

მერი ძიძიუშვილი

ფონეტიკური პროცესები
ძველ ქართულში

შენსახალი

ენის ფონეტიკური სისტემა ისტორიული კატეგორიაა. დროთა განმავლობაში იცვლება ბგერათცვალეზადობის კანონზომიერება, მახვილის ბუნება და ადგილი, საერთოდ წარმოქმნის აქცენტუაცია, საარტიკულაციო ბაზისი და ამ ბაზისით განპირობებული ენის ბგერითი სისტემა. იცვლება ბგერა, როგორც ფიზიკური მოვლენა, ცვალეზადია ენის ბგერითი შედგენილობაც. ამ უკანასკნელს ექვემდებარება ხდის თვით კონკრეტული ენის ფონეტიკური სისტემაც და ისტორიაც და მონათესავე ენათა ფაქტებიც. ქართულ ენულთა სისტემა გულისხმობს, რომ თანხმოვანთა მეექვსე სამეულმა დაკარგა ფარინგალური თანხმოვნები: დაიკარგა მჟღერი ზ და ყრუ-ფშვინვიერი ჳ. ამ სისტემის თავისებურების გათვალისწინების შემდეგ მჟღერი ფარინგალის არსებობას სპეციალისტები შესაძლებლად მიიჩნევენ და აღადგენდნენ კიდევ თეორიულად (ნ. მარი), ლოგოპედიური მონაცემების საფუძველზე მას ფონოლოგიურ დასაბუთებას უწყენდნენ (გ. ახვლედიანი). სენაურისა და ძველი ქართული ენის მონაცემები კი ფაქტობრივ ადასტურებს არა მარტო მჟღერი ზ ბგერის, არამედ ყრუ-ფშვინვიერი ჳ ბგერის დაკარგვის პროცესსაც: სენაურში დაკულია ფარინგალთა სამეულიდან გადნონაშთის სახით რამდენიმე პირის საგარეგო წარმოქმით სხვა ქართველურ ენებში თეორიულად სავარაუდო მჟღერი წვერი ზ. აქვე დღემდე ცოცხლობს ჳ ბგერა, რომლის დაკარგვის პროცესს ნათლად წარმოგვიდგენა ძველი ქართულის მონაცემთა ანალიზი. ძველებში პარალელური ფორმებია, მაგალითად, უჭწნელი და უხწნელი, საბრჭე და საბრხე... ასევე უცაო წარმომავლობის საკუთარი სახელი ატენის IX საუკუნის წარწერაში დაკულია თარჯოჯჯ'ის ფორმით, ატენის ახალ წარწერაში თარხოჯნი || თარხონი გვაქვს...

გამარტივებულია თანხმოვანთა ლარინგალური სპირანტების რიგიც — მელერი წვერია დაკარგული. იგი დღემდეა დაცული აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში.

რაც შეეხება ჰ ბგერას, იგი ძველ ქართულშივეა შევიწროებული, დაკარგვის გზაზეა დამდგარი.

უკანაენისმიერ თანხმოვანთა — ფარინგალებისა და ლარინგალების — დაკარგვის პროცესი ქართველური ენების გარდა რიგ სხვა ენათა ისტორიითაც დადასტურებულია, ამდენად იგი ზოგად-ფონეტიკური მნიშვნელობის მოვლენაა.

ბგერის დაკარგვის შემდეგ, ჩვეულებრივ, მისი გადმომცემი ნიშანიც გადის ხმარებიდან, ზოგჯერ კი ეს ნიშანი დაცულია მეორეული ფუნქციით. როგორც ირკვევა, ძველ ქართულში Բ ნიშნით დიფთონგ ეჲ-ს, აგრეთვე ք და փ ბგერათა გადმოცემა, ხოლო ჳ-ს საშუალებით უი დიფთონგისა და უუ ბგერის (მარცვლიანისაც და უმარცვლოსაც) გამოხატვა ამ ნიშანთა მეორეული ფუნქციაა. მათი ხმარების ყველა შესაძლებელი შემთხვევის სპეციალური შესწავლის შემდეგაც კი ძნელდება თეორიულად სავარაუდოდ ბგერის დადგენა, ასოს ბგერითი შინაარსის გარკვევა. განსაკუთრებულ სირთულეს ქმნის ისიც, რომ ძველი ქართული ენის ბგერითი თავისებურების შესახებ არავითარი პირდაპირი ცნობა არ მოიპოვება; მხოლოდ დაწერილობის მონაცემთა გათვალისწინება კი ფაქტის კონსტატაციასზე უფრო შორს წასვლის, დასკვნის გაკეთების შესაძლებლობას არ იძლევა.

ამდენად, დაკარგულია Բ ბგერა ისე, რომ მისი კვალიც აღარ ჩანს, ქირს აგრეთვე ჳ-ს ფონეტიკური რაობის გარკვევაც.

ძველ ქართულშივე საკმაოდ ხშირად უჩინარდება փ ბგერა — მონოფთონგიზაციის ძლიერი ტენდენცია სწორედ ამ ბგერის გაქრობას გულისხმობს.

ენის ბგერითი შედგენილობა იცვლება ახალი ფონემის წარმოშობის გზითაც: გარკვეულ ფონეტიკურ პირობებში ბგერა ამჟღავნებს სხვა ბგერად ქცევის ტენდენციას, რაც მთავრდება დამოუკიდებელ ფონეტიკურ ერთეულად ქცევის ფაქტით (ასეა გაგებული ք ბგერის ჩამოყალიბება). დამოუკიდებელი ფონემა წარმოიქმნება ფონემის ნაირსახეობიდანაც (ამგვარად მიღებულად მიაჩნიათ ლაბიალიზებული თანხმოვნები იბერიულ-კავკასიურ ენებში). ექვს არ იწვევს გარდამავალი ბგერის დამდგარ ბგერად ქცევის შესაძლებლობაც. ამ მხრივ საყურადღებოა ჰარმონიულ კომპლექსთა ჩამოყალიბების გზა.

ბგერითი შედგენილობის ცვალებადობა ნათლად ჩანს, ერთი მხრივ, სალიტერატურო ენისა და დიალექტების და, მეორე მხრივ, მონათესავე ენათა შედარებიდან. მაგალითად, ზ ბგერა დაცულია ქართულისა და მეგრულის ზოგიერთ დიალექტსა და სვანურში, ძველ ქართულში კი არა გვაქვს. ჩანს, იგი ცვალებადობის შედეგია. ჩვენთვის აქ ფაქტის ახსნა კი არაა არსებითი მნიშვნელობისა, არამედ თვით ფაქტის დადგენა.

ქართული ენის ისტორია ეპემიუტანელს ხდის იმასაც, რომ ბგერითი მხარე განიცდიდა განუწყვეტელ ცვალებადობას თვით მეტყველების პროცესში. ასეთი ხასიათის ცვლილება, საერთოდ, განპირობებულია სიტყვაში ბგერათშეერთებით (კოარტიკულაციით), მახვილითა და ბგერის პოზიციით—აუსლაუტით. ამათ შედეგად გვაქვს ბგერათა შენაცვლება, დაკარგვა და ბგერის ან ბგერათა ადგილის ცვლა.

ხშირად ფორმა რამდენიმე ფონეტიკურ პროცესს ითავსებს ერთდროულად. ასეთ შემთხვევაში მიუთითებენ ფონეტიკურ პროცესთა თანამიმდევრობაზე: ერთი ცვლილება მეორის საუფძველია. ასეთ მიზეზობრივ ცვლილებას ზოგჯერ მათგან დამოუკიდებელი ფონეტიკური პროცესიც ერთვის. ცვლილების ხასიათი ასეთ შემთხვევაში ისე რთულია, რომ შედეგად სიტყვის ფორმა არსებითად შეცვლილია. ხანგრძლივ რთულ ფონეტიკურ პროცესს ვარაუდობს, მაგალითად, წინადადებებიდან და სრულმნიშვნელოვანი სიტყვებიდან დამხმარე სიტყვების, აფიქსების, ნაწილაკებისა და თანდებულების ჩამოყალიბების გზა.

ენაში არსებული ფორმის გულდასმითი ანალიზი ზოგჯერ დღემდე უცნობ მოვლენას წარმოაჩენს და აქამდე შემჩნეულს ახალ შუქს მოჰფენს. ცვლილების კვალდაკვალ მიდევნა სიტყვის საწყის ფორმამდე მისვლას ნიშნავს, ძირისა და ფუძის პირვანდელი სახის აღდგენას გულისხმობს. ამის გარეშე წარმოუდგენელია სიტყვის ფორმის მართებული ანალიზი, ამდენად. ეტიმოლოგიური ძიებაც.

ცვლილებები დროში და ცვლილებები მეტყველების პროცესში ქმნიან ფონეტიკური განვითარების შინაარსს. კონკრეტული ენის მეცნიერული შესწავლა კი გულისხმობს ცვლილებათა კანონზომიერების, ცვლილებათა ძირითადი ტენდენციების გამოვლენას, ბგერათა სისტემისა და ბგერითი პროცესების ისტორიულ ასპექტში განხილვას.

წ მედი ქართულში

მერვე ენის ფონეტიკური რაობის გარკვევა ქართული ენის მრავალ მკვლევარს დაუსახავს მიზნად. ზოგის აზრით მ ხმოვანია, ზოგისთვის თანხმოვანი, ზოგიც მ-ს უწოდებს ორხმოვანს; ნ. მარიც მ-ს დიფთონგად თვლიდა.

მ-ს დიფთონგობა საექვოდ ნიიჩნია ს. კაკაბაძემ ნაწრომში „მ-ს მნიშვნელობა ძველს ქართულში“: „მ-ს შესახებ ჯერ კიდევ ნ. მარს ჰქონდა გამორკვეული, რომ ის წარმოადგენდა დიფტონგს და უდრიდა ეჲ-ს. ნ. მარი, როგორც ჩანს, გაცნობილია იმ დებულებიდან, რომ საიელობითი ბრუნვა ძველს ქართულში ბოლოვდებოდა საერთოდ ი-ზე ანდა მის შესუსტებულ შესატყვისს ჯ-ზე, რის გამოც მ-ს მნიშვნელობას მართლაც ვღებულობდით როგორც ეჲ-ს. ცალკე შემთხვევაში ეს შესაძლებელია მართლაც ასე იყო, მაგრამ ამ დებულების განზოგადება სვდება თვით ძველი ქართული სალიტერატურო ენის ნიადაგზე ზოგიერთ დაბრკოლებას¹.

რა არის ეს დაბრკოლება?

„მტიციე ფაქტები მ-ს დიფტონგის ეჲ-ს მნიშვნელობით ხმარების შესახებ ძველს ქართულში არა გვაქვს. ამასთანავე არის მთელი რივი მოსაზრებისა, რომლის მიხედვით მ იკითხება როგორც ე. მართლაც, თუმცა შედარებით გვიან, დაახლოებით X—XII სს. საეკლესიო ძეგლებში და მის შემდეგ ჩვენ გვხვდება (ხუცურ დამწერლობაში) ჩვეულებრივი კომპლექსი უმ როგორც ვე-ს ექვივალენტი... ვე კომპლექსისათვის დამწერლობის ფორმად უმ-ს აღება უნდა გვიჩვენებდეს, რომ XI საუკუნეში და უკრო აღრეც მ-ს გარკვეულად სთვლიდნენ ე-ს ექვივალენტად².

გაუგებარია, რას გულისხმობს ავტორი „მტიციე ფაქტებში“. თეორიულად მოსალოდნელი ეჲ (← ეი)-ს გადმოსაცემად მ-ს

¹ საისტორიო კრებული, წიგნი IV, 1929, გვ. 16.

² იქვე. გვ. 17.

კანონზომიერი და ზოგიერთ ძეგლში მისი უგამონაკლისო სპარე-
ბაც განა „შტუციე ფაქტი“ არ არის მ-ს რაობის გასარკვევად?

ამავე დროს, ეე კონზლექსის გადმოცემა უმ-ს საშუალებით
(X—XII საუკუნეებში), ცხადია, ვერ გაგვირკვევს მ-ს თონტიკურ
რაობას V საუკუნის ენაში, რა თქმა უნდა, ვერც მის დიუორნ-
გად გაგების შესაძლებლობას მოხსნის.

ს. კაკაბაძის აზრით. მ-ს მნიშვნელობის გარკვევა „სკლ-
რალღებოა უძველეს ლიტერატურულ ქართულში სიონის სიგრ-
ძის და სიმოკლის გასარკვევად“³.

ავტორი განიხილავს გეოგრაფიულ სახელს იქ რუსად მში,
რომელიც ოთხთავში მ-თია წარმოდგენილი. რაკი „სახაოჯის უძვე-
ლესი ქართული ვერსია სომიურიდან არის ნათარგანი, აღიკომ
ამ სიტყვის დაწერილობაც ქართულად თავიდანვე სომსურია გვე-
ლენით იქნებოდა წგნუნაგებული. მართლაც... მ უდრის სინსურ
გრძელ ე-ს (ქ)... გამოდის ანგვარად, რომ მ თავიდანვე...
კიდევ V საუკუნის პირველ ნახევარში (როდესაც სახარების ტექსტი
სომხურიდან ქართულად ითარგმნებოდა), გრძელ ე-ს ნიშნავდა...“

იქვე მოცემულია დასკვნა: „ძველს ქართულში ამგვარად ყო-
ფილა ორი ე: მოკლე ე და გრძელი მ“⁴.

ასეთი დასკვნა, ცხადია, გამორიცხავს მ-ს დიფთონგობას.
მაგრამ საკითხავია: იყო კი სომხურში გარჩეული გრძელი და
მოკლე ე?

ამ შპრივ საყურადღებოა ჰრ. აკარიანის აზრი: „გრა-
მატიკოსები რომ ლ-ს გრძელ ხმოვნებში ათავსებენ, შეცდომაა,
რადგან V საუკუნისათვის (როდესაც შემოღებულ იქნა სომხური
ანბანი) სომხურში ამოგნების სიგრაჟე-სიმოკლე უკვე განქრალი იყო,
წინააღმდეგ შემთხვევაში სხვა ხმოვნებიც იქნებოდნენ ორ-ორი
(ისევე როგორც ეს ბერძნულში არის). რომ ლ გრძელი ე ყოფი-
ლიყო. ბიძაშულიდან შემოსული ო-იანი სიტყვები ყოველთვის ლ-თი
იქნეოდნენ დაწერილი და არა ხან ლ-თი და ხან ლ-თი, როგორც
გვაქვს უძველეს ხელნაწერებში. ლ და ლ-ს ბორის განაწვავება არის
პირის ლიობაში, ლ იყო უფრო ლი ბგერა, ლ უფრო ვიწრო“⁵.

³ საისტორიო კრებული, წიგნი, IV, 1929, გვ. 16.

⁴ იქვე, გვ. 17.

⁵ იქვე, გვ. 18.

⁶ ჰრ. აკარიანის მოსაზრება მოკვანილია თ. ყაუხჩიშვილის სა-
დისერტაციო ნაშრომში „მასალები მ-ს ისტორიისათვის“, თბ., 1944, გვ. 31—
32, მანქანაზე ნაბეჭდი.

ჩანს, ξ ხმოვნის სიგრძე საექვოდაა მიჩნეული თვით სომხური მონაცემების ანალიზის შედეგად. ცხადია, უცხო წარმოშობის სიტყვებში ξ -სა და ψ -ს პარალელური ხმარება ψ -ს სიგრძის მაჩვენებლად ვერ გამოდგება.

უცხო სიტყვებში ψ ზოგჯერ მართლაც შეესაბამება სასესხებელი ენის გრძელ ხმოვანს (მაგ., ბერძნულიდან შემოსულ სიტყვებში); შესაძლებელია ეს შესატყვისობა სავსებით კანონზომიერი იყოს, მაგრამ ქართული ბგერის კვანტიტატიური განსხვავებულობის დასადგენად უფრო მეტი საბუთიანობაა საჭირო, მით უფრო, როცა არც ერთი სხვა ხმოვანი ასეთ დიფერენციაციას არ იძლევა.

ψ -ს ფონეტიკური რაობის რკვევისას მთავარია შემდეგი: ψ გვხვდება არა მარტო უცხო წარმომავლობის ლექსიკაში, არამედ ქართულ სიტყვებშიც. უმრავლეს შემთხვევაში მისი გენეზისი ხერხდება — იგი ψ დიფთონგის შესატყვისია. ეს გარემოება გვაძლავს ψ -ს ფონეტიკური რაობა გაირკვეს უპირველესად ქართული ენის მონაცემთა შესწავლით.

ψ -ს ბუნების თავისებური გაგება აქვს მოცემული თ. ყაუხჩიშვილს ნაშრომში „მასალები ψ -ს ისტორიისათვის“. ავტორი წერს: „რაკილა ჯერჯერობით შეუძლებელია კატეგორიული დებულებების წამოყენება მერვე ენის წარმოშობისა და მისი პირვანდელი მნიშვნელობა-დანისხულების შესახებ ქართული ენის მიმართ, ამიტომ აუცილებლად მიმაჩნია დაწვრილებით წარმოვადგინო თითოეული ჯგუფის და ამ ჯგუფში შემავალი თითოეული ძეგლის ორთოგრაფია იმისათვის, რომ ის მაინც იყოს ნათელი, ψ სად როგორ იხმარება“⁷.

გავჰყვეთ ნაშრომს. მასალის ჯგუფებად დალაგებისას და დასკვნების გამოტანისას ავტორი არ კმაყოფილდება მხოლოდ იმის აღნიშვნით, თუ „სად როგორ იხმარება“ ψ , არამედ სავსაობა კატეგორიულ დებულებებს აყენებს ამ ასოს მნიშვნელობის შესახებ. ასე მაგალითად, ერთ-ერთი ჯგუფის განოყოფისას წერს: „მესამე ჯგუფში ψ ასოს ორი მნიშვნელობა (საზი ჩვენია — მ. დ.) აქვს: ერთი მისი მნიშვნელობაა ψ დიფთონგის გადმოცემა, მხოლოდ მეორე — ψ -ს (ან მისი მსგავსი და ამავე დროს ნისგან განსხვავებული ბგერის) გამოხატვა. ასეთ ψ -ს მე აღვნიშ-

⁷ თ. ყაუხჩიშვილი, მასალები ψ -ს ისტორიისათვის, თბ., 1944, გვ. 33.

ნავ ე-თი (ე ქვეშ მიწერილი წერტილით)⁸. მაგალითებად დასახელებულია: შეწყალშბად, ყურადილშ, დაჰბადნშ და სხვ.⁹

შ-ს სხვა მნიშვნელობაც აქვს. მეოთხე ჯგუფში მოთავსებული ხელნაწერები „სისტემატურად ხნარობენ ეშ დაწერილობას (ეჲ დიფთონგისათვის)“. გადამწერთათვის აქ „შ ასო არის ჯ-ის ფუნქციის მატარებელი, იგივე იოტი ან რაინე მისი მსგავსი ბგერა თუ ნიშანი. ამ ნიშანს მე პირობით აღვნიშნავ ჯ-ით (ჲ ქვეშ მიწერილი წერტილით)“¹⁰.

ჩანს, შ ასოს შეესაბამება ჯ ბ გერა თუ ნიშანი. საკითხავია, რას ნიშნავს „ჯ-ის მსგავსი ბ გერა თუ ნიშანი?“

არაფერს ვიტყვით დანარჩენი ჯგუფებისა და მათი გამოყოფის შესაძლებლობის შესახებ, მოვიყვანთ ნხოლოდ ავტორის ზოგიერთ მოსაზრებას, რომლებსაც იგი დასკვნის სახით იძლევა:

1. „სახელთა გარკვეულ კატეგორიებში შ ნიშანი ეჲ დიფთონგს გადმოგვცემს“¹¹.

2. „შ გვაქვს სახელთა წოდებით, მიცემით, მიმართულებით და მოთხრობით ბრუნვაშიც და ნარ-თანთან მრავლობითშიც. აქ ყოველ შენთხვევაში შ ასო ეჲ დიფთონგს არ უდრის, აქ იგი ე-ს მნიშვნელობით არის ნახპარი“¹².

3. „ეშ კომპლექსი ეჲ დიფთონგის გადმომცემია, ე. ი. შ ჯ-ს შესატყვისია, იგი ჯ არის“¹³.

ამრიგად, ქართულ სიტყვებში შ გადმოგვცემა ეჲ დიფთონგს, ე-სა და ჯ-ს.

• შ რომ დიფთონგს გადმოგვცემს, არაა სადავო. ეს მტკიცდება ამ ასოს შემცველ სიტყვათა გენეზისით. ამდენად, შ არის ეჲ დიფთონგის გრაფიკული განიხატულება, ეჲ არის შ-ს ფონეტიკური ტრანსკრიფცია.

სადავოა შემდეგი: ავტორის ნათქვამით გამოდის, რომ გვაქვს, მაგ., სახელი ძე. ბრუნვებში იგი ასეა წარმოდგენილი:

⁸ თ. ყაუხჩიშვილი, მასალები შ-ს ისტორიისათვის, თბ., 1944, გვ. 34.

⁹ იქვე, გვ. 81.

¹⁰ იქვე, გვ. 34.

¹¹ იქვე, გვ. 415.

¹² იქვე, გვ. 417.

¹³ იქვე, გვ. 420.

წრფ. ძე (ფუძის ბოლოკიდურად გვაქვს ჩვეულებრივი ე)
სახ. ძმ (აქ $\mathcal{M} = \mathcal{E}$; \mathcal{A} : ჩვეულებრივი ეჲ)

მოთხრ. ძმჲან (აქ $\mathcal{M} = \mathcal{E}$, ე. ი. რალაც ბგერას, რომელიც ე-ს
მსგავსიცაა და მისგან განსხვავებულიც).

ნიც. ძმს (აქაც $\mathcal{M} = \mathcal{E}$: რალაც ბგერას, რომელიც ე-ს მსგავსი-
ცაა და მისგან განსხვავებულიც).

ისმის კითხვა: როგორ მოხდა, რომ ერთი და იმავე სახე-
ლის ბოლოკიდურად ხან ე გვაქვს. ხან კი ე? დავეუწყათ, მოთხრო-
ბით ბრუნვაში ე-ს მომდევნო მ ბგერამ განსაზღვრა წინამდებელი
ბგერის თავისებურება და ასე მივიღეთ წრფელობითის ფუძისე-
ული ე-სგან განსხვავებული ბგერა: იე ძმჲან და ერთგან გვაქვს
ე, მეორეგან კი ე. მაგრამ მიცენითში რალა მოხდა? თუ ძარ-
თლაც მომდევნო ბგერა განსაზღვრავს წინამდებელს, რატომ არ
მივიღეთ მიცენითშიც განსხვავებული ე? სავაებით ლოგიკურია
დაისვას კითხვა: არსებობდა კი ანელ ქართულ ენაში ისეთი ბგერა,
რომელსაც დაწერილობაში, მართალია, \mathcal{M} შეესაბამებოდა, მაგრამ
განსხვავებული იყო ე-საგან?

არც \mathcal{A} ბგერის არსებობის დაშვებაა დამაჯერებელი.

ავტორი ლაპარაკობს \mathcal{M} -ს თავდაპირველ (ხანში ჩვენია --
მ. ძ.) დანიშნულებაზედაც.

„ჩემი აზრით, \mathcal{M} -ს თავდაპირველი დანიშნულება ე-ს გამომხატვა
იქნებოდა, მაგრამ შემდეგ რაკილა ეჲ დიფთონგი თავის წარმო-
თქმით აალოს იდგა ე-სთან, \mathcal{M} ნიშანი გამოყენებულ იქნა ეჲ დიფ-
თონგისთვისაც“¹⁴.

\mathcal{A} ბგერის შესახებ აქ რატომღაც აღარაფერია ნათქვამი.

ქვემოთ კი დაასკვნის:

„ოვალურად VI—X საუკუნეების ძეგლებში: $\mathcal{M} = \mathcal{E}$, $\mathcal{M} = \mathcal{E}$
და $\mathcal{M} = \mathcal{A}$; ეჲ = ეჲ და ეჲ გამარტივებულია ე-დ“¹⁵.

განვიხილოთ \mathcal{M} -ს ხმარების შემთხვევები ჩვენამდე მოღწეული
უძველესი წერილობითი ძეგლების მიხედვით.

ხანმეტი ლნძციონარი

ე ფუძიანი სახელებიდან საკუთარ სახელებში ეჲ ჯგუფი გად-
მოცემულია \mathcal{M} ნიშნით: საა.: იესუ ქ¹ \mathcal{M} არს 062,31; ნათ.: სახარე-

¹⁴ თ. ყაუხჩიშვილი. მასალები \mathcal{M} -ს ისტორიისათვის, თბ., 1944,
გვ. 421.

¹⁵ იქვე, გვ. 424.

ბაჲ იოჰანეს თავისაჲანი 062, სათაურნი; ასევე: 061, 8; 060, 26; 061, 2; 062, 18.

ნანათ. მიც.: წინა რბიოდა ლუდრეს პეტრესსა 061.4.

ნანათ. მოქმ.: იწყო მოსტსითგან 060, 27; ასევე: 062, 14; 063, 29.

საზოგადო სახელებში ეჲ ჯგუფი გადმოცემულია შ ნიშნით: სახ.: მზშ დაბნელდეს 063, 29; ასევე: 059, 5; 059, 12; 061, 3. 061, 4; 061, 14; 061, 15; 062, 19; 060, 29; 064, 34; 064, 33; 063, 30; მოქმ.: სამოსლითა ელვარშთა 059, 4.

სარისხებში მოსალოდნელი შ-ს ნაცვლად გვაქვს ე: ხუდრეს პეტრესსა 061, 4; ხუშორესადრე წარსლვად 060, 28.

ზმნიზედებში მოსალოდნელი შ თავის ადგილზეა: ესრშთ ჯერ-ხიყო 060, 26. შ გვაქვს მოსალოდნელი ე-ს ნაცვლად ცხოლოდ ერთაელ: მოქუენი ძიანი დამო მოვიდეს 053, 13.

ამგვარად, „ხანმეტ ლექციონარში“, რონელიც VII საუკუნის ძეგლადაა მიჩნეული, ე ფუძიანი საკუთარი და საზოგადო სახელები ყველა მოსალოდნელ შემთხვევაში ეჲ ჯგუფს გადმოგვცემენ შ-თი. რაც შეეხება ზედსართავი სახელის შედარებით-ალმატებით ხარისხს, მისი ხმარების ორი შემთხვევა გვხვდება და ორივეჯერ მოსალოდნელი შ-ს ნაცვლად ე გვაქვს. ზედსართავი სახელების უფროობითი ხარისხი წარმოდგენილია შ-ს გარეშე ხანმეტ პალიმფესტებშიც. აქ ასეთი პარალელური ფორმები გვხვდება: ხუმჯო ბეს || ხუმჯობს¹⁶.

ხანმეტი მრავალთავი

ე ფუძიანი სახელებიდან საკუთარ სახელებში ეჲ ჯგუფი გადმოცემულია შ ნიშნით: ვენაჭი იგი ნაბუთსი 138, 6; მოსტს მიერთა 129, 10.

ეჲ ჯგუფი გადმოცემულია ეჲ ნიშნებით: ვა ხიტყს პაველ ეჲ 143, 22.

საზოგადო სახელებში ეჲ ჯგუფის ეკვივალენტია შ ნიშანი: მამისაგან ხცან ძშ მისი 146, 6; ასევე: 146, 8; 130, 11; 130, 9; 128, 15; 126, 2.

¹⁶ ქართული ენის ისტორიული კრესტომათია, ივ. იმნაიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1953, გვ. 13—14.

ზედსართავ სახელთა შედარებით-ალმატებითი ხარისხის სუ-
ფიქსი მოსალოდნელი მ-ს ნაცვლად ყოველთვის გვაქვს ე: ხუპა-
ტიოსნეს ამისსა 126, 1; ასევეა: 149, 2; 143, 13.

ამრიგად, VIII საუკუნის პირველი ნახევრის ძეგლი „ხანმეტი
მრავალთავი“ შემდეგ სურათს იძლევა:

დაცულია ეჲ დიფთონგის ეჲ დაწერილობა, თუმცა მო-
ულოდნელ ფორმაში. მ გვხვდება ე ბოლოკიდურიან სახელთა ყველა
მოსალოდნელ შემთხვევაში, როგორც ეჲ ჯგუფის გამომხატველი.
მ აღარ გვხვდება იქ, სადაც ის თეორიულად მოსალოდნელი
იყო.

ჰამეფიტი ტექსტები

მ-ს ხმარება აქ მცირედ განსხვავდება.

ე ფუძიანი სახელებიდან საკუთარ სახელებში ეჲ ჯგუფი
გადმოცემულია მ ნიშნით: თავი იოვანშისი მ 10 v, 7; ჭსენებაჲ
ალფშისი 8v, 7; ასევეა: 8r, 11.

ეჲ ჯგუფი დაცულია ნათესაობითში მხოლოდ ერთხელ: ცო-
ლისა ფილიპეჲს ძმისა თუსისა მ 10 r, 7.

საზოგადო სახელებში ეჲ ჯგუფი გადმოცემულია მ ნიშნით:
შეაყენა თევზისა სიმრავლმ დიდი ლ 19 v, 6; ასევეა: მ 10 v,
9; 27 v, 7.

ხარისხებში მოსალოდნელი მ ადგილზეა: ჰუმჯობშს არს
მ 12 r, 8; ჰუადვილშს არს მრ 5 v, 9.

ზმნიზედებში მოსალოდნელი ე-ს ნაცვლად გვაქვს მ მხოლოდ
ერთხელ: ხვალისა დლშ დგა კლდ იოვანე, გვ. 386; შდრ. ლამე
ყოველ დავშუერით, გვ. 383.

ამგვარად, მოსალოდნელი ეჲ ჯგუფი გადმოცემულია მ ნიშ-
ნით; ეჲ დაწერილობა ერთხელ გვხვდება. მ-ს გაუმართლებელი
ხმარება, მსგავსად აქამდე განხილული ხელნაწერებისა, იშვიათია.

სვანური მრავალთავი

მ გვხვდება სიტყვის ძირში ცშნ: აღმოსცშნდიან ვა
ავაზაკნი 472, 1; ყუავილად აღმოსცშნდა 409, 20; ასევეა:
47, 13; 66, 8; 95, 32; მაგრამ: ვლ აღმოსცენდეს კუერთხი
95, 9; ასევეა: 46, 28; 88, 12.

შეორე ძირი, რომელშიც ო ჩვეულებრივ იხმარება, არის შ.შ.ნ. მაგრამ საგულისხმოდ ისაა, რომეს ძირი მრავალ შემთხვევაში წარმოდგენილია მეხუთე ე-თი: რ'ლ არა შენ ალა შენენ 452, 9; ასევეა: 144, 17; 267, 16; 351, 22; 320, 31; შდრ. ენება აღსრულებად აღ შ.შ.ნება და სარწმუნოებისა 320, 10.

საკუთარი სახელების ეა ჯგუფი გადმოცემულია ო ნიშნით: ნათ.: ისტჯნიანშს მიერ 71, 8; ასევეა: 281,1; 282, 21; ნანათ. სახ.: ნოარჩო ძშ იგი დიოსკორიდშსი მღდელისა 248, 12; ასევეა: 251, 25; ნანათ. მოთხრ.: ძემან დიოსკორშსმან წარმიყვანა 256, 30; ნანათ. მიც.: სახლსა სოსიპატრშსსა 255, 21; ასევეა: 251, 4; 254, 5; 316, 6; 316, 23; 318, 19; 318, 22; ნანათ. ვით.: მახლობელად წმიდისა პირველ მოწამისა სტეფან-შსა 144, 30.

მოსალოდნელი ო-ს ნაცვლად გვაქვს ე: ნათ.: წე იოვანესა 253, 30; მოიქცა გოდებით იოვანესა 221, 24; ასევეა: 96, 23; 346, 31; 260, 21; 250, 23; ნანათ. სახ.: ...არს შობა იოვანესი 74, 7; კორცნი წდისა სტეფანესნი 133, 26; აღსრულებად იოვანესი 252, 13; ნანათ. შიც.: შარავანდედებსა სიავტიკესსა და სილოვანშსსა 316, 23; სინანულსა მანასესსა 368, 12; მახლობელად ნაწილთა პირველ მოწამისა სტეფანესთა 144, 20.

ე-ს ნაცვლად გვაქვს ო უცხო წარმოშავლობის საკუთარ სახელებში: მოთხ.: თქა პავლშ 33, 24; მიც.: ვრ ეტყუს რი მოსშს 29, 31; ხ უკრდა მაქსიმიანშს 275, 2; იესშს რაე ესმა 114, 14; ფდ ევედრა... იოვანშს 144, 29; ასევეა: 145, 5; 261, 6; 279, 28; 275, 24; 77, 10; წოდ.: ვაჟმე, ძმაო ჩემო ტომოთშ 186, 30.

საზოგადო სახელების ეა ჯგუფი დაცულია ამ სახით: მარჯუენეა შენი 189, 17; რა ზოაქციოს ტყუენე ერისა თუხისა 191, 13; ესე მეექუსშ თუენე არს 197, 2; უკუეთუ არა ჰყოთ... ზეა ვაქუსშ 164, 23.

ეა ჯგუფი გადმოცემულია ო ნიშნით: სახ.: საბანაკშ ძეთა მაგოგისთა 413, 26; მეუფშ დიდებისა 10, 18; ასევეა: 109, 25; 55, 1; 144, 28; 36, 21; მოკმ.: რი გარდამოიხედვიდა ზშთ 282, 13.

ე-ს ნაცვლად გვაქვს ო წრფ.: დავადგერით მუნ ათ დღშ 255, 7; შდრ. ხ იოვანე იყო ათ დღე უზმა 255, 12; მოთხრ.: ყო ავსტო მეფშმან 26, 22; მამამან ძშ იცის და ძშმან მამა

2, 22; ასევე: 16, 15; მიც.: იხილავს სიერცმსა 266, 27; შესა-
მესა დღმსა 222, 1; ასევე: 135. 5; 115, 30; 76, 29, 74, 29;
64. 19; 50, 30; 31, 1; 31, 9; 31, 27; 28, 7; ვით.: მომიყვანეს
ჩნ საპყრობილედ 236, 2; შდრ. საპყრობილედ 236, 4;
მცირედ უწინარსრე შეიპყრეს 418, 24; ვიდოდეს გულს-
მოდგინედ 478, 23; წოდ.: მოვიდა მეფისა და ჰქა, მეიძ,
წარვეწყმდები 120, 2; გიხაროდენ, პეტრე, შეჯულისა კლდქო
175, 5.

შ-ა მოსალოდნელი და არ არის: ხ წაყვავთ ორი დღე
255, 19.

მოსალოდნელი შ თავის ადგილასა: ყლისა უუსუსურმს
არს 116, 23; ცხოველისა უსახნიერმს იქნა 114, 25; ასევე:
112, 10; 110, 17; 106, 29; 106, 10; 79, 5; 79, 2; 78, 32; 66, 20;
50, 24; 28, 18; 25, 1; 23, 2; 14, 24; 14, 21; 14, 2; 5, 10; 3, 21;
412, 20; 312, 21; 262, 5; 253, 25; 434, 12.

მოსალოდნელი შ-ს ნაცვლად გვაქვს ე უზეშთაეს არს
ღნი 213. 5; უშალღეს ჩნდეს სსუათა მათ 139, 4; ვიწყო
უმჯობესად თქნდა 110, 8; ასევე: 39, 32; 14, 13; 338, 6;
377, 30; 143, 5; 375, 7; 371, 24; 338, 32; 363, 20; 357, 28;
356, 1; 333, 12; 312, 32.

ზოგჯერ ერთსა და იმავე წინადადებაში გვაქვს სხვადასხვა-
გვარად წარმოდგენილი ხარისხი¹⁷: რაჲ არს ფუტკოისა უუნდოეს
და ფარშამაგისა უშუენიერმს 115, 29; უძლიერმს და
უმჯობეს 126, 13.

ზნნიზედებში ეჲ ჯგუფი. გადმოცემულია შ ნიშნით: ეგრმთ
შთაადღეს 420, 13; ასევე: 63, 10; 113, 8; 126, 26; 240, 1;
ესრმთ დაემკვდრა 10, 30; ასევე: 12, 5; 113, 25; 25, 23.

მოსალოდნელი შ-ს ნაცვლად გვაქვს ე მწ ყო ეგრეთ 302,
13; იტუოდა ესრეთ სახედ 205, 23; ესრეთვე გიყოთ 253, 23.

ე-ს ნაცვლად არის შ: ესრმ შუენის 353, 17; არამცა ესრმ
პყოფდეს 320, 6; რღნი არიან ცასა ქუეშმ 129, 6; ველსა
გარმ 304, 19; ასევე: 297, 16; 265, 21; 168, 21; შენსა გარეშმ
266, 17; ასევე: 28, 20; 136, 14; 247, 20; დღმს მიშობიე შენ
83, 14; აღვდეგი ფარულად ღამმ 136, 28; მერმმ ... რღუნისა-
გან განარინა 333, 19.

¹⁷ ანავე ძველში უფროობითი ხარისხი გადმოცემულია პრეფიქსისა და
ე სუფიქსის საშუალებით: უბრწყინვალე ყვის 117, 27; რ ერთი უმ-
ჯობე იყო მათა 459, 26.

მ გაუმართლებელია და მაინც არის ზმნის მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში: განწმიდნის წყალნი 254, 14; რლ ქმნის ურჩულოთა ჰურიათა 155. 23; წარწყმიდნის 247, 25; შდრ. განკვრდეს მდღელნი 247, 28; იყენეს მუნ 240. 6.

ზმნის მხოლოობითი რიცხვის მესამე პირში: შეიქმნის ამბობებამ 241, 20; ყოველი თხოვამ შენი მოგცის 244, 25; ასევეა: 244, 29; 245, 8; 243, 22; შდრ. ჰმადლობდეს იოვანესა 248, 32.

ზმნის მხოლოობითი რიცხვის მეორე პირში: ჰშეცემ 82, 21; სახელის წოდებამ მიანიქმ 371, 11; ასევეა: 585, 11; 23, 27; 352, 20.

ზმნის მხოლოობითი რიცხვის პირველ პირში: მძიმედ შეეცა ცხმ 212, 32; ასევეა: 267, 13; 359, 16; 352, 32; 342, 3; 342, 2.

ე ფუძიანი სახელების ნარ-თანთან მრავლობითში: დღნი 28, 2; მდგომარენი 310, 26; მსხდომარენი 215, 7; არა ბშთა რტომ მიპყრიეს 42, 23.

კომპოზიტში: პირველსა დღსასწაულსა 356, 9; ბრძანა დღსასწაულობამ 283, 14; ასევეა: 42, 21; შდრ. უჩუენებს დღსასწაულსა 12, 21.

შედგენილ შემასმენელში: რაქსთუს ესრტთ ნწუხარშ ხარ 272, 19; სიბრძნის მოყუარშ იქნა 125, 10; ასევეა: 277, 23.

შესაძლებელია დასახელებულ მაგალითებში მკანონზომიერად იყოს ნახმარი—გადმოგვეცემდეს შედგენილი შემასმენლის სახელური ნაწილის სახელობით ბრუნვას: ამ ძეგლისათვის ხომ ჩვეულებრივია შედგენილი შემასმენლის სახელური ნაწილი როგორც წრფელობით ბრუნვაში, ისე სახელობითში.

მაგ.: მიდრეკილ არს დღშ 253, 20; მაგრამ: რომელი საღმრთოესა სარწმუნოებისა მოძღუარი არს 267, 28.

ზოგჯერ ასეთი შემთხვევებიც გვხვდება: უზესკნშლესი 313, 2; იშსესისა... 95, 9; შდრ. იესისისა... 95, 32. გადამწერმა კარგად იცის, სად უნდა დაწეროს მ, მაგრამ უნებლიეთ მას უფრო ადრე წერს, ვიდრე საჭიროა. ან არა და, მისთვის მ არ არის ეს დიფთონგის მონაცვლე, იგი ესმის, როგორც ე. თვით ძეგლი ორივე ახსნის საფუძველს ქმნის.

ამგვარად, „სვანური მრავალთავი“ მ-ს ხმარების მხრივ ასეთ სურათს იძლევა: სახელებში, ზმნიზედებსა და უფროობითი ხარისხის ფორმებში მ ხან გვხვდება და ხან არა იქ, სადაც თეორიულად მოსალოდნელია ეა ჯგუფი.

არაკანონზომიერია *შ*-ს ხმარება ზოგიერთი სახელის ფუძესა და წრფელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი, ვითარებითი და წოდებითი ბრუნვების ფორმებში. გაუმართლებელია *შ* ნიშანი ე ფუძიან სახელთა ნარ-თანთან მრავლობითსა და ზმნის ფორმებში.

საგულისხმოა *ეა*. დაწერილობის შემონახვა ზოგიერთ შემთხვევაში.

უღაბნოს მრავალთავი

ე ფუძიან სახელებში საკუთარი სახელების *ეა* ჯგუფი გადმოცემულია *ეა* ნიშნებით: ცხორებაა ამა პავლე ესი 14, 13; გუამა მას ზა ნეტარისა პავლე ესა 18 r, 5; ქე ეს მიერ 5 r, 20; ასევე: 46 r, 14.

ეა ჯგუფი გადმოცემულია *შ* ნიშნითაც: შობითგან იჯ ქ შსა 46 r, 22; ნერს შს თანა 9 v, 30; ასევე: 5 v, 27; 8 r, 24.

მოსალოდნელი *შ*-ს ნაცვლად გვაქვს ე: სამოსელი იგი ამა პავლე ესი 18 r, 8.

საზოგადო სახელების *ეა* ჯგუფს შეესაბამება *შ* ნიშანი: სახ.: ძშ ... დედაკაცისა 72 v, 25; ასევე: 42 v, 4; 4 r, 11; 6 v, 30; მოქმ.: ქუ შ თგან 11 v, 14.

შემონახულია ეი ჯგუფი ხარისხის ფორმებში: რლნი უზე შთაეის არიან 59 r, 4.

დაცულია *ეა* დიფთონგის *ეა* ნიშნებით გადმოცემა: უმჯო ბე ეს და უპატრიოსნე ეს არს ესე ჩემდა 18 r, 10; ასევე: 30 v, 19.

თეორიულად მოსალოდნელი *ეა* გადმოცემულია *შ* ნიშნითაც: მარტო დაშთა უმრწამშსისა თანა ერთისა დისა 19 r, 19; უშემკულშსსა ჳმასა მოვილებდეთ 72 r, 14; ასევე: 71 r, 3; 64 r, 29; 34 r, 31; 26 r, 6; 26 v, 24.

ზმნიხედებში *ეა* ჯგუფი გადმოცემულია *შ* ნიშნით: ეგრ შთვე 9 r, 27; დაამტკიცებდა ეს რ შთ 23 r, 14.

შ-ს ნაცვლად გვაქვს ე: მიდგიან ეს რეთ 1 v, 26; ასევე: 39 r, 21.

მაგრამ არის პირიქითაც: მრავალგზის გარეშე დაადგრიან დღ შ და ღამ შ 25 r, 25.

შ-ს უმართებულო ხმარების სხვა შემთხვევებია: ვარლუ შვე 38 v, 12; ქაცთ მოყუარ ში იყენით 32 v, 1.

ამგვარად, მსგავსად აქამდე განხილული ხელნაწერებისა მოსალოდნელი *ეა* დიფთონგი გადმოცემულია *შ* ნიშნით; მოსალოდ-

ნელი *შ* ხშირად აღარ ჩანს, გვაქვს *ე*; *შ* გვხვდება იქ, სადაც ის თეორიულად დასაშვები არ იყო.

საგულისხმოა *ე* და *ეა* დაწერილობის შემონახვა, თუ პირველი შემთხვევითი არ არის.

ადიშის ოთხთავი (897 წლის შატბერდული ხელნაწერი)

ე ფუძიან სახელებში საზოგადო სახელების *ეა* ჯგუფი გამოცემულია *ეა* ნიშნებით მხოლოდ ერთხელ: იყო დღე მარჯუეა მრ 6, 21.

ეა ჯგუფი მოცემულია *შ* ნიშნით: სახ.: იყო ეამი მეექუსეშ ი 4, 6; ასევეა: ი 6, 40; ი 1, 49; ი 1, 39; ი 1, 14; ი 19, 21.

მოსალოდნელი *შ*-ს ნაცვლად არის *ე*: *ძე* ღმრთისაჲ მ 27, 54; ასევეა: მრ 9, 9; მრ 13, 24; მრ 15, 38; ი 1, 45; ი 19, 29; ი 11, 4; ი 7, 21; ი 4, 50... და პირიქით. ასეცაა: კაცსა ვისმე ესხნეს ორ ძე მ 21, 28; ესმა შეფშსა მრ 6, 14; მორეწუთა ლ 15, 19; მოწათშნი ი 4, 27.

საკუთარი სახელების *ეა* ჯგუფს შეესაბამება *შ* ნიშანი: მოვიდა იოვანშსა ი 3, 26; ასევეა: მ 17, 4; მრ 9, 4; მრ 15, 46; მრ 15, 21; მრ 15, 47; ლ 3, 1; ლ 2, 2; ლ 24, 27.

მოსალოდნელი *შ*-ს ნაცვლად არის *ე*: წოწათენი იოჰანესნი მ 9, 13; ასევეა: მრ 1, 14; ი 5, 46; ი 1, 48; ი 9, 28; ი 7, 23; მრ 12, 26; ლ 2, 22; ლ 3, 32.

ე-ს ნაცვლად გვაქვს *შ*: ქალაქით ბეტრესით ი 1, 44.

გვხვდება ასეთი შემთხვევა: ეჩუნა მას შელია მრ 9, 4; ერთი შელიაჲსად მრ 9, 5.

შ თავის ადგილასაა: უძლიერშს ჩემსა არს მ 3, 11.

მაგრამ ხშირად *შ*-ს ნაცვლად არის *ე*: ულხინულეს იყოს ქუეყანაჲ მ 10, 15; უმოლხინეს იყოს მ 11, 24; ასევეა: მ 12, 12; მ 12, 45; მრ 9, 42; ლ 12, 26; ლ 12, 48; ი 4, 1.

შ გვხვდება *ჰ*-ს ნაცვლად: ძეშ კაცისაჲ მ 9, 6; ასევეა: ი 3, 17; ი 4, 47; მ 12, 8; მრ 6, 27; მრ 6, 21. ასეთი მაგალითიც არის: იყავნ მრწეშ ლ 22, 26.

მსგავსი მაგალითები გვხვდება ი. იმნაიშვილის ცნობით ლავურკის ლექციონარშიც¹⁸.

¹⁸ ივ. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბილისი, 1957, გვ. 108.

ამ ხელნაწერისათვის, როგორც ჩანს, დამახასიათებელია ო ნიშნის ხმარება თეორიულად მოსალოდნელი ეა დიფთონგის გადმოსაცემად. ამავე ძეგლის თვისებაა: ეა დიფთონგის გამარტივება და აგრეთვე ო ნიშნის ხმარება სავსებით გაუმართლებელ შემთხვევებში.

954 წელს გადაწერილი პარაკლიტონი Sin 26

ე ფუძიანი სახელებიდან საკუთარ სახელებში ეა ჯგუფის ნაცვლად ო ნიშანია ნახმარი: წე იოვანშსა 11 v, 17., მაგრამ მოსალოდნელი ო-ს ადგილას არის ე: სტეფანეს ერნო 3 r, 1; ასევე: 304 r, 14; 304 r, 11; 298 v, 3; 209 v, 19; 138 v, 9; 124 r, 17.

საზოგადო სახელებში ეა ჯგუფი გადმოცემულია ეა ნიშნებით: სახეა ცხოვრებისა 176 v, 17; ასევე: 182 v, 6; 181 v, 9; 181 r, 4.

ეა ჯგუფი დაცულია ო ნიშნით: ძშ მალისა 43 v, 7; ასევე: 182 v, 6; 138 v, 9.

მოსალოდნელი ო-ს ნაცვლად გვაქვს ე რა საანჯმნო ყოს ჰან შენი სიმდაბლე 201 r, 2; ასევე: 224 v, 18.

სავარაუდებელი ო შენახულია: მზისა უბრწყინვალშსო 54 v, 4; ასევე: 129 v, 9; 124 v, 14; 125 v, 15; 114 r, 6.

ო შეცვლილია ე-თი: იხილეს ნათელი უზეშთაესი 40 v, 8; ასევე: 132 r, 5; 73 v, 8; 55 r, 3.

ზმნიზედებში ეა ჯგუფი გადმოცემულია ეა ნიშნებით: ესრეთ ლაღადებს 174 v, 8.

ო შენახულია: ეგრშთვე 41 v, 16; ასევე: 190 r, 14.

ო შენაცვლებულია ე-თი: ესრეთ ულაღადებთ 196 r, 8.

ე-ს ნაცვლად გვაქვს ო: მესამესა დღშსა 300 v, 4.

ო გვხვდება იქ, სადაც საჭირო არ არის ზმნაშიც: სოფელი განანათლშ 299r, 16 და საკუთარი სახელის ფუძეშიც: სიბრძნშ იგი ჰშროდესი 138 v, 9; ასევე: 137 v, 17.

ამგვარად, სურათი ასეთია: ხელნაწერში ჯერ კიდევ დაცულია ეა დაწერილობა. ე ფუძიან სახელთა ყველა მოსალოდნელ შემთხვევაში ეა ხან გადმოიცემა ო-თი, ხან ე ნიშნით. შეინიშნება ო-ს არაკანონზომიერი ხმარების შემთხვევებიც.

არსებითად ასეთსავე სურათს იძლევა 987 წელს გადაწერილი სინური წარმომავლობის ხელნაწერი Sin 20. ამიტომ ნიმუშებს ცალკე აღარ დავასახელებთ.

მ გვხვდება ე ფუძიან საკუთარ და საზოგადო სახელებში ეა ჯგუფის ნაცვლად: აჩუნა პავლესთვის 80 r, 1; ასევე: 73 r, 20; 58 v, 11; 19 v, 10; 17 r, 20; 55 r, 17; 4 r, 17 ... კიდმდგან 84 v, 3; ასეა ხარისხის ფორმაშიც: უმჯობეს არს 104 r, 17; 54 r, 22.

მოსალოდნელი მ შეცვლილია ე-თი: აუწყეს პავლესთვის 74 v, 1; ასევე: 59 r, 22; 108 r, 18; 31 v, 15; 31 v, 9; 62 r, 7; 26 v, 20... უწინარეს დღეთა 65 v, 22; ასევე: 113 v, 12; 113 v, 8; 70 v, 23; 69 r, 13; 70 v, 17... ესრეთ გამოგნ 67 r, 10.

მ ნახმარია არაკანონზომიერადაც: ჰრქუა პავლეს 74 r, 16; მენო ფესტ 79 r, 5... მტკიცესა ჯელსა 108 v, 17; ჯუცესთა 75 r, 2; დაუმტკიცებელი 115 v, 13... მიიყვანეს ღამ 71 v, 18; ასევე: 2 r, 3.

მ-თია წარმოდგენილი საკუთარი სახელები: ფსლიქს 72 v, 5; ბარიშსუ 34 v, 8; ფსტოს 74 v, 18; დმეტრი 126 v, 14.

ინტერესმოკლებული არაა მ-ს შემდეგ ა-ს ხმარების ფაქტი: გარეშმეთა 103 r, 2.

X საუკუნეში გადაწერილი სამოციქულო S 1138

საზოგადო სახელებში თეორიულად მოსალოდნელი ეა დიფ-თონგი გადმოიცემა მ ნიშნით: ძმ 152 v, 19; 145 r, 8. ზოგჯერ ეა დიფთონგის შესატყვისი მ არ ჩანს, არის ე: სიმდიდრე იგი 42 r, 9.

საკუთარი სახელები ჩვეულებრივ ე-თია წარმოდგენილი ნაცვლად უძველესი ეა || მ ფორმისა: მარტურობა პავლეს მოციქულისა 4 r, 5; ასევე: 172 v, 12; 160 r, 6; 145 v, 15; 122 r, 15; 118 v, 2; 83 v, 4; 80 v, 12; 151 v, 7; 55 r, 8; 144 v, 6; 37 v, 20.

უფრობითი ხარისხის ფორმა მხოლოდ ე-თი დასტურდება. არ გვხვდება არც ეა, არც მ, არც მით უმეტეს, ეი დაწერილობა. ეს მით უფრო საგულისხმოა, რომ ი ფუძიან სახელთა ხარისხი ყოველთვის ია კომპლექსითაა გადმოცემული.

შეინიშნება მ-ს არამართებული ხმარების ხშირი შემთხვევები ზმნიჭედებში, ზმნებში, საკუთარ სახელთა ფუძეებსა და ფორმანტებში: მოვწყდებით... მარად მ 40 v, 15... მოვიძულ მ

11 r, 8... იეშსუ (!) 132 v, 1; ჰმროდიანას 53 r, 15...
შეწყალებად 152 r, 18; მოყუარებასა 125 r, 12; მორ-
ჩილშბისა 24 r, 4.

პარზლის მრავალთავი

ხელნაწერში დაცულია ეჲ დაწერილობა: ზ ეჲ 144, 24.

ე ფუძიან სახელთა ყველა მოსალოდნელ შემთხვევაში ეჲ
დიფთონგი გადმოიცემა Ⴑ-თი: მოწათეთაგან ო რო გინ Ⴑსთა
3, 14; ასევეა: 133, 20; 141, 9... სიბრძნ Ⴑ... მლდელთაჲ 117,
17; ასევეა: 312, 20; 120, 14... უმჯობ Ⴑსი 856, 4.

ეს წესი ხშირად დარღვეულია — Ⴑ-ს ნაცვლად ე გვაქვს: ნა-
წილნი... სტეფან Ⴑსნი 133, 23; ასევეა: 65, 12; 120, 14; 113,
17; 104, 6; 103, 14; 104, 25; 147, 10; 112, 29; 74, 11. უდი-
დებულეს 113, 9; ასევეა: 29, 16; 56, 25.

ორგვარადაა გადმოცემული ხარისხი ერთსა და იმავე წინა-
დადებაშიც კი: უსაჯმარ Ⴑსად და უმჯობ Ⴑსად შექმნეს იგი
50, 17; უმჯობ Ⴑს და უსანატრელეს არს 858, 1.

Ⴑ ნიშანი ე-ს მონაცვლეცაა: თუ Ⴑსა მეექუს Ⴑსა 36, 3;
თჳ Ⴑნი 36, 8; ი Ⴑსესისა 74, 11 და ასე: იე Ⴑსესისა 74, 19;
ჰ Ⴑ Ⴑ 14, 8.

საქმე მოციქულთა

ეს გამოცემა ოთხ რედაქციას ემყარება. ნუსხები, რომლებიც
სათუფლად უძვეს ტექსტს, გადაწერილია სხვადასხვა დროს—
X—XIII საუკუნეებში. ქვემოთ წარმოდგენილია Ⴑ-ს ხმარების შემ-
თხვევები Ⴑ რედაქციის ხელნაწერთა მიხედვით: S 407 და S
1398¹⁹. ორივე გადაწერილია X საუკუნეში.

საკუთარი სახელების ეჲ ჯგუფი გადმოცემულია ეჲ ნიშ-
ნებით: დაიზამთრეს ტბასა მას კრეტეჲსასა თ. 27, 12, A.

ეჲ ჯგუფი გადმოცემულია Ⴑ ნიშნითაც: ნათ.: გამოიძიებ-
დეს... სტეფან Ⴑს თანა თ. 6, 9; ასევეა: თ. 19, 24; თ. 6, 11;
თ. 1, 22; თ. 1, 13; მოქმ.: იოვან Ⴑთურთ თ. 3, 4; ასევეა:
თ. 27, 7; თ. 13, 14; თ. 2, 10; თ. 8, 40; თ. 13, 13; ნანათ.
ნიც.: იყო აპელ Ⴑსსა მას ყოფასა თ. 19, 1; ასევეა: თ. 4,
13; თ. 19, 9; ნანათ. ნათ.: შევიდა იგი სახლსა მარია მისსა, დე-
ლისა მის იოჰან Ⴑსისა თ. 12, 12.

¹⁹ S 407 პირობითად A ნუსხა, S 1398 კი K ნუსხა.

მოსალოდნელი ო-ს ნაცვლად გვაქვს ე კორნელიესგან მოვლინებულ იყვნეს თ. 10, 17 K: ასევეა: თ. 24, 1 A: თ. 24, 26 A; თ. 19, 24 K; თ. 19, 15 A; თ. 15, 12 K; თ. 12, 7 A.

ე-ს ნაცვლად გვაქვს ო: მოსო-ს დაუკვრდა ხილვაჲ ესე თ. 7, 31 A; ასევეა: თ. 7, 59 A; თ. 2, 37 A.

ეჲ დიფთონგის გადმოსაცემად პარალელურად დასტურდება ო || ე საზოგადო სახელებსა და ზმნიზედებშიც. იგივე ითქმის უფროობითი ხარისხის გადმოცემის შესახებაც.

ამრიგად, ო რედაქციის ნუსხებისათვის, რომლებიც ორთოგრაფიულად ერთმანეთს უჭერენ მზარს, დამახასიათებელია ო-ს ხმარება-უხმარებლობა თეორიულად მოსალოდნელი ეჲ-ს გადმოსაცემად და იმავე ო ნიშნის წარმოდგენა ე-ს ნაცვლად.

დაახლოებით ასეთსავე სურათს იძლევა 978 წლის ის ხელნაწერი, რომელიც საფუძვლად უძევს აკ. შანიძის მიერ გამოცემულ ტექსტს—წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი.

მეათე საუკუნის სხვა ხელნაწერები

1. ი. ყიფშიძის მიერ გამოცემული—„ცხოვრებაჲ და წაჩებაჲ წმიდისა ანტონი რავახისი“ ემყარება ორ მეათე საუკუნის ხელნაწერს: ათონის № 57 და სინას მთის № 62. ორივე ხელნაწერისათვის დამახასიათებელია თეორიულად მოსალოდნელი ეჲ დიფთონგის გადმოცემა ო || ე ნიშნებით და ო-ს გაუმართლებელი ხმარება. საგულისხმოა, რომ სინურ ხელნაწერში ეჲ დაწერილობა გვხვდება მხოლოდ ერთხელ.

2. ო-ს არაკანონზომიერი ხმარება შენიშნული აქვს ნ. მარს X საუკუნის შატბერდულ ხელნაწერში, რომელიც „ფიზიოლოგის“ ქართულ ტექსტს წარმოგვიდგენს: «К вульгаризмам относится непоследовательность в его (იგულისხმება ო. — მ. დ.) употреблении, напр. სამე, но и სამო, и даже неуместная его постановка, напр. სახო-ტკბილებითა ვმ. სახე-ტკბილებითა»²⁰.

3. საინტერესოა ერთი X საუკუნის ხელნაწერის ჩვენება, რომლის ორთოგრაფიულ თავისებურებათა მიმოხილვისას ნ. მარსი წერს: ო «появляется там, где ей не место... то ее недосчитываемся там, где ей следовало быть»²¹.

²⁰ Н. Марр, ТР, VI, 1904, გვ. XXIV.

²¹ Н. Марр, Иосиф Аримафейский, ТР, II, 1900, გვ. 23.

4. თეორიულად მოსალოდნელ შემთხვევაში *შ* ხან იხმარება და ხან არა იოანე-ზოსიმეს მიერ 981—982 წლებში გადაწერილ ხელნაწერშიც. ს. ჯანაშიას ცნობით, აქ გვაქვს ასეთი პარალელური ფორმები: *ესრეათ* || *ესრშთ* || *ესრევე*; *უტკბილშს* || *უმეტეს*²².

5. იოანე ზოსიმეს მიერვეა გადაწერილი 956 წელს კრებული, რომელშიც მოთავსებულია „იოანე ქართველის კალენდარი“. ამ ხელნაწერშიც *შ* ხშირად არ არის იქ, სადაც საჭიროა, და არის იქ, სადაც არ უნდა იყოს²³.

6. საინტერესო სურათს იძლევა *შ*-ს ხმარების თვალსაზრისით ხელნაწერი S 1139, რომელიც მეათე საუკუნის ორმოციან წლებში გადაწერილად მიაჩნიათ. ხელნაწერი ორი სხვადასხვა ხელითაა ნაწერი. „პირველ ნაწერში *შ* თითქმის გამოსულია ხმარებიდან. მას თუ სადმე ვხვდებით ნორმის შესაბამისად, ეს ისევ სახელობით ბრუნვაში, სადაც ის ჯერ კიდევ შეურყეველია.

მეორე ნაწერში *შ*, შეიძლება ითქვას, საზოგადოდ არ იხმარება²⁴, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში თითო-ოროლა შემთხვევას. ყველგან, სადაც ის მოსალოდნელია, შეცვლილია. ე ფუძიან სახელთათვის სახელობით ბრუნვაში გვაქვს ან *ეჟ* ან *ე...* მაგ., *მზეჟ* და *მთოვარე...* ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოებაში კი მოსალოდნელი *შ* შეცვლილია *ე*-თი... უფროობითი ხარისხის დაბოლოებაშიც *შ*-ს ნაცვლად აქ ე გვაქვს ყველგან. ზნინიებლებში კი მას (*შ*-ს) *ეჟ* სცვლის, მაგ., *ზეჟთ* და *ქუჟეთ* ... გამონაკლისს *შ*-ს აღნიშნული წესიდან მეორე გადამწერთან წარმოადგენს მხოლოდ ასეთი შემთხვევა: *ჰშ* და *იშ* ლისანი, რომელიც შეიძლება უნებლიეთ გაპარვოდა გადამწერს დედნიდან გადმოწერის დროს, რადგან „იერუსალშმდ“-ის გვერდით გვაქვს „იერუსალემდ“²⁵.

7. ივ. იმნაიშვილის ცნობით, X საუკუნის ერთი ხელნაწერი, რომელიც „ანბანდიდის“ სახელითაა ცნობილი, ასეთ სურათს იძლევა: „ნალზე შერყეულია *შ*-ს მართლწერის საკითხი: არც ე-ზე ფუძეგათავებული საზოგადო სახელების ბოლოს სახელობითს

²² ს. ჯანაშია, ცხორება საბა ასურისაჲ, არილი, 1925, გვ. 22.

²³ კ. კეკელიძე, იოანე ქართველის კალენდარი, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 39, 1950, გვ. 32.

²⁴ ეჟ-ს ხმარობს და არა *შ*-ს (ორიოდე გამონაკლისის გარდა) IX საუკუნის ხელნაწერიც H 2123. ანის შესახებ არ. მართლწერის სადისერტაციო შრომა „ქილ-ეტრატის იადგარის ორთოგრაფიული და ფონეტიკური თავისებურებანი“, თბილისი, 1941, გვ. 29.

²⁵ ი. აბულაძე, მამათა სწავლანი, თბილისი, 1955, გვ. IX.

ბრუნვაში, არც ე ფუძიან საკუთარ (აღამიანთა) სახელთა ნათესაობითში და არც ზედსართავი სახელების უფროობითს ხარისხში ის არ გვხვდება. ყველა ამ შემთხვევაში მის ნაცვლად მხოლოდ ე არის წარმოდგენილი. იშვიათად შ^შ-ებ ფუძეში თუ ამოყოფს ხოლმე თავს აქა-იქ... მაგრამ უმეტესად აქაც არ ჩანს“²⁶.

მეთერთმეტე საუკუნის ხელნაწილები

1. A(d) 11281 გადაწერილია 1034 – 1042 წლებში. ამ ხელნაწერში კ. კეკელიძის ცნობით ასო ^შ შეცვლილია მისი ბგეოთი ეკვივალენტით ეჲ ჯგუფით მხოლოდ ერთხელ²⁷. სახელებში მოსალოდნელი ^შ-ს ნაცვლად გვაქვს ე, ამავე დროს ^შ გვაქვს იქ, სადაც არ უნდა იყოს. ზედსართავი სახელის ხარისხი გადმოცემულია ორგვარად — ^შ ე²⁸.

2. არსებითად მსგავს სურათს იძლევა ხელნაწერი A 86. გამომცემლის, კ. კეკელიძის აზრით, თეორიულად მოსალოდნელი ეჲ დიფთონგის შესაბამისად ე-ს ხმარება მორფოლოგიური ვულგარიზმია (მაგ., ქრისტესითა...), ხოლო ^შ-ს არაკანონზომიერი წარმოდგენა მორფოლოგიური ფსევდოარქაიზმი²⁹.

3. A 558. ეს ხელნაწერი უძვეეს საფუძვლად, სხვათა შორის, „იოანე და ეფთჳმეს ცხოვრების“ ვრცელ რედაქციას. იგი დაწერილია 1074 წელს ათონის სალიტერატურო სკოლაში. აკ. შანიძის ცნობით მას ახასიათებს ^შ-ს უმართებულო ხმარება, ამავე დროს „ამ ასოს ხმარება შეზღუდულია ძეგლში: ის აღარსად გვხვდება „შენება“ ზმნაში, არც უფროობითი ხარისხის ფორმებში“³⁰.

4. I 140. 1956 წელს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალურმა სამეცნიერო ბიბლიოთეკამ ვაშინგტონიდან მიიღო სინასა და იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა მიკროფილები. ერთ-ერთი მათგანი I 140 წარმოადგენს „ბალავარიანის“ ვრცელ რედაქციას. ესაა XI საუკუნის მეორე ნახევრის ნუსხა. ამ

²⁶ ივ. იმნაიშვილი. სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბილისი, 1957, გვ. 110.

²⁷ К. Кекелидзе, Жизнь и подвиги св. Иоанна, католикоса Урхайского, Хр. В., т. II, вып. III, 1913, გვ. 312.

²⁸ იქვე, გვ. 313.

²⁹ К. Кекелидзе, Древне-грузинский Архипастырь, 1912, გვ. XXI.

³⁰ აკ. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა იოვანეს და ეფთჳმეს ცხოვრების მიხედვით, ძველი ქართული ენის ძეგლები, 3, თბილისი, 1946, გვ. 68.

ხელნაწერში არსად არ იხმარება *შ*. „ყველგან, სადაც ძველი ქართული ენის ნორმების მიხედვით იგია მოსალოდნელი, გვხვდება ე“³¹.

5. A 584 გადაწერილია 1083 წელს. ქეთ. ლორთქიფანიძის ცნობით „ხელნაწერი *შ*-ს არ ხმარობს საერთოდ“³².

წარმოდგენილი მასალის განხილვიდან ჩანს:

1. თეორიულად მოსალოდნელი *ეჟ* დიფთონგი გადმოიცემა სხვადასხვაგვარად: *შ* ასოთი, *ე*-თი და *ეჟ* ნიშნებით. გამოდის, რომ *შ* ნიშანი საჭიროა და არის კიდევ წარმოდგენილი და *შ* ნიშანი იყო მოსალოდნელი და არა ჩანს.

2. სხვადასხვა ძეგლში სხვადასხვა გავრცელებულობით შეინიშნება *შ*-ს არაკანონზომიერი ხმარება: თეორიულად მოსალოდნელი *ე* ნიშნის ნაცვლად თავს იჩენს *შ* საკუთარი და საზოგადო სახელების წრფელობით, მოთხრობით, მიცემით, ვითარებით და წოდებით ბრუნვებში, ზმნებსა და ზმნიხედებში, სიტყვის ბოლოკიდურადაც და ფუძეშიც.

შ-ს გაუმართლებელი ხმარება დადასტურებულია უძველეს ძეგლთა ენაში შედარებით იშვიათად, IX—X—XI საუკუნეთა ხელნაწერებში ხშირად.

ისნის კითხვები: 1. რატომ გადმოიცემა თეორიულად მოსალოდნელი დიფთონგი სხვადასხვაგვარად (*ეჟ* || *შ* || *ე*)? 2. რა არის მიზეზი *შ*-ს არაკანონზომიერი ხმარებისა?

სავარაუდოა, რომ ქართული ენის განვითარების უძველეს პერიოდში *ეჟ* დიფთონგი გადმოიცემოდა მხოლოდ და მხოლოდ ორი ნიშნით *ეჟ*, საესებით ისევე, როგორც *აჟ*, *ოჟ* დიფთონგები. ამ მხრივ უთუოდ საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ ზოგიერთ ხელნაწერში პეტ-ნაკლები სიხშირით თავს იჩენს *ეჟ* დაწერილობა. ანგარიშგასაწევია თვით ქართული დამწერლობის თვისებაც — ერთი ბგერის გადმოცემა ერთი ნიშნით.

შ ნიშნის შესაბამისი უძველეს ქართულ წარმოთქმაში შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ ერთი ბგერა. თუ რა ბგერა იყო ეს, არ ვიცით. ქართული ენის ჩვენამდე მოღწეული ენობრივი მონაცემების ანალიზი არ იძლევა საფუძველს *შ*-ს შესატყვისად მივიჩნიოთ გრძელი *ე* ხმოვანი, არც *ე* და *ა* ხმოვანთა დაშვების შესაძლებლობაა დამაჯერებელი.

³¹ ილ. აბულაძე, ბალავარიანის ქართული რედაქციები, თბილისი, 1957, გვ. 015.

³² ქეთ. ლორთქიფანიძე, კათოლიკე ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები, ძველი ქართული ენის ძეგლები, 9, თბილისი, 1956, გვ. 124.

♣ ნიშნით ეჲ დიფთონგის გამოხატვა მეორეულია. მეორეულია, მაგრამ რა უნდა იყოს ამის მიზეზი?

შესაძლოა ♣ ნიშნის შესაბანიის ბგერა მსგავსი იყო ეჲ დიფთონგისა. შემდეგ ეს ბგერა დაიკარგა და ნიშანი დარჩა ბგერის გარეშე. ენამ, მიუხედავად იმისა, რომ ირღვევდა ქართული ენის დამწერლობის პრინციპი, ეჲ დიფთონგი გადმოგვცა ერთი ნიშნით.

ამგვარად, ერთი და იმავე შინაარსის — ეჲ დიფთონგის გადმოსაცემად — ორი ნიშნის ეჲ-სა და ♣-ს ხმარების ფაქტს თითქოს ახსნა ეტყვნება: გვექონდა დიფთონგო და გადმოიცემოდა კიდევ ორი ასოთი ეჲ; ენაში არსებობდა ამ დიფთონგის მსგავსი ბგერა, რომელიც ერთი ნიშნით იყო გამოხატული. ეს ბგერა დროთა განმავლობაში გაქრა, მისი ნიშანი კი დარჩა. რადგანაც ეს ნიშანი ერთ დროს ეჲ დიფთონგის მსგავსი ბგერის გადმოცემა იყო, გამოყენებულ იქნა თვით ამ დიფთონგის გამოსახატავად.

სბვა საკითხია, რატომ გვაქვს თეორიულად მოსალოდნელი ეჲ დიფთონგის გადმოსაცემად ♣ ორ პარალელურ ფორმებში. ერთი უდავოა: აქ ♣-სა და ე-ს გრაფიკულ აღრევასთან არა გვაქვს საქმე (შდრ. მაგ.: ნათ. ბრუნვა—იოვან♣ს ოვანეს და, მეორე მხრივ, მიც. ბრუნვა იოვანეს ოვან♣ს).

აქ საქმე უნდა გვექონდეს იმდროინდელი წარმოთქმის ასახვასთან: მეტყველებაში დაწყებული დიფთონგის დაშლის პროცესი. ამ პროცესის მეტ-ნაკლები სიძლიერე სხვადასხვაგვარად აისახა დაწერილობაშიც: რაც უფრო ფართო ხასიათს ღებულობს დიფთონგის დაშლის პროცესი, მით უფრო ხშირია ე მოსალოდნელი ♣-ს ნაცვლად; ზოგიერთ ხელნაწერში კი ♣ თითქმის განდევნილია ხმარებიდან.

ისეთ ძეგლებში, სადაც ხშირია მოსალოდნელი ♣-ს ნაცვლად ე ნიშნის ხმარება, საეკვო ხდება ♣-ს დიფთონგობა. იქნებ წერდნენ ♣-ს, მაგრამ გამოთქვამდნენ მას სავსებით ისე, როგორც ე-ს? საფიქრებელია, რომ ♣ ნიშანი ყოველთვის თუ არა, ზოგჯერ მაინც არ შეესაბამებოდა დიფთონგს ნაწინაც კი, როცა იგი თეორიულად იყო მოსალოდნელი. ცოცხალ მეტყველებაში მოხდა ცვლილება — დიფთონგი გამონოფთონგდა, შინაარსი შეიცვალა, ფორმა ძველი დარჩა: წერდნენ ♣-ს, მაგრამ წარმოთქვამდნენ არა ეჲ-ს, არამედ ე-ს.

♣-ს ფონეტიკური შინაარსის დაკარგვიდან ლოგიკურად გამომდინარეობს ♣-სა და ე-ს ორთოგრაფიული აღრევა: ♣-ში ხედავდნენ უკვე ე ბგერას და წერდნენ კიდევ ეას ე-ს ნაცვლად.

რაც უფრო სუსტია დიფთონგის გამონოფთონგების ტენდენ-
ცია, მით უფრო იშვიათია მოსალოდნელი *შ*-ს ნაცვლად *ე*. ამავე
დროს იშვიათია ან სულ არ გვხვდება *შ*-ს არაკანონზომიერი
ხმარება.

ამგვარად, წარმოთქმაში მომხდარი ცვლილება უძვეეს საფუძ-
ვლად *შ*-სა და *ე*-ს პარალელურ ხმარებას თეორიულად მოსა-
ლოდნელი *ეჰ* დიფთონგის ნაცვლად. *შ*-ს ბუნების შეცვლა, თავის
მხრივ, საფუძველი ხდება *შ*-სა და *ე*-ს გრაფიკული აღრევისა.

ჴ და ქასთან დაკავშირებული ფონეტიკური და ორთოგრაფიული საკითხები

ძველ ქართულში მიუთითებენ ორგვარი უ ბგერის არსებო-
ბაზე: ერთია მარცვლიანი, მეორე უმარცვლო.

უმარცვლო უ-ზე დაბოლოებული სახელები სახელობითსა,
ნათესაობითსა და მოკმედებით ბრუნვებში გვაძლევდა უი დიფ-
თონგს. იგივე დიფთონგი გვქონდა ყველგან, სადაც კი მოსალოდ-
ნელი იყო უმარცვლო უ-სა და ი-ს შეხვედრა: სახელთა ფუძეებში,
ზნებში...

ძველ ქართულ დაწერილობაში უ ბგერა, მარცვლიანი თუ
უმარცვლო, ორი ნიშნით გადმოიცემა: **ⴓ** (ⴓჲ). ორივე ცალ-ცალკე
დამოუყიდებელი ფუნქციის მქონეა: **ⴓ** ო ბგერის გამომხატვე-
ლია, **ⴓ** კი უი დიფთონგისა.

ასეთია ქართული ორთოგრაფიის წესი უძველესი დროიდან.
ეს წესია გატარებული ხანმეტსა და ჰაემეტ ტექსტებში, ასევეა
ძველი ქართულის შემდეგდროინდელ ეპიგრაფიკულ ძეგლებსა და
ხელნაწერებში.

ისეთი ძველი ხნის მატერიალური მონაცემები, როგორიცაა
ხანმეტი ტექსტები და V—VI საუკუნეების ეპიგრაფიკული ძეგ-
ლები, არაერთხელ არღვევენ ქართული დაწერილობის აღნიშნულ
ნორმას: უ ბგერას გადმოგვცემენ ერთი ნიშნით და **ⴓ** ნიშანს ხმა-
რობენ არა მხოლოდ დიფთონგის შესატყვისად.

უ ბგერა გადმოცემულია მხოლოდ ერთი ნიშნით: თ ჴ ა ლ ი თ
(პალეოგრ. 1949, გვ. 328); შდრ. თ ო ჴ ა ლ ს ა (იქვე, გვ. 328).

ⴓ ნახმარია მოსალოდნელი ვ ბგერის ნაცვლად: შე წ ე ჴ ნ ი თ ა
(უკანგორის წარწერა, VI ს.); თ ა ჴ ყ ა ნ ი ს ხ ც ე ს (ბოლნისის წარ
წერა, 493—494 წწ.); შდრ. თ ა ჴ ყ ო ჴ ა ნ ი ს-საცემელად (მცხეთის-

წარწერა, VI ს.)³³; არა ხხედავ (პალეოგრ. გვ. 327); შდრ. რადას ხხედავ (იქვე, გვ. 327); წარაზლინნეს ანგელოზნი (ხანმ. ლექს., 063, 31); შდრ. წარგავლინებ თქუენ (იქვე, 062, 21); წიგნი პავლშისი (იქვე, 062, სათაურში); შდრ. წიგნი პავლშისი (იქვე, 063, სათაურში); რომელი ხშორავს იერუსალშაჲა (იქვე, 059, 13).

ხანმეტ ტექსტში გვაქვს 4-ს ხმარების ასეთი შემთხვევა: შვლთა³⁴ (პალეოგრ., გვ. 329) მოსალოდნელი შეილთა-ს ნაცვლად³⁵. ენახოთ, რა სურათს იძლევა სხვა ხელნაწერები:

სვანური მრავალთავი

ვადმოგვეცემს უი დიფთონგს: ა) სიტყვის ფუძეში: განძუნდა 230, 8; მშვდობაჲ 22, 7; წვმაჲ 21, 22; იტყვს 13, 4; ასევეა: 232, 23; 71, 8; 58, 20; 32, 23; 28, 15; 13, 23; 10, 30; 357, 2; 293, 1; 263, 27; 443, 18; 472, 13; ბ) სახელის ბოლოს: რიცხვ 34, 30; უტყვ 34, 23; ფესვ 24, 16; ასევეა: 352, 13; 471, 13.

ვადმოგვეცემს უბგერას. ჩვეულებრივ უბგერა ხელნაწერში ვადმოცემულია ორი ნიშნით ოვ. გვაქვს გამონაკლისიც. საინტერესო ისაა, რომ გამონაკლისს მხოლოდ უმარცვლო უნის გამოხატვა ქმნის: თვესა 31, 1 (= თუესა); იღვწიდა 434, 15; 229, 20; მრგვლიად 432, 8; შდრ. იქვე: თთოვესა 316, 15; იღოვწიან 486, 6; მრგოვლიად 30, 3.

ოვი დაწერილობაა მოსალოდნელი ვ-ს ნაცვლად:

ტაძარი დიონოვისისი 250, 8; შდრ. დღესასწაული... დიონვსშისი 250, 30.

ოვი დაწერილობა არც სხვა ხელნაწერებისათვისაა უცხო. ა. ჩიქობავას ცნობით, უი დიფთონგის ასეთი ვადმოცემა ახასიათებს 974 წელს ვადწერილ ხელნაწერს „დავითნი“. აქ გვაქვს ასეთი მაგალითები: ეტყოვის; მშოვილდს; წოვიქდეს; დაამშოვიდის; ძოვირსა; მახოვილითა; სირცხოვილმან; რიცხოვი; მღოვიმესა; სტოვირისაჲთა და სხვ. იგივე შეინიშნება იაკობ მოციქულის ჟამის წირვაში: მო-

³³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, 1949, გვ. 162.

³⁴ იგივე ადგილი ივ. იმნაიშვილის მიერ გამოცემულ ხანმეტ ტექსტებში ასე იკითხება: შვილთა, ქართული ენის ისტორიული ჭრესტომათია, თბილისი, 1953, გვ. 7.

³⁵ მსგავსი შემთხვევა გვაქვს ადიშის ოთხთავშიც: ლ 16, 25.

გოკიწოდენ, მოგოკიტევენ, ლოკინითა, კოკირილე, სოკიმონ, ევთოკიმი, გოკირგოკინი და სხვ.³⁶

ოჯი დაწერილობა გვაქვს ეპიგრაფიკულ ძეგლებშიც: უშურ-ველ ყნენ საფსნი მსთოკის (ოშკის მონასტრის წარწერა, X ს.); ლოკინოჲ (იქვე); სოკიმონ (ზარზმის მონასტრის წარწერა).

ჯ უცხო წარმომავლობის სიტყვებში: პორკრიოს 269, 25; კკნოპისი 235, 21; კკსტორებისა პატივითა 281, 25; კკესტორმან სიულტოლაჲ იწმია 282, 10; კკრიაკესა 434, 26; აგარაკსა ეწოდა დრკონტი 214, 24; შევედით მკრინუსანს 211, 2; მთასა დიდკმოსა 280, 6; ნკსაეონისა ქალაქისა 267, 19; ხ იყო სიგრმქ ქალაქისაჲ მის მირკნოსით მილიონი ათკამეტი 254, 25; გამოვიდა მკრონით ქალაქით 254, 22.

სიტყვა პითონი³⁷ ორი ფორმითაა წარმოდგენილი: პითონოჲ და პკთონოჲ: შენსა მუცელსა სული პითონოჲ არს 240, 12; 234, 18; მაგრამ: სული პკთონოჲ აქუს 234, 29; სული ბოროტი პკთონოჲ იყო ძესა თანა 234, 13.

ამგვარად, სვანურ მრავალთაჲში უ ბგერა გადმოიცემა ორგვარად: ოჯ ნიწნებიითა და მხოლოდ ჯ-თი. დიფთონგი უი კი ხან ერთი ჯ ნიწნით არის გადმოცემული, ხან სამი ნიწნით: ოჯი.

უდაბნოს მრავალთაჲში

ჯ გამოხატავს უი დიფთონგს: ოწ დაამშკდის 5 v, 10; უჩუენეს სირცხული 69 v, 21; ძკრი 66 r, 30; მშკლდი 62 r, 25; ასევეა: 58 v, 4; 58 r, 10; 58 r, 4; 55 r, 10; 8 v, 10.

ოჯი დაწერილობა ენაცვლება მოსალოდნელ ჯ-ს: მლოკიმქ 1 r, 15; აღდგომასა მარტოკირიასა 18 v, 4; მშოკიდობით 18 r, 11; გონებაჲ თოკისი 18 r, 1; თოკინიერ შენსა 18 r, 4.

ოჯ დაწერილობაა მოსალოდნელი ჯ-ს ნაცვლად: ძოკრის ზრახვანი 1 v, 6; ყლდვე საკოკრველ არს 46 r, 26; მწყერ-მარჭილი უწოკმდებოდა ბანაკსა მას 69 v, 20; შდრ. წკმაჲ... იყოს 73 r, 11.

ჯ უმარტელო უ-ს.გადმომცემია: მაქკს 45 r, 29; გკმირეს ადამი 69 v, 19; აღიხკნეს 2 r, 26; მომაკკდინებელი 7 v, 11; გკჩკენა 51 v, 20.

³⁶ ნიმომხილველი, I, 1926, გვ. 223—224.

³⁷ პითონი ადგილსა მას მისნობისასა ეწოდების: საბა.

3 გადმოგვეცემს უმარცვლო უ-ს მაშინაც, როცა მას ნო სდევს ი²⁸: დაარღვიეს 25 v, 2; იწკის 64 v, 14; შდრ. რ შეწკის 64 v, 15.

ო არის დაწერილი უ ბგერის ნაცვლად: ვა უცხოჲ ისტომ-რე იგი 68 r, 11; მოვედინ სოფევაჲ 67 v, 8; ობიწოება-3 r, 27.

მსგავსი მოვლენა გვაქვს XI საუკუნის იერუსალიმურ ხელ-ა ნაწერში I 140 ილ. აბულადის ცნობით²⁹.

სამაგიეროდ გვხვდება ოჯ მოსალოდნელი ო-ს ნაცვლად: მიუგოკ 67 v, 29; სარწმუნოკებაჲ 65 r, 5; მოკხუცე-ბულთა 52 r, 21; 46 v, 19; თითოკეულსა 44 v, 14; უძლო-კდა 5 r, 24³⁰.

საკუთარი სახელი „სინეონ“ ორი ფორმითაა წარმოღვე-ნილი: სკემეონ 46 r, 18 და სიემეონ 47 v, 17.

ირკვევა, რომ უი დიფთონგი გადმოცემულია ორგვარად: მსოლოდ ჯ-თი და ოჯი ნიშნებითაც. გვაქვს ასეთი დაწერილობაც: წოკმა. თუ მას ცოცხალ ნეტყველებაში უი დიფთონგი შეესატ-ყვისება, მაშინ გამოდის: დიფთონგი წერილობით გამოხატულია სამგვარად: ჯ, ოჯი და ოჯ (შენ თკს || შენ თოკის || შენ თოკს).

უ ბგერა ზოგჯერ ერთი ნიშნითაც გადმოიცემა: ჯ-თი (უმარცვლო უ) და მხოლოდ ო-თი (მარცვლიანი უ). საინტერე-სოა, ო ბგერის ორი ნიშნით (ოჯ) გადმოცემის ფაქტი.

ადიშის ოთხთავი

ჩვეულებრივ უი დიფთონგი ჯ-თია გადმოცემული, მაგრამ ზოგ-ჯერ გვაქვს ასეთი მაგალითებიც: მლოკძარე მ 26, 38; გოკვის მ 3, 9; შენ თოკს მ 4, 6; წოკენი ი 19, 32 (შდრ. წკენი ი 19, 31); ეტყოკედ ი 19, 3; გოკრგოკნი ი 19, 2; გიკოკრნ ი 3, 7; ლოკნოჲ ი 2, 3 (შდრ. ლკნოჲ მ 2, 22); მლოგოკ-

²⁸ მსგავსი მოვლენა XIII საუკუნის წარწერაშიც შეინიშნება: „აეშენა.. ესე ეკლესია სალოცველად დედოფლისათკის“. მოვლენა შენიშნული აქვს და ორიგინალურს უწოდებს მას წარწერის გამომცემელი ექვთ. თაკაიშვილი, *Археологические экспедиции... вып. II, Тифлис, 1905, გვ. 31.*

ასევეა მეათე საუკუნის სინური წარმომავლობის ხელნაწერშიც: დაუცბ-რომლად იტყვიან Sin 26, 303 r, 15.

³⁰ ილ. აბულადმ, ბალაქარაინის ქართული რედაქციები, ძველი ქარ-თული ენის ძეგლები, 10, 1957, 015.

³¹ ჯ ნიშნის ასეთი გაუმარჯლებელი ხმარება სხვა ხელნაწერებშიც იჩენს თავს.

სასა ლ 13, 19; მკოზდრი მრ 12, 20 (შდრ. მკკდრი მრ 12, 22); სფოკრიდი მ 15, 37.

ჯადმოგვემს ვი.მარტაღს: ჳნანი ლ 17, 4; შკლო ლ 16, 25; ჳკქმ მრ 21, 27; შიშუელ ჳკყაე მ 25, 36.

საინტერესოა, რომ სიტყვა დირე ხელნაწერში სულ ოთხჯერ გვხვდება, მაგრამ სამი განსხვავებული ფორმით: დირე მ 7, 4; მ 7, 5; დურესა მ 7, 3 და დკრესა ლ 6, 41 (ჯრუქისა და პარხლის ოთხთავებში მხოლოდ ერთი დაწერილობით — „დირე“). ოჯ და ჳ-ს პარალელური ხმარება სხვა სიტყვებშიც დასტურდება და, როგორც ვნახეთ, ამ ხელნაწერისათვის ჩვეულებრივია, მაგრამ საკითხავია: რა მიმართებაა შენდევ ორ ფორმას შორის; დკრე || დირე?

ზოგიერთ ხელნაწერს ახასიათებს ჳ და ი ნიშნების პარალელურად ხმარება. სეანურ მრავალთავეში, მაგალითად, გვაქვს ჳკთონი || ჳითონი, ჳრუქისა და პარხლის ოთხთავებში — ყურკმალსა ი 19, 3 და ყურიმალსა, იქვე. X საუკუნის იმ ხელნაწერებში, რომლებიც საფუძვლად უძევს ილ. აბულაძის მიერ გამოცემულ „საქმე მოციქულთას“ ტექსტს, გვაქვს: ჳისკდიაა თ. 14, 24 A და ჳისიდიიაა თ. 13, 14 A; სკმონ თ. 8, 9 C და სიმონ თ. 8, 9 D; ფრიგკააქსანი თ. 2, 10 C და ფურიგიააქსანი თ. 2, 10 D⁴¹.

ასეთი მონაცვლეობის შედეგია დკრე || დირე თუ დირე ფონეტიკური ცვლის შედეგადაა მიღებული: დურიე → დჳირე (დკრე) → დირე უმარცვლო უ-ს დაკარგვით?

საგულისხმოა, რომ საბა ამ სიტყვას ორივე ფორმით იცნობს დირე || დვირე. ეს უკანასკნელი დღესაც ცოცხალია ქართული ენის დასავლურ კილოებში.

ჯადმოგვემს უმარცვლო უ-ს: მოხკედ ი 16, 30; მიხკალ ი 14, 5; თკე ი 4, 35; მოართკეს ი 2, 8; იგკემოს ლ 12, 48; მართკენი ლ 2, 24; მოძღკარ მრ 9, 38; დაირღკეს მ 24, 2.

ამგვარად, IX საუკუნის შატბერდული ხელნაწერი ჳ-ს ხმარების მხრივ ასეთ სურათს იძლევა: უი დიფთონგი გადმოიცემა ჳ-თი.

⁴¹ უცხო სიტყვებში ჳ და ი ნიშნების მონაცვლეობაზე როცა ვლაპარაკობთ, არ უნდა დაგვაიწყდეს ახსნის სხვაგვარი შესაძლებლობა: ასეთი მონაცვლეობა მომდინარეობს თვით სასესხებელი ენიდან ან არა და გამოწვეულია. ეს სასესხებელი ენის ფონეტიკური თავისებურებით.

თეორიულად მოსალოდნელი უი დიფთონგი ზოგჯერ ოკ ნიშნე-
ბითაა გამოხატული (საინტერესოა, რომ ასეთი მოვლენა უცხო
წარმონაგვლობის სიტყვებშიც კი შეინიშნება). ჯ ბგერა წარმო-
დგენილია ორი ნიშნით, უმარცვლო უ კი ზოგჯერ ერთი ნიშნითა(კ.
ამდენად, პარალელური ფორმებია: ღჳნოჲ || ღოჳნოჲ და მი-
ხოჳალ || მიხოჳალ...

ჳ რამდენჯერმე გვევლინება ვი-ს ადგილას.

პარაკლიტიონი Sin 26

ჳ გადმოსცემს უი დიფთონგს: დაცჳვეს 304 r, 16; სამკჳ-
დრებელი ლჲ 221 v, 3; არცხჳნე 204 v, 1; ასევე: 203 r,
14; 189 r, 4; 127 v, 19; 124 r, 8; 122 v, 18; 67 v, 12.

ოჯი შეეფარდება უი დიფთონგს: ჩუენთოჳის 5 r, 2;
მშოჳიდლობაჲ 9 r, 8; დაიმკოჳიდრა 10 v, 1; გოჳიჩუენა
119 v, 16; მახოჳილითა 189 v, 1; ზლოჳისაგან 211 r, 7;
ასევე: 6 r, 2; 4 r, 11; 35 r, 15; 119 v, 6; 119 v, 11; 130 r, 16;
208 v, 14.

ერთი და იგივე სიტყვა სხვადასხვაგვარადაა დაწერილი:
თოჳისსა 119 r, 13 და თჳსსა 127 v, 2; გოჳითხოეთ 266v,
19 და გჳთხოეთ 266 v, 3; შეგოჳიწყალენ 288 v, 5 და
შეგჳწყალენ 288 v, 17.

მსგავსი მოვლენა შეინიშნება ერთი წინადადების ერთსა და
იმევე სიტყვაში: სალოჲსა წჳმისა ლრუბელნო სალოჲთა
წოჳიმითა მორწყეთ 209 v, 1.

ოჯ მოსალოდნელი დიფთონგის გადმოცემა: გჳრგოჳნო-
სან 198 v, 7; გოჳრგჳნოსან 242 r, 11 (შდრ. გჳრგჳნო-
სან 105 r, 14); იტყოჳან 296 r, 9; არცხოჳნე 306 v, 1;
ძოჳრ 162 r, 3; მახოჳლითა 281 r, 3; თოჳსისა 299 v, 5;
შეგოჳწყალენ 282 r, 7; მძოჳნეარე 266 r, 1; გოჳთხოვე
257 r, 15; სირცხოჳლეულ 244 r, 15; ასევე: 229 r, 18;
219 v, 14; 210 v, 1; 201 v, 12; 184 r, 1; 184 v, 17; 184 v, 12;
182 r, 15; 179 r, 12.

ასე წერის ტენდენცია იმდენად ძლიერია, რომ სიტყვა
მარტჳლთა ქარაგმითაა დაწერილი: ვევედრნეთ... მარტჳლ-
თა 188 v, 2 (შდრ. მარტოჳლნო 211 r, 18); ალბათ, ქარაგ-
მის ქვეშ ო ნიშანია ნაგულისხმევი⁴².

⁴² ო ნიშანი არაა დაწერილი და ამიტომ ქარაგმა აქვს სიტყვებს: მარ-
ჯრენით 303 v, 18; ჯუარცჳმითა 305 r, 11.

ამგვარად, დიფთონგი უი გადმოცემულია სამგვარად: ჯ-ს საშუალებით (მახზლ ი 203 r, 14), ოჯი ნიშნებით (მახოჯი-ლითა 189 v, 1) და ოჯ ასოებით (მახოჯლითა 281 r, 3). ეს უკანასკნელი საესებით ემთხვევა მარცვლიანი თუ უმარცვლო უ-ს გრაფიკულ გამოსახულებას.

987 წლის სინური ხელნაწერი Sin 20

უი დიფთონგის ჩვეულებრივი გამოხატვაა ჯ, მაგრამ გვაქვს ოჯი დაწერილობაც: ქალწულმან გოჯიშვა 66 r, 1, მაგრამ: გჯშეც რნ 1 r, 1ა.

უმარცვლო უ ზოგჯერ ერთი ჯ ნიშნით არის გადმოცემული: ძალი სიკჯდილისაა 88 r, 10; უღმრთოთა მიერ იგჯემა 74 v, 11; აღდგა მკჯდრეთით 58 r, 6; განღებითა გჯერდისაათა 85 v, 8.

ოჯ ნიშნები რამდენჯერმე ო ბგერის შესატყვისია. აცხოვნა... ცოჯდვისაგან 82: v, 13; სარწმუნოჯებით ვიტყვთ 2 r, 13.

არსებითად ჯ-ს ხმარების ასეთსავე სურათს იძლევა 974 წელს გადაწერილი სინური წარმომავლობის აპოსტოლიც Sin 39, სადაც: დიფთონგი უი გადმოიცემა ჯ და ოჯი დაწერილობით: წჯმოს 98 v, 7; მკჯდრნი 91 v, 10; მოეხჯა 85 v, 6; დაყჯონ 63 r, 8; დაარღჯნა 35 r, 11; ლელვანი განძჯნებულისა ზღჯსანი 127 r, 22; მაგრამ არის ასედაც: უმარჯოჯი იყო ტბაა იგი დაჯამთრებდა 81 v, 11.

ჯ გვაქვს უცხოური წარმომავლობის საკუთარ, გეოგრაფიულ და საზოგადო სახელებში: აკჯლა 52 r, 11; ტჯრანშსსა 55 r, 17; ეესჯქოს 59 v, 8; სჯმონ 17 r, 22 (შდრ. სიმონ 18 r, 4); ეგჯპტით 127 v, 7; ტჯრედ 62 v, 10; კჯპრიდ 34 v, 17; სჯქემდ 13 v, 21; ჯპატიოსნისასა 34 r, 8.

თეორიულად მოსალოდნელი ჯ-ს ნაცვლად ზოგჯერ ოჯა დაწერილობაც გვხვდება: ხოჯადოდით 125 v, 1; მყოჯარალშ 108 v, 12; იტყოჯედ ზაკასა 104 v, 11.

მგვივე სიტყვა მსგავსად ქარაგმითაა გადმოცემული Sin 20-შიაც: ყრმანი იტჯჲს 62 v, 6.

ამგვარად, გვაქვს დიფთონგი გამოხატული ჯ, ოჯი და ოჯა-ს საშუალებით. საგულისხმოა უმარცვლო უ-ს ერთი ნიშნით ჯ გადმოცემა და მოსალოდნელი ო-ს ნაცვლად ოჯ ასოთა ხმარება.

ჯ გადმოგვემს უი დიფთონგს: დაყუნეაჲ 71 r, 10; იქჳ 22 r, 9; იქჳსათჳს იქუსა მას ვიტყჳ 70 v, 16.

ჯ გვაქეს უცხოური წარმომავლობის საკუთარ და გეოგრაფიულ სახელებშიც: კითხვაჲ არქუთ ნჳფას 133 r, 6; მიიწერა ფჳბესთჳს 54 r, 16; კითხვაჲ არქუთ ასჳნკრიტეს 53 r, 13; სტაქჳს 53 r, 6; ჳმენეოზ 174 v, 17; აკჳლას 52 v, 13; სჳნტიკეს 124 v, 12; ულჳმჳას 53 r, 18; ფრჳგჳაჲსაჲ 9 v, 20.

ტექსტი ასომთავრულითაა ნაწერი. მინაწერები აქეს ნუსხური ხელითაც. ერთ-ერთ ასეთ მინაწერში ჰარალელურადაა ნახმარი ოჳი და ჳ დაწერილობა ერთსა და იმავე ნასესხებ სიტყვაში: მიიწერა ტოჳიქიკეს მიერ 118 r, 9 და ტჳქიკოს 118 r, 8.

უმარცვლო უ ზოგჯერ ჳ-თია გადმოცემული, მას კი ი ხმოვანი მოსდევს: თჳისისა 172 v, 16.

მსგავსი მოვლენა ვულგარიზმად აქეს მიჩნეული ნ. მარს X საუკუნის სინური წარმომავლობის № 53 ხელნაწერში: „Весьма сходно проявляется вулгаризм в передаче ж грузинско ж, ииур. შჳილნი, თჳისა, დაუჳირდა, თჳინიერ...“⁴³.

პარხლის მრავალთავი

ჯ უმარცვლო უ-სა და ი-ს ფარდია: გჳრ გჳნოსან 313, 16; მახჳლითა 314, 16; მოწყჳდნეს 315, 6; განძჳნდებოდა 141, 21; სდრტჳნეველით 139, 6; სამჳკჳდრებელად 138, 12; მშჳდობაჲ 130, 19; წჳჳ 85, 16.

ჯ გვაქეს უცხო წარმომავლობის სიტყვებში: ისტჳნიანეს მიერ 65, 12; აგჳსტოს მეფემან 30, 15; სჳმეონ 72, 4.

ჯ შეესატყვისება უმარცვლო უ-ს: ითქჳა 66, 24; რიტხჳნი 75, 23; შჳენის 82, 31; მრქჳა 105, 19; განთქჳმული 115, 27; სიტყჳაჲ 120, 8; ჰრქჳეს 133, 18; ჳლჳაჲ 137, 22; თჳესა 136, 6; მოველით თაყჳანისცემად 88, 9.

ჯ გადმოსცემს მარცვლიან უ-ს: ნჳცა 3, 19; არა თჳ სარ-წმუნობისათჳს 904, 4; აესჳჲსა 920, 2.

⁴³ Н. Марр, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, 1940, гл. 76.

ბერძნული სიტყვა ეგუტერი ორგვარადაა წარმოდგენილი: ეგუტერი 133, 29 და ეგოუტერსა 129, 21.

ამ სიტყვის მხოლოდ 3-თი გადმოცემა დამახასიათებელია XII საუკუნის იმ ხელნაწერისთვისაც, რომელიც წარმოადგენს გრ. ხანძთელის ცხოვრების ტექსტს. ნ. მარის აზრით ჩვეულებრივი ძველი ქართულის ფორმაა ეგოუტერი, ამიტომ გამოცემისას ასწორებს კიდევ მას, მაგრამ თან აღნიშნავს: „Напротив, нѣтъ может, и восстановил общинную древнегрузинскую форму егугтери, resp. ეგოუტერი вм. рукописного егугтери: зъ здесь жожко бы рассмотреть, как точную передачу греч. σ, лишь перемещенную—εσχηρισον ეგუტერი ewkter-i → ეგუტერი“¹⁴.

ოჯ ნიშნებია დაწერილი ო-ს ნაცვლად: საოუცრად 131, 30.

ამგვარად, ჯ ნახმარია ძველი ქართული ენის ნორმის შესაბამისად და გადმოგვეცემს უი დიფთონგს. მსგავსად X საუკუნის სხვა ხელნაწერებისა ჯ შეესაბამება უმარცვლო უ-საც, თუმცა აქ იგივე ჯ იშვიათად, მაგრამ მაინც მარცვლიანი უ-ს შესატყვისიცაა.

აღსანიშნავია ჩვენამდე მოღწეულ ეპიგრაფიკულ და წერილობით ძეგლთა დაწერილობის ერთ-ერთი საუკეთესო თვისება: ყოველ ნიშანს შეესაბამება ერთი ბგერა, ყოველი ბგერა გადმოცემულია ერთი ნიშნით. ამ საერთო წესს არღვევს ჯ ნიშანი და უ ბგერა: ჯ ნიშანი გამოხატავს უი დიფთონგს, უ ბგერა შემთხვევათა დიდ უმრავლესობაში გადმოცემულია ორი ნიშნით: ოჯ.

ჩვენ მიერ განხილული მასალიდან ჩანს:

1. თეორიულად მოსალოდნელი დიფთონგი უი გადმოიცემა ჯ და ოჯი ნიშნებით.

2. ზოგჯერ ერთმანეთს ემთხვევა ჯ და ოჯ ნიშანთა ფუნქცია: ოჯ მოსალოდნელი უი დიფთონგის შესატყვისია.

3. უ ბგერა იწერება ორი ნიშნით ოჯ, ზოგჯერ 3-თი ან მხოლოდ ო ასოთი.

4. იშვიათად ო-ს ნაცვლად გვაქვს ოჯ.

ისმის რამდენიმე ფონეტიკური და ორთოგრაფიული ხასიათის კითხვა:

1. რა ბგერა შეესატყვისება ჯ ნიშანს და რა განსაზღვრავს ჯ-ს საშუალებით უ ბგერისა და უი დიფთონგის გადმოცემის ფაქტს?

¹⁴ Н. М а р р, Георгий Мерчул, Жизнь святого Григория Хандзтийского, С.-Петербург, 1911, гл. XLV.

2. რატომ გადმოიცემა უ ბგერა სხვადასხვაგვარად და რა შედეგი მოსდევს მას?

1. ნ. მარის აზრით, ჯ არის ნახევარხმოვანი და იგი უდრის რუსულ ყ-ს და ისეთივეა როგორც სვანური ჯ. მაგალითებში მოგვ, იაგვ, -თვს ჯ უნდა წავიკითხოთ, როგორც „*тот же полу-гласный звук ж в сванских словах: ბლაგვ=туной, თქვ=верешка, ლიბჯრე=темнеть, ლითჯუე=терять, მუთჯრი=учитель*“⁴⁵.

იქვე წერს: „Так как те же древне-литературные грузинские слова наличны и в ново-грузинском, где они пишутся и произносятся *მოგვი, თაგვი, -თვის*, то в букве *ჯ* усмотрено было начертание для выражения *ვი*, но это—обычное недоразумение, основанное на восприятии и толковании древних текстов по нормам нового языка... Если бы *ჯ* являлось начертанием для *ვი*, то его мы имели бы всюду, где слышен слог *ვი*, но этого нет, так напр., в древних рукописях всюду имеем *შვილი*, а не *შჯლი*“⁴⁶.

ა. ჩიქობავა ამის შესახებ წერს: „ეს ტირადა არ დაიწერებოდა, ავტორს რომ ერთი რამ ჰქონოდა გათვალისწინებული: თანამედროვე ქართულის ვ უნეტეს შემთხვევაში ძველი ქართულის უმარცვლო უ-ს გადმოგვეცემს. აი თუნდაც ავტორის მაგალითებში: თაგვი, მოგვი. ვიკითხოთ: შეიძლებოდა თუ არა ძველს ქართულში ასეთი ვ (=უ უმარცვლო) + ი გვეგულისხმებინა ჯ-ში? შეიძლება თუ არა ჯ-ს შემადგენლობაში ვივარაუდოთ უ + ი? რასაკვირველია, კი. და ამის ნიმუშებიც მოიპოვება: დაამკუიდროს, ეტყუის... ყველა ამ სიტყვაში ამჟამად უი-ს ნაცვლად ვი გვაქვს, ძველი ქართულის სხვა ძეგლებში — ჯ. და ამიტომ საკითხავია: უნდა დავუჯეროთ თუ არა ავტორს, როცა კატეგორიულად გვეუბნება: *ჯ* ბოლოში თუ შეიგნით უნდა გამოვთქვათ, როგორც ნახევარხმოვანი ჯ სვანური სიტყვებისა: ბლაგვ, მუთჯრი... ასეთი კატეგორიულობისათვის საბუთები არც ისე ბევრია; ზედმეტია იმაზე ლაპარაკი, რომ სხვანაირი გაგება (კერძოდ: ვი=უი-ს გულისხმობა ამ ჯ-ში) თითქოს „ჩვეულებრივი გაუგებრობა“ იყოს — უადგილო აჩქარებაა. ავტორი კითხვას სვამს: თუ ჯ=ვი, რატომ არ იწერებოდა „შჯლი“ ძველს ქართულშიო! ეს საბუთად მაშინ გამოდგებოდა, ვისმე რომ ეთქვა: ჯ=ვი (ძველი ქართულისასო). ახალ ქართულში

⁴⁵ Н. М а р р, Грамматика древнелитературного грузинского языка, 1925, გვ. 6.

⁴⁶ იქვე, გვ. 6.

უმარცვლო უ აღინიშნება ვ-თი, ისევე როგორც უფრო დენტო-
ლაბიალისკენ გადახრილი ვ ძველი ქართულისა... ამიტომ ახალი
ქართულის ვი ძველი ქართულის უი-საც უდრის და ვი-საც; უკა-
ნასკენელს ნაკლებ შემთხვევაში⁴⁷.

ჯ-ში რომ უი-ს გულისხმობა შესაძლებელია, ეს ჩანს ისეთი-
სიტყვებიდან, „რომელთა გენეზისში უ ბრჯგუს ენი ერთვის...
შეუძლებლად არ ვთვლით, ისეთივე შინაარსი მიეცეს ჯგეს იმ
სიტყვებშიაც, სადაც ჯგეს გენეზისი არ შეიძლება იქნეს გათვა-
ლისწინებული, მაგრამ სადაც თანამედროვე ქართულში ვი ისმა-
რება“⁴⁸.

ამგვარად, ნ. მ ა რ ი ს აზრით, ჯ დამოუკიდებელი მნიშვნელო-
ბის ნახევარაშოვანია, მისი ფუნქცია არაა უი დიფთონგის გამოხატ-
ვა. ა. ჩიქობავას აზრით, ჯ არის უი დიფთონგის გადმომცემი.

მაინც რა ბგერა შეესატყვისებოდა ჯ-ს?

ა. ჩიქობავას შენიშნული აქვს ის ფაქტი, რომ ჯ იხმა-
რება უმარცვლო უ-ს გამოსახატავად ძველი ქართულის წერილო-
ბით ძველებში. „ჯგე ასოთი უ-ბრჯგუს აღნიშვნა დაწერილობის
ტრადიციას, შკოლის უზუსტს მიეწერება“⁴⁹. ასეთია მოვლენის შე-
ფასება, მაგრამ იქვე კითხვაა დასმული: „რაზედ შეიძლებოდა ყო-
ფილიყო დამყარებული წესი ჯგე ასოთი უ-ბრჯგუს აღნიშვნისა?
ხომ არ გვაფიქრებინებს ეს, რომ რომელსამე კილოში ჯგეთი და
უ-ბრჯგუთი გადმოცემული ბგერები იმდენად ემსგავსებოდნენ
ურთიერთს, რომ შეუძლებელი არ იყო ამ ბგერათა ნიშნების
შენაცვლება (და ამ ნიადაგზე ჩაეყარა საფუძველი უ-ბრჯგუს ჯგე
ასოთი აღნიშვნას), ხოლო სხვა კილოში, რომელიც აგრეთვე
იღებდა მონაწილეობას სამწერლო ენის შემუშავებაში, ამ ორი
ასოთი აღნიშნული ბგერები საკმაოდ განსხვავებული იყვნენ იმის-
თვის, რომ ერთმანეთში მათი შენაცვლება შეუძლებელი გამხდა-
რიყო?!“⁴⁹.

ჯ-ს ფონეტიკური რაობა საბოლოოდ გარკვეულად არც
თვით წერილის ავტორს მიაჩნია: „უ ბრჯგუ პლუს ი ძველს ქარ-
თულში ჩვეულებრივად გადმოიცემის ჯგე ასოთი,—ამ უკანასკნე-
ლის შესატყვისი ბგერის რაობას კი განზე ვტოვებთ“⁵⁰.

⁴⁷ ა. ჩიქობავა, Н. Марр, Грамматика древнелитературного
грузинского языка, 1925, მიმოხილველი, I, 1926, გვ. 323—324.

⁴⁸ ა. ჩიქობავა, ვინის რეფლექტები ფერეიდულში, ჩვენი მეცნიერება,
1923, № 2—3, გვ. 74.

⁴⁹ იქვე, გვ. 75.

⁵⁰ იქვე, გვ. 76.

აქ. შანიძის ცნობით, 1941 წელს გამოცემულ „თომას სახარების“ ნაწყვეტში (ცნობილი A 95 ხელნაწერის მიხედვით) ჯნიშანი ორი ფუნქციის მქონეა: ერთი მისი ფუნქციაა ჟმარცვლო უ-ს გადმოცემა (ზოგჯერ უმარცვლო უ-ც. ორი ნიშნითაა გადმოცემული მარცვლიანის მსგავსად).

იგივე ჯ გადმოგვცემს უი ჯგუფისაგან წარმოშობად ზეჯრას: ქჷსასა ზედა, ჩჩჷსა, თჷს, თჷსაა, თჷთ, მიხჷდე (მიხჷდიღე -- მიხვიდესაგან), დაგიკრდების, ეტჷრთა, შევიმთხჷე⁵¹.

ამასვე აღნიშნავს „ქართული გრამატიკის საფუძვლებში“ ჯ-ს „ძველად ზოგჯერ უმარცვლო უ-ს მნიშვნელობა ჰქონდა და ზოგჯერ (უფრო ხშირად) უ-სა და ი-ს შუა მდებარე ხმოვნისა (ჯ შეეფერებოდა ბერძნულ ა-ს და ცალკე გამოითქმოდა დაახლოებით ისე, როგორც ფრანგული u)⁵².

ამგვარად, ჯ აღნიშნავდა უი ჯგუფისაგან წარმოშობად ხმოვნის, რომელსაც საშუალი ადგილი ეკირა უნსა და ინს შორის. „მაშასადამე, ეს უნდა ყოფილიყო ერთი ხმოვანი, მონოფთონგი, და არა ორ-ხმოვანა, დიფთონგი, როგორც შეიძლებოდა კაცს ეფიქრა იმ შემთხვევების მიმოხილვიდან, სადაც მას მოსალოდნელი უი ჯგუფის ადგილი უქარავს. ამის მიხედვით, მაგ., ძველი ქართული „თაგჷ“ და „მისთჷს“ დაახლოებით ისე უნდა განოვთქვათ, როგორც გერმანელი გამოთქვამს ამ კომპლექსს: tagu, mistis⁵³.

ჩანს, ჯ-ს დიფთონგობა აქაც უგულებელყოფილია.

ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი ძეგლების მონაცემების მიხედვით კი ჯ-ს დიფთონგობა უეჭველია.

საფიქრებელია, ჯ როგორც ნიშანი შემუშავდა მხოლოდ ერთი ბგერის გადმოსაცემად (იგივე ნიშანი ო-სთან ერთად უ ბგერას გადმოგვცემდა).

ის ფაქტი, რომ ძველი ქართულის დამწერლობაში ჯ უმარცვლო უ-ს გამოხატავს, აგრეთვე ის, რომ ჯ ნიშანი უ ბგერის ერთ-ერთი გადმომცემია და იგივე ჯ შესატყვისია უი დიფთონგისა,

⁵¹ აქ. შანიძე, თომას სახარების აპოკრიფის ქართული ვერსიის ნაწყვეტი და მისი გაუგებარი ადგილები, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. XVIII, 1941, გვ. 31.

⁵² ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, გვ. 18.

⁵³ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, ტფილისი, 1934, გვ. 010.

შეიძლება მეტყველებდეს ჯ ბგერის ნათესაობაზე როგორც უ, ისევე ი ბგერებთან⁵⁴.

ძველისძველად ენაში არ იყო გარჩეული უ ბგერა მარცვლიანობის თვალსაზრისით: უ მხოლოდ და მხოლოდ მარცვლიანი იყო. ასეთი სახელები - ი აფიქსისა ან ი-ზე დაწყებული ფორმანტის დართვისას გვაძლევდა უ ი ჯგუფს. შემდეგ მოხდა ცვლილება:

უი $\begin{matrix} \nearrow \text{ჟი} \\ \searrow \text{ჟი} \end{matrix}$

უ ი დიფთონგი ჩვენ მიერ განხილულ ყველა ხელნაწერში ჯ ნიშნითაა გადმოცემული, მაგრამ ზოგჯერ თავს იჩენს ოჯი დაწერილობაც⁵⁵. ვფიქრობთ, ეს დაწერილობა ქართული დამწერლობის განვითარების გარკვეული პერიოდისათვის იქნებოდა ერთადერთი; იმავე დიფთონგის ჯ-თი გამოხატვა მეორეული უნდა იყოს. ამას ხელს შეუწყობდა ან ის გარემოება, რომ ჯ ბგერა (თუ ის ამ დროს ცოცხალი იყო ენაში) მსგავსი იყო უ და ი ბგერებისა, ან ის გარემოება, რომ ნიშანი არსებობდა ბგერის გარეშე.

2. უ ბგერა გადმოიცემა ორი ნიშნით — ოჯ, ზოგჯერ კი ერთ-ერთი მათგანით: მხოლოდ ჯ-თი (უმარცვლო ხშირად, მარცვლიანი იშვიათად) და მხოლოდ ო-თი. უ ბგერის გამოხატვის ნაირნაირობა თავს იჩენს უძველეს ხანმეტ ძეგლებში და ხშირდება IX—XI საუკუნეთა დაწერილობაში.

ამგვარად, ოჯ = უ-ს; ჯ = უ-ს; ო = უ-ს.

კითხვა ისმის: რატომ ხდება ეს ასე?

ცხადია, ეს ვითარება არ შეიძლება ამოსავალი იყოს. უპირველესად უ ბგერა გადმოიცემოდა მხოლოდ ოჯ ნიშნებით.

ეგების, უ ბგერას მხოლოდ ჯ-თი გადმოსცემდნენ უ ბგერის რთული დაწერილობის თავიდან აცილებას მიზნით.

რით აიხსნება ო ნიშნით უ ბგერის გადმოცემა და, პირიქით, ოჯ ნიშნებით ო ბგერისა?

ო და ოჯ ნიშანთა მონაცვლეობა კ. კეკელიძეს ფონეტიკურ დიალექტიზმად მიაჩნია. ასეთივე „ფონეტიკური დიალექტიზმია“ „ძ მ. ზ: ძრახვაჲ, საძლუარი Выпадение з между

⁵⁴ ანგარიშგასაწვეია ჯ-სა და ბერძნულ ს ნიშანთა შესატყვისობა ბერძნულიდან შემოსულ სიტყვებში, თუმცა ეს შესატყვისობა არ არის ყოველთვის დაცული.

⁵⁵ ზოგიერთი ხელნაწერისათვის არც ოჯ დაწერილობაა უცხო. ხომ არაა იგი უ ი დიფთონგის შესატყვისი?

гласными **ა** и **ე**: ითხოვნ Пропуск аффрикаты **ღ** в предлоге
აღ.: ადგომად⁵⁶.

ა და **უ** ნიშანთა მონაცვლეობა დიალექტიზმადაა მიჩნეული
ქ. კეკელიძის მიერ სხვაგანაც, მაგ., ტექსტის „ცხოვრება
ნეტარისა ჩუენისა საბაჟის“ ენია მიმოხილვიას ეკათხულობთ:
„დიალექტური მერყეობა **ა/უ** : **უ** გვხვდება იქ, სადაც **ა** უნდა
იყოს: საჩინუ... უ-ს მაგიერ **ა**: ფსალმონსა, შოვა, მოხოცებუ-
ლი“⁵⁷. ასეთივე დიალექტური მერყეობის ნიშნად ავტორი თქლის
შეკლევა მაგალითებს: „ბ.ფ გაფუცეთთ; პ.ბ: ებისკოპოსი...“⁵⁸

ცხადია, ამ შემთხვევათა ერთ სიბოტყეზე მოთაქსება არ შეიქ-
ლება. **ა** და **აჟ**-ს მონაცვლეობა მხოლოდ ნიშანთა მონაცვლეობაა
სხვა მაგალითები კი ბგერია დაკარგვის, დაყრუებისა და მო-
ნაცვლეობის საილუსტრაციოდ და დასახელებული და იმდროინ-
დელი ცოცხალი მეტყველების თავისებურების ამსახველია.

მართალია ნ. მარი, როცა ერთ-ერთი ხელნაწერის მიმო-
ხილვისას წერს: „...Особн выделяю те искажения, которые про-
истекли от характера сложного начертания **უ** в древнем цер-
ковном письме (**აჟ**) особенно вышнвильном: здесь при малейшем
невнимании то **ა** появляется вм. **უ**... то, наоборот, **უ** вм. **ა**“⁵⁹.

მ. კახაძეს ბასილი დიდის „ექუსთა დღეთაჲ“ ტექსტის
დადგენისას შეაქვს რამდენიმე სახის შესწორება ერთ XI საუკუ-
ნის ხელნაწერში (A 73). იგი წერს: „A ხელნაწერში უნებლიე
შეცდომების გარდა არის მწერლის ნებისითი „შეცდომებიც“... ამ
სახის „შეცდომებად“ ჩვენ ბგერათა მონაცვლეობა მიგვაჩნია და
თუ ამის სამუალებას ნუსხა იძლევა, ასეთ „უნართებულო“ ფორ-
მებს ყველგან ვასწორებთ. ბგერათა მონაცვლეობა ხელნაწერში
ასეთია: **ა** სველის უ-ს (მაგ.: საშოვლად, პირტყუთა)⁶⁰.

ისმის კითხვა: გვაქვს კი აქ ბგერათა მონაცვლეობა? ავტო-
რის მიერ დასახელებულ მაგალითებში **ა** ბგერა კი არ ცვლის

⁵⁶ К. Кекелидзе, Древне-грузинский Архивератикон, 1912, გვ. XXII.

⁵⁷ ქ. კეკელიძე, ცხოვრება საბა პალესტინელისა, კიენი, II, 1946, გვ. 135.

⁵⁸ იქვე, გვ. 135.

⁵⁹ Н. Марр, Агнографические материалы по грузинским руко-
писям Ивера, ЗВО, XIII, 1901, გვ. 108.

⁶⁰ ბასილი დიდი, ექუსთა დღეთაჲ, მასალები საქართველოსა და კავ-
კასიის ისტორიისათვის, 1946, ნაკვ. II, გვ. 014.

უ ბგერას, არანედ უ ბგერა ორი ნიშნის (ოჲ) ნაცვლად გადმოცემულია ერთი ნიშნით — ო-თი; წერდნენ „პ ი რ უ ტ ყ თ ა“, გამოთქვამდნენ „პ ი რ უ ტ ყ უ თ ა“. ეს, როგორც ირკვევა, დაწერილობის ტრადიციას მიეწერება, ორთოგრაფიული თავისებურების მჩვენებელია, გრაფიკის საკითხია, და არა წარმოთქმისა. აქ არ გვაქვს არც დიალექტიზმი და არც ბგერათა მონაცვლეობა.

საინტერესოა ოჲ-ს ხმარება იქ, სადაც თეორიულად უი ჯგუფი და ანდენად ჳ ნიშანია მოსალოდნელი (ლოჯნო...).

ა. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს აზრით, „ჟ-ბრჯგუს ხმარება იქ, სადაც უი არის მოსალოდნელი (უკურდა), შეიძლება დიალექტოლოგიურ, ე. ი. შემოტანილ ფორმად ჩაგვეთვალა. მართლაც, ისეთი ფორმები, როგორცაა საკურველი, მე გამიგონია შიგნიკახეთის მკვიდრის გამოთქმაში და ს. ჯანაშიას გადმოცემით ქართლში (ლიახვის ხეობაში) სწორედ ასეთი ფორმები იხმარება“⁶¹.

ჳ და ოჲ-ს მონაცვლეობა, ა. შ ა ნ ი ძ ი ს აზრით, „უთუოდ რომელიდაც კილოს გავლენის ბრალია. მართლაც, გვხვდება როგორც ლუნოჲ, ისე ლჯნოჲ, მაგრამ ამათგან სპარბობს ლუნოჲ. ძნელი საფიქრებელია, რომ ასეთი ხშირი შენაცვლება შემთხვევითი მოვლენა იყოს და გადამწერის კალმის შეცდომად ჩაითვალოს“⁶².

ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი ს ცნობით, მსგავსი მოვლენა ახასიათებს ქილ-ეტრატის იადგარსაც. „აქ იშვიათად მოსალოდნელი -ოჲჲ ჯგუფის ნაცვლად მხოლოდ ოჲ გვხვდება ხოლმე: განკოვრებული (შდრ. განკოვრდეს). ასეთ შემთხვევაში ჳ ნიშანი, ალბათ, ორ ფუნქციას ასრულებს: 1. მიუთითებს, რომ იგი უ-ს ნაწილია და, მაშასადამე, აქ უ უნდა იქნეს წაკითხული და 2. რომ უ-ს შემდეგ ი იგულისხმება, ეს ი დაწერილი არაა. რადგან ნაეარაუდევია თვით ჳ-ში, როგორც ორთოგრაფიულ ნიშანში“⁶³.

როგორც ჩანს, აქ საპირისპირო აზრია გამოთქმული. ოჲი || ოჲ-ს პარალელური ხმარება ორთოგრაფიის საკითხია.

თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი აღნიშნავს, „ადიშის ოთხთავის გადამწერი ჳ ასოს ხმარობს იქ, სადაც უ არის მოსალოდნელი და უ-ს

⁶¹ ა. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ვინის რეფლექსები ფერეიდნჯლში. ჩვენი მეცნიერება, 1923, № 2—3, გვ. 75.

⁶² ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, 1945, გვ. 049.

⁶³ ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, ქილ-ეტრატის იადგარის ორთოგრაფიული და ფონეტიკური თავისებურებანი, ხელნაწ. 1941, გვ. 37.

კიდევ იქ, სადაც ჩვეულებრივ ჯ იწერება. ამის მიხედვით ხომ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი ამბობდა „კიკუ“ და არა „კიკვ“ ან „კურენელი“ და არა „კურინელი“? მე მგონი, რომ არა. აქ ორთოგრაფიის საკითხი ისმის და არა გამოთქმისა. გადამწერმა იცის, რომ ამ ორ ასოს შორის (ჯ და უ) რალაც ნათესაობაა და, რადგან კარგად ვერ გარკვეულა მათ მიმართებაში (მაგ., უ და ჯ-ს ურთიერთობაში), ამიტომ ერთს ხმარობს მეორის შემცვლელად. იგი, მართალია, წერს: ლელუსაგან, მაგრამ ამ ფორმას არჩევს მეორისაგან: ვეძიებ ნაყოფსა ლელუსა ამას შინა... პირველ შემთხვევაში იგი, ალბათ, ამბობდა ლელვისაგან (=ლელუსაგან), ხოლო მეორე შემთხვევაში „ლელუსა“ (=ლელუსა)⁶⁴.

როგორც ჩანს, საკითხი ორგვარადაა გადაწყვეტილი: მოსალოდნელი ჯ-ს ნაცვლად ოჯ-ს ხმარება წარმოთქმას შეესება და დიალექტური მოვლენაა: წერდნენ და ამბობდნენ კიდევ „ლოჯნო“; მეორე მოსაზრებით ჯ-ს ნაცვლად ოჯ დაწერილობა ორთოგრაფიის საკითხია: წერდნენ „ლოჯნო“ და ამბობდნენ „ლოჯინო“.

ჯ-ს ნაცვლად ოჯ ნიშანთა ხმარების დიალექტურ მოვლენად ჩათვლა ნიშნავს: დიფთონგი დაიშალა, გამონოფთონგდა. მაგრამ აქ აუცილებელია აღინიშნოს — რომელი დიფთონგი. ჭი დიფთონგის დაშვება არ გამოდგება: თუ ვიტყვით, რომ ჭი → უ, ეს ნიშნავს: უმარცვლო უ უცვლელად დარჩა, ხოლო მარცვლიანი ი დაიკარგა. საკითხავია: რატომ დაიკარგებოდა ი, ჩვეულებრივ ხომ უმარცვლო ბგერა იკარგვის: აჰ → ა; ოჰ → ო; უჰ → უ⁶⁵. დიფთონგის გამონოფთონგება უმარცვლო ბგერის დაკარგვას გულისხმობს და არც ჭი დიფთონგი მოგვეცემდა გამონაკლისს. ამისდა მიხედვით ძველ ქართულში დადასტურებული ლოჯნო და მისი მსგავსი მაგალითები მიღებული უნდა იყოს უჰ დიფთონგის დაშლით. ჩანს, დიალექტთა გარკვეული წრისთვის სწორედ ასეთი დიფთონგი იყო დამახასიათებელი. ამას თითქოს ადასტურებს ოჯჰ დაწერილობის შემთხვევები, რომლებიც იშვიათად, მაგრამ მაინც იჩენს ხოლმე თავს.

მაშასადამე, შესაძლოა ძველი ქართული ლოჯნო იმდროინდელი წარმოთქმის თავისებურებას ასახავდეს და ამდენად უჰ დიფთონგის გამონოფთონგების შედეგად მიღებული ფორმა იყოს.

⁶⁴ თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ღ ი, მასალები შ-ს ისტორიისათვის, ხელნაწ. 1944, გვ. 381.

⁶⁵ საგულისხმოა დღევანდელი სალიტერატურო ქართულის ჩვენებაც: ძველი ქართულის უი დიფთონგის ნაცვლად ყველგან გვაქვს ვი მარცვლი. ჩანს, ცვლილება მოხდა და ეს ცვლილება სწორედ უმარცვლო ბგერას შეეხო.

ჯ-ს ნაცვლად ოჯ-ს ხმარების ორთოგრაფიულ მოვლენად ჩათვლა ნიშნავს: ორი ასოს ხმარებას (ოჯ) ერთი ნიშნის ჯ-ს ნაცვლად.

შეიძლებოდა თუ არა ეს მომხდარიყო? შეიძლებოდა. აქ ისეთივე მდგომარეობა უნდა გექონდეს, როგორცაა ოჯ ნიშანთა გამოყენება მოსალოდნელი ო-ს ნაცვლად. ერთგან ო ნიშანია ზედმეტი (მაგ.: ღოჯნო), მეორეგან კი ჯ (მაგ.: მიუჯოჯ...).

მაგრამ რატომ გვაქვს მოსალოდნელი ერთი ნიშნის ნაცვლად ორი?

ო ბგერის გადმოცემა ოჯ ნიშნებით წმინდა გრაფიკული აღრევის შედეგია, რასაც საფუძვლად უძევს ქართული დაწერილობის ის ანომალია, რომელსაც ქმნიდა უ ბგერის გადმოცემა. შესაძლოა, აქედანვე მომდინარეობდეს ოჯ-ს ხმარება მოსალოდნელი ჯ-ს ნაცვლად.

დიფთონგი

სუფიქსი -ი ან სუფიქსისეული -ი- ბოლოხმოვნთან სახელზე დართვისას კარგავს მარცვლიანობას და ბოლოკიდურთან ერთად ქმნის დიფთონგებს აჟ, ეჟ, ოჟ, უჟ.

ახალ სალიტერატურო ქართულში დიფთონგები დაიშალა, აღარ გვხვდება. გასარკვევია, როდის დაიწყო მონოფთონგიზაციის პროცესი და იჩენს თუ არა იგი თავს ოთხივე დიფთონგის მიმართ ერთნაირი სიძლიერით.

I. კვეცადი სახელები

დიფთონგი აჟ: საზოგადო სახელებში აჟ დიფთონგი შემთხვევათა უმრავლესობაში უცვლელადაა წარმოდგენილი, მისი მონოფთონგად ქცევის მხოლოდ ერთეული შემთხვევები გვხვდება:

ა) სახელობით ბრუნვაში: მეციით მე შენ დობა A 19, 44, 7; იხილეს თუალთა ჩემთა მაცხოვრება შენი A 1109, 47 v, 3; ეცა მას ლხინება გამოსლვ. 8, 15; არა უნდა განმხილებს მისი მ 1, 19 C; არა იხილოს რამე ი 5, 19 D (შდრ. რაჟმე, იქვე E).

ბ) ზოგჯერ ა აღარ ჩანს ემფატიკური ა-ს შემდეგ ნანათესაობითარ სახელობითში: ქალაქი არს დიდისა მეუფისა მ 5, 35 C (შდრ. ქალაქი არს მეუფისა დიდისაჟ, იქვე DE); სალმობაჟ გულისა ჩემისა S 1138, 41 r, 5; მანდრაგურიცა ძისა ჩემისა

მიმილია დაბად. კა, 15; ჯმისა ჩემისა ისმინონ ი 10, 16 D (შდრ. ჯმისა ჩემისაჲ ისმინონ, იქვე E); ლელვისა ამის მ 21, 21 D (შდრ. ლელვსაჲ, იქვე E).

ხმოვანთუძიანი კვეცადი საზოგადო სახელები. ჩვეულებრივ, მოიკვეცენ ხოლმე ფუძისეულ ხმოვანა ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში. ასეთ დროს, ცხადია, დიფთონგი არაა მოსალოდნელი და არცა გვაქვს. მაგრამ ზოკჯერ საზოგადო და გეოგრაფიული სახელების ბოლოკიდური ა უცვლელად აილავს სახელს ნათესაობითშიც და მოქმედებითშიც; ბრუნვის ნიშნისეული ჟ-ს დართვისას წარმოიქმნება დიფთონგი, რომელიც უმთავრესად დაუშლელადაა შენარჩუნებული.

ეკლესია — ეკლესიაჲსა || ეკლესიისა: შეილნო წმიდისა ეკლესიაჲსანო A 9ა, 3, 6; ხუცესთა ეკლესიაჲსათა საქმ. მოციქ. თ. 20, 17 C (შდრ. ძკრის ყოფად რომელთამე ეკლესიისაგანთა, იქვე თ. 12, 1 C).

გუგა — გუგაჲსა || გუგისა: გუგაჲთა თუალისაჲთა A 19, 427, 13 (შდრ. გუგისა A 95, 764).

წინწილა — წინწილაჲსა || წინწილისა: იმღერდეს წინწილაჲთა 2 მეფ. 6, 5 (შდრ. ჯმაჲ წინწილისაჲ, დანიელ 3, 15).

გეჰენია — გეჰენიაჲს || გეჰენიის: ნაშობ გეჰენიაჲს მ 13, 15 C; ასევე: მ 23, 33; ნაშობო გეჰენიაჲსო კიმ. I, 146, 5 (შდრ. სარკჷ გეჰენიისა მის ცეცხლისაჲ კიმ. I, 144, 28).

კილიკია — კილიკიაჲსაჲ || კილიკიისაჲ: უფსკრული იგი კილიკიაჲსაჲ საქმ. მოციქ. თ. 27, 5 C; კილიკიაჲთა Sin 39, 11 (შდრ. კილიკიისაჲ, საქმ. მოციქ. თ. 27, 5 I).

ასია — ასიაჲსაჲ || ასიისაჲ: ასიაჲთა კერძო A 19, 256, 18; მკვდრთა ასიაჲსათა ესმა საქმ. მოციქ. თ. 19, 10 C (შდრ. ასიისათა, იქვე I)⁶⁶.

იშვითად დიფთონგი გამარტივებულია: ზღუს კიდესა მას გალილეასასა მრ 1, 16 C (შდრ. ზღუს კიდესა გალილეაჲსასა მ 15, 29; ესე არს... იესუ ნაზარეთით გალილეაჲსაჲთა მ 21, 11).

⁶⁶ გვაქვს დიფთონგიზებული და ბოლ-ხმოვანმოკვეცილი ფორმები: გუგა-ჲს || გუგ-ის. ამოსავალი ორივეს ერთი აქვს: გუგა-ი ს. დიფთონგიზაცია და კვეცა ორი დამოუკიდებელი პროცესია და ორივე ერთად მხოლოდ ა და ე ბოლოხმოვნიან საზოგადო სახელებს ახასიათებს (საკითხავია, რატომ არ იკვეცება საკუთარი სახელების ა და ე ხმოვნები; რით აიხსნება ო და უ ხმოვნების უკვეცელობა). პროცესთა ასეთი სხვადასხვაობის საფუძველი დასადგენია.

ჩანს აჲ დიფთონგის გამარტივების პროცესი დაწყებულია.

თუ გავიხსენებთ ე ფუძიან საზოგადო და საკუთარ სასელთა ჩვენებას სახელობითსა, ნათესაობითსა, მოქმედებითსა და ნანათესაობითარ ბრუნვებში და ე ფუძიან ზედსართავ სახელთა ხარისხის ფორმებს, ნათელი გახდება ეჲ დიფთონგის გამარტივების ძლიერი ტენდენცია.

II. უკვეცელი სახელები

აქ შედის საკუთარი და ო და უ ფუძიანი საზოგადო სახელები.

1. სააუთარი სახელები

ა) დიფთონგი აჲ: საზოგადო სახელთა მსგავსად აჲ დიფთონგი შემთხვევათა დიდ უმრავლესობაში უცვლელადაა წარმოდგენილი.

გვაქვს: იე ფთაქსთჳს S 1138, 167 r, 3; მაკრინაქსთჳს A 19, 300, 28; ევაქსსა A 95, 13, 30; ჯელითა ბარნაბაქსითა Sin 39, 31 v, 23; ჰეროდიაქსა Sin 26, 134 r, 5.

სისტემატურადაა წარმოდგენილი დიფთონგი ოთხთავის შატბერდულ ხელნაწერებშიც. აქ მხოლოდ ერთეული შემთხვევა გვხვდება აჲ დიფთონგის გამარტივებისა და ისიც მხოლოდ ადიშის ოთხთავში: დასისა მისგან აბიასილ 1, 5 C⁶⁷ (შდრ. შემდგომად დლითი დღედისა მის მსახურებისა აბიასსა, იქვე DE).

იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება აჲ დიფთონგის ნაცვლად ა მონოფთონგი სხვა ხელნაწერებშიც: იშვა ანასგან Sin 26, 143, r, 3; ბქენი იუ დასნი ესაიასი 28, 8; მონამან... ცოლისამან სეიდასმან კიმ. I, 166, 38.

დიფთონგი დაშლილი ჩანს სახელში იაროს ← იაქროს: სახელით იაროს მრ 5, 22 DE (შდრ. იაქროს, იქვე C).

ზოგჯერ იკარგვის სახელობითისეული ჯც: ძქქანანისა III მეფ. 22, 24; ძქ იოსათათისა IV მეფ. 8, 16.

ძველ ქართულში პარალელური ფორმებია: წინაქსწარმეტყუელი და წინაწარმეტყუელი: წინაქსწარმეტყუელ იწოდოლ 1, 76 C; შდრ. რომელმან შეიწყნაროს წინაწარმეტყუელი მ 10, 41; ასევეა: წინაწარმეტყუელელებდეს Sin 39, 55v, 17;

⁶⁷ ჯრუჱის ოთხთავის გაცხოველებული ადგილი ერთგან გვაძლევს ასეთ მაგალითს ძალითა ელიასითა ლ 1, 17 D, შდრ. ძალითა ელიაქსითა, იქვე EC.

წინაწარმეტყუელა მათოჲს 128 v, 13. ეს უკანასკნელი დიფ-
თონგის დაშლისა და ბგერის დაკარგვის შედეგად ჩანს მიღებული:
წინააწარ → წინასწარ → წინაწარ.

საინტერესოა წარწერებში აი დაწერილობა მოსალოდნელი
აა-ს ნაცვლად: დაწესე სული ფარაისი (მეჯუდის წარწერა);
სახელითა ღმრთისათა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთის მშო-
ბელისათა⁶⁸; მე... ავაშენე ესე წმიდაი ეკლესიაი სავანისა
(სავანის წარწერა).

ასეთი რამ არც ხელნაწერებისთვისაა უცხო. მაგ., უდაბნოს
მრავალთავეში იკითხება: რომელ იგი პირველ ევაისგან წყევამ
იქმნა 47 v, 29.

მეთორმეტე საუკუნისა და შემდეგდროინდელ წარწერებში
აი დაწერილობა სშირია: ძალითა ღვთისათა (ზარზმის მონას-
ტრის წარწერა); მზე ქრისტეანობისაი (დავით აღმაშენებლის
წარწერა); მოწყალებითა ღსათა (ქობერის წარწერა); ზედა-
ით (იქვე); ეკლესიაი ესე (იქვე); ესე ბრძანებაი (არხოტის
ქვის წარწერა)⁶⁹; ნებითა ღმრთისათა (იქვე); მიწაი (გარეს-
ჯის წარწერა).

ბ) დიფთონგი **ოა**: ჰაბოა A 19, 420, 3; A 1109, 8 v, 29;
კრონოჲს, იქვე 30 r, 26; ირიდოჲსი 30 r, 25; დიოსკო-
რიდოჲსი A 19, 215, 24; ნინოჲსი, იქვე 38ა, 30; აპო-
ლოჲსი S 1138, 55 r, 3; იოსტოჲსსა საქმ. მოციქ. თ. 18, 7 ო.

გ) დიფთონგი **უა**: საკუთარი სახელი იესუ ხანშეტ ლექცი-
ონარში სულ ოთხჯერ გვხვდება ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით
და ოთხივეჯერ დიფთონგს სრულად წარმოგვიდგენს. ასევეა სხვა
ხელნაწერებშიც, მაგრამ არის გამონაკლისიც: იესუს თანა მ 9,
10 CD; ასევეა: მ 8, 34 D; მ 14, 1 CD; მ 15, 30 CD; ლ 19, 3 C.

2. საზოგადო სახელები

ა) დიფთონგი **ოა**: შემთხვევათა დიდი უპირავლესობა დიფ-
თონგს (უცვლელად წარმოგვიდგენს: სახელობით ბრუნვაში: ზეთის
ხილი მსხმოა Sin 20, 36 v, 2; სული პითონოა A 95, 134,
25; მარტოა A 1109, 23 r, 4; საბქოა A 19, 178, 32. ნათე-

⁶⁸ E. Такайшвили, Шепяк, Арх. экскурсии, вып. IV, 1913, 88. 18.

⁶⁹ საქართველოს სახ. მუზეუმის კართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლთა კატა-
ლოგი, 1953, № 58.

საობით ბრუნვაში: სიტყოვას მისგან Sin 39, 85 v, 3; გან-
ვარდა სამწყსოვასგან A 95, 314, 13; ასევე: A 19, 235, 21;
S 1138, 154 r, 3; ლ 8, 3; ი 10, 5; გამოსლვ. 2, 15; კიბ. II, 45,
30; მოქმედებით ბრუნვაში: სიტყოვათა ძილისათა A 19, 206,
3; ოქროვთა შეამკო, იქვე 283, 9; წყაროვთა სისხლისათა
მრ 5, 25 f.

დიფთონგის დაშლის პროცესი რომ დაწყებულია, ჩანს ო
ფუძიანი სახელებიდანაც. ზოგჯერ მოსალოდნელი ო-ს ნაცვლად
გვაქვს მხოლოდ ო პირმშო A 95, 55, 19; წყარო იგი ცხო-
ველი Sin 20, 46 v, 15; წყობა სამარადისო A 19, 457, 23;
მიიღეს თითო დრაჰანი მ 20, 9 DE (შდრ. თითოვ სატირი,
იქვე C); გარეშესა მის ეზოსა მრ 14, 68 D; უდაბნოს გარშ
A 19, 297, 16; საუქუნოსა მის A 1109, 8 v, 4.

სარისხის გადმომცემი სიტყვა „უფროვსი“ ჩვეულებრივ დიფ-
თონგს შეიცავს, არის შემთხვევები დიფთონგის გამარტივებისაც:

ხუფროს ამით ხადუმბდეს. ხანმ. მრ. 149, 7; 143, 1; 148, 7
(შდრ. ხუფროვსად, იქვე 149, 15); რაოდენად ხუფროს მა-
მამან მოგცეს ხანმ. ძეგ. ტფ. უნ. მოამბე, II, გვ. 377 (შდრ.
ხუფროვს, იქვე გვ. 379); რომელ უფროს სასწრაფო არიან Sin
39, 44 v, 16: სული უფროს არს საზრდელისა ლ 12, 23 D;
უფროს მისა არს ლ 7, 28 C; რად უფროს არს მ 23, 19 C; სული
უფროს არს საზრდელისა ლ 12, 23 C (შდრ. უფროვს მ 27, 24).

არის ასეთი შემთხვევაც: რომელთამე ორბეოცი წელი არს
და რომელთამე მცირედ უმცროს კიბ. I, 31, 25.

ზოგიერთი ხელნაწერისათვის უცხოა პარალელური ფორმები-
უკლებლივ ო-ს დიფთონგი გვაქვს, მაგალითად, S 1138 ხელნაწერში.
ეს ფაქტი მით უფროს საგულისხმოა, რომ იმავე ხელნაწერში.
ე ფუძიანი სახელების ხარისხი უკლებლივ ე-თია წარმოდგენილი:
უმჯობესი, უდიდესი.

ბ) დიფთონგი უ-ს: იშვიათად გამარტივებულია და გვაქვს:
ძუძუს მტშ საქმ. მოციქ. თ. 13, 1 C (შდრ. ძუძუს მტშ,
იქვე ლ; გამოარჩია ძუძუს მტშ მისი შუშ. 155, 24).

დიფთონგის დაშლის პროცესი -ს დაკარგვას გულისხმობს.
-ს ნიშნის შესაბამისი ბგერა ენაში გაქრობას იწყებს, -ს ასოს კა-
ნონზომიერი ხმარების აუცილებლობა იზღუდება. თუ ბგერა ქრება,
ნიშანიც უნდა გავიდეს ხმარებიდან, მაგრამ -ს ბგერის გაქრობის
მხოლოდ პროცესია დაწყებული. ეს ნიშნავს: -ს წერდნენ და მას
შეესაბამებოდა კიდევ -ს ბგერა, ზოგან არ წერდნენ და, ცხადია,
არც ბგერა იყო. მაგრამ სავარაუდებელია, რომ ზოგჯერ -ს-
48

წერდნენ ძველი ორთოგრაფიული ტრადიციის თანახმად, ოღონდ აღარ გამოთქვამდნენ.

ყოველივე ამას თან უნდა მოჰყოლოდა **ა** ნიშნის ბუნების გაუგებრობა — მისი არაკანონზომიერი ხმარება, რაც ნეტ-ნაცლებად თავს იჩენს ხელნაწერებსა და ეპიგრაფიულ ძეგლებში, მაგ.:

1. **ა**-ს შემდეგ: საადღუმლო *Sin* 26, 3 v, 11; საადღუმლოთა *Sin* 20, 37 r, 7; ადძულეს ლ 24, 29 C; დააბანე ი 9, 11 D; აადღეთ მ 11, 29 C; დააღევე მამათა სწ. 4, 7 C; დააწერენ, იქვე 4, 14 C; შთააგტაცა კიმ. II, 210, 9; დაადგინეს კიმ. II, 215, 37; დააფარენ კიმ. I, 199, 9; დააღვენ (ოშკის მონასტრის წარწერა).

მსგავსი მოვლენა გვაქვს XIII ს. წარწერაშიც: დააესუა კელი ესე (გუნი-ყალას წარწერა).

2. **ე**-ს შემდეგ: რომელი საფლაგმან შეაღევა *Sin* 20, 82 r, 19; შეაღერთე, იქვე 71 v, 19; შეაღება, იქვე 53 v, 18; შეაწყნარეს, იქვე 33 v, 16; შეაგოსენ, იქვე 32 r, 8; შეაგრაგბე, იქვე 26 v, 14; შეაგთხინეს, იქვე 2 r, 5; შეაგრიბა კიმ. II, 159, 28.

3. **ო**-ს შემდეგ: მოაგთხოვა კიმ. I, 199, 12; მოაგყვანენ, იქვე 199, 32; მოაგხუნენ, იქვე 199, 33; მოაგქო მამათა სწ. 4, 27 C; მოაგპე, იქვე 4, 26 C; უკმოაქცეს კიმ. II, 156, 14.

4. **ა**-ს არაკანონზომიერი ხმარების სხვა შემთხვევებია: ხუცესთა ეკლესიასათა საქმ. მოციქ., თ. 20, 17 D; რომელთამე ეკლესიასაგანთა, იქვე 12, 1 D; ახარებდ *S* 425, 38 v, 21.

მსგავსი მოვლენა შეინიშნება XII საუკუნისა და შემდეგდროინდელ წარწერებშიც: მაგობე (უბე); მამძლაგრებით წანალები (ქობერის წარწერა); შეწევენათა (იქვე); მეგობებათა (იქვე); მეზურათა (იქვე); კელი... მეფეთ-მეფისა გიორგასი (გუნი-ყალას წარწერა); მათათა (განანის წარწერა).

განხილული მასალის ჩვენებიდან ჩანს:

1. დიფთონგის დაშლის პროცესი დაწყებულია.

2. ხშირია. **ეა** დიფთონგის გამარტივების შემთხვევები, შედარებით მყარია **აა**, **აბ**, **უა** დიფთონგების პოზიცია. განსაკუთრებით ფასეულია -**ე** და -**ა** ბოლოსართიან სახელთა ხარისხის ფორმების შედარება: შეუღარებლივ ქარბობს **ეა** დიფთონგის გამარტივების შემთხვევები.

3. მონოფთონგიზაციის პროცესის შედეგია *შ*-სა და *ჟ*-ს პარალელური ხმარება თეორიულად მოსალოდნელი ემ დიფთონგის ნაცვლად და *შ* და *ჟ* ნიშანთა გრაფიკული აღრევა; წარმოქმნაში მომხდარი ცვლილება უძვეეს საფუძვლად *ჟ*-ს არაკანონზომიერ ხმარებასაც.

ასიმილაცია

ძველი ქართული ენისათვის ასიმილაცია ერთ-ერთი დამახასიათებელი ფონეტიკური მოვლენაა. აქ მოქმედებს ასიმილაციის სხვადასხვა სახე — პროგრესული და რეგრესული, კონტაქტური და დისტანციური, სრული და ნაწილობრივი. ასიმილაციის შედეგად იცვლება ბგერის წარმოების ადგილიცა და ბგერის რაგვარობაც⁷⁰.

I. თანხმოვანთა ასიმილაცია

1. პროგრესული სრული დისტანციური ასიმილაცია

უძღული ← უძღური: უძღული S 1138, 480 r, 6; ფრიად არიან უძღულ, იქვე 73 r, 4; შდრ. უძღური მ 25, 39.
ლმოზიელი ← ლმოზიერი: ლმოზიელთა ესაიაჲსი 21, 10.

2. რეგრესული სრული დისტანციური ასიმილაცია

შიშთვილი ← სიშთვილი: შიშთვილი-ბა მ 27, 5 DE; შიშუდილი-ბა, იქვე C; შიშდული იპოლიტე, გვ. LI.
შაშუეალ ← საშუეალ: ორთა ამათ თუეთა შაშუეალ მარტსა იოანე ბოლნ. 2, 17.

3. რეგრესული ნაწილობრივი კონტაქტური ასიმილაცია

ა) შჯ ← სჯ

შჯა ← სჯა: საშჯელსა ხანმ. ლექც. 060, 20; დამშჯელო A 19, 354, 28; დაშჯილთა, იქვე 9, 21; ვიშჯოდი, იქვე 18, 15; A 95, 19, 7; დასაშჯელად, იქვე 21, 16; საშჯელად A 1109, 2 v, 19; გიშჯიან თავნი Sin 39, 38 v, 10; საშჯელითა კიმ. II, 184, 34; წყაროსა მას საშჯელისასა

⁷⁰ ცალკე წარმოვადგენთ ასიმილაციის შემთხვევებს ბგერათა მდგრობა-სიყრუის მიხედვით.

დაბად. 14, 7; ეშჯინ მას A 19, 284, 1; ასევე: 480, 25; 58, 6; მოვიდეს განშჯად A 1109, 37 v, 31; ეშჯოდა და ეტყოდა A 19, 284, 1.

შჯული ← სჯული: უშჯულოებათა ხანმ. მრ. 127, 9; შჯულისაჲ A 19, 29, 30; ასევე: 28, 21; 10, 26; შჯულსა S 1138, 35 v, 14; შჯული A 95, 314, 17; შჯულიერიოთა საქმ. მოციქ. თ. 19, 39 C.

მშჯავრი ← მსჯავრი: მშჯავრი ესაიადსი, 32, 16; უმშჯავროთა ბქობითა Sin 20, 89 v, 9.

ასიმილაციას განიცდის სუბიექტური და ობიექტური პრეფიქსი ხანიც: დაშჯდე Sin 20, 90 r, 14; ასევე: 92 r, 2; 102 v, 10; 112 v, 15; დაშჯედი კიცუსა ზედა Sin 26, 89 v, 12; დაშჯეღდების A 95, 29, 29; შჯობდა A 19, 221, 31; Sin 26, 94 r, 13.

არაასიმილირებული სჯ იშვიათია: დასასჯელად A 19, 329, 13; დასასჯელ Sin 26, 187 r, 13; დღესა მას სასჯელისასა მ 10, 15 D; ასევე: ი 5, 29 C; მ 7, 2 C; სჯულსა Sin 26, 127 r, 18; სჯულისაჲ მ 23, 23 C; სჯულისა A 1109, 18 r, 20; სჯიდეთ ლ 22, 30 C; დასჯდე Sin 26, 184 r, 16.

საგულსხმოა დისტანციური ასიმილაციის შემთხვევა: საშჯელი შაჯეთ ი 7, 24 C.

ბ) შჩ ← ხჩ

შჩან ← ხჩან: შჩან A 19, 226, 9; გამოშჩნდე, იქვე 324, 26; შჩნდეთ S 1138, 121 v, 17; გამოშჩნდი A 1109, 24 r, 22; Sin 26, 13 r, 12; ასევე: 15 v, 17; 19 v, 9; 47 v, 2; შჩნდე კიმ. II, 99, 7.

გ) შჭ ← ხჭ

სამშჭუალი ← სამსჭუალი: სამშჭუალი A 19, 165, 15; შემშჭუალული, იქვე 98, 17; შემშჭუალეს ჯუარსა A 9ა, 105, 10; ასევე: 128, 19; 145, 17; შემშჭუალეთ Sin 39, 2 v, 10.

შჭამ ← სჭამ: შჭამ A 19, 279, 26; შჭამთ S 1138, 61 r, 9; A 95, 3, 15; შჭამე Sin 26, 31 v, 7; შეშჭამდეს Sin 39, 96 r, 12; შეშჭამენ ლ 20, 47 R; მრ 12, 40; შეშჭამდეს დაბად. 40, 17; 45, 18.

შკირს ← სკირს: შკირდა A 19, 121, 21; შკირ-
დეს Sin 39, 97 r, 14; შეშკირდა მას კიმ. II, 161, 33.

დაჰშკრიდენ ← დაჰსკრიდენ: დაჰშკრიდენ
ქმლებსა კიმ. II, 150, 8.

იზიათად ხე კომპლექსი უცვლელადაა წარმოდგენილი: ჰხე-
დვიდა შემსქუალულსა A 19, 99, 18; დაემსქუალა
იოანე ბოლნ. 4, 3; სამსქუალთა A 1109, 45 r, 17; შეგმს-
ქუალეს Sin 26, 213 v, 2; რაჲ სქამოთ მ 6, 25 C.

განხილული მაგალითებიდან ჩანს: სჯ, სჩ, ხე კომპლექსებში
ს ქვეულია შ-დ მომდევნო ჯ, ჩ, ჰ ბგერათა გავლენით. ასიმილა-
ციის ძალა ამ კომპლექსებში იმდენად ძლიერია, რომ ამოსავალი
ფორმა თითქმის განდევნილია ხმარებიდან.

ძველ ქართულში დადასტურებულია კომპლექსი რჩ სიტ-
ყებში: რჩული, სარჩელი...

რჩული იგივეა, რაც სჯული || შჯული: ვაჲ თქუნდა,
შჯულის მოძღუართა ლ 4, 52. სხვა ხელნაწერში რჩული-
ა ნახმარი: ვაჲ თქუნდა, რჩულის მოძღუარნო, იქვე C.

ლექსიკოგრაფი საბაძ აღნიშნავს: შჯული, სჯული, რჯუ-
ლი, რჩული ყოველივე ერთი და იგივე არიან.

იგივე ითქმის სარჩელი-სა და სასჯელი-ს შესახებ: ამათ
მიიღონ უმეტესი სასჯელი ლ 20, 47 DE; შდრ. მიიღონ
უმეტესი სარჩელი, იქვე C.

შჯული რეგრესული ასიმილაციის შედეგად მიღებული
ფორმაა, სჯული და რჯული კი ს- და რ- პრეფიქსთა მონაც-
ვლეობის შედეგია.

ძველ ქართულში რჩულ-თან ერთად შეიძლებოდა გვეპოვოდა
სჩული-ც (შდრ. სჯული || რჯული; სთველი || რთველი;
სძალი || რძალი...).

საინტერესოა, რა მიმართებაა სჯ- და სჩ- კომპლექსებს
შორის?

ა. მარტიროსოვის აზრით, „ძველ ქართულში სჯულ-მა
მოგვცა ორგვარი განშტოება; ერთი მხრით, ჯ-სთან ს იქცა შ-დ
და შჯული მივიღეთ (ს და რ-ს მონაცვლეობის გამო კი სჯულ-
მა შემდეგ რჯული მოგვცა), მეორე მხრით კი, ჯერ ს-სთან
ჯ იქცა ჩ-დ ნაწილობრივი ასიმილაციის გამო და შემდეგ ს-სა და
რ-ს მონაცვლეობის შედეგად რჩული და აქედან ნაწარმოები
სხვა ფორმები მივიღეთ“⁷¹.

⁷¹ ა. მარტიროსოვი, კილ-ეტრატის იადგარის ორთოგრაფიული და-
ფონეტიკური თავისებურებანი, 1941, გვ. 49.

თანხმოვანთა ასიმილაციის შემთხვევათა განხილვიდან ჩანს:

1. ნუნისმიერი ბგერა რ საესებით ემსგავსება წინამავალ ლ ბგერას.

2. წინანუნისმიერი სისინა ხ იცვლება უკანანუნისმიერ შიშინა შ ბგერად ასეთივე ჯ, ჩ, ჭ ბგერათა გავლენით; იგივე ხ ბგერა ზოგჯერ საესებით ემსგავსება მომდევნო შიშინა შ ბგერას.

3. თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია იშვიათია, რეგრესული კი—შედარებით ხშირი.

თუ აქვე გავითვალისწინებთ ისტორიული ასიმილაციის შემთხვევებსაც, სადაც პროცესი არაა გამჭვირვალე თვით ძველ ქართულშივე (მაგ.: შეშა ← * სეშა; შიში ← * სიში; ცეცხლი ← * სეცხლი) და სუბიექტური და ობიექტური პრეფიქსის სახეცვლილებებს მომდევნო ბგერათა გავლენით (ა. შანიძე), ნათელი გახდება ასიმილაციის კანონის მოქმედების ძალა.

დისიმილაცია

დისიმილაციას ადგილი ჰქონდა ძველ ქართულ წარმოთქმაშიც. იგი ერთნაირი ან მსგავსი ბგერების განმსგავსებაში მდგომარეობს და თავს იჩენს როგორც თანხმოვნებში, ისე ხმოვნებშიც.

საკითხავია:

1. რომელი ბგერა იცვლება და რით დისიმილაციის შედეგად? 2. რა მიმართულების დისიმილაციაა უპირატესად ნიშანდობლივი ძველი ქართულისათვის?

I. თანხმოვანთა დისიმილაცია

1. პროგრესული მიმართულების დისტანციური დისიმილაცია

ა) რ — რ → რ — ლ

ქურქერი → ქურქელი: ქურქელ ეშმაკისა იქმნა იგი A 19, 47, 28; ქურქლად, იქვე 355, 29; ასევეა: 343, 19; ქურქლისა გამოსლვ. 12, 37; ქურქელსა მ 13, 48 C; ქურქელი Sin 39, 82 v, 4; ქურქელისა ა კიმ. I, 170, 32; შდრ. ქურქერი A 19, 218, 29; S 1136, 137 v, 20; დაბად. 27, 3; ქურქერნი A 95, 44, 29; ქურქერსა მ 13, 48 DE; ქურქერის სასყიდელი კიმ. II, 215, 15; ასევეა: 156, 35.

გრიგორ → გრიგოლ წმიდისა გრიგოლისი A 95, 60, 17; გრიგოლი A 19, 268, 25; ასევე: 75, 26; გრიგოლ (ოშკის მონასტრის წარწერა); შდრ. გრიგორი ჰაემ. ტექსტ., გვ. 364; ასევე: A 95, 69, 12; A 19, 75, 4; 53, 21; კიმ. I, 144, 15; 143, 4.

საგულისხმოა, რომ რ არ არის დისიმილირებული სახელში შერგირ XIII საუკუნის წარწერაში: ერისთავთ ერისთავი შერგირ დადიანი (ხობის მონასტრის წარწერა).

მარტვრი → მარტვლი: მარტვლნი A 19, 411, 16; აღშენებად სამარტვლესა მისსა A 95, 128, 11; იმარტვლა S 1138, 2 v, 12; მარტვლთა A 1109, 12 v, 16; ასევე: 1 r, 3; მარტვლთანი A 95, 82, 22; მარტვლი კიმ. I, 171, 26; შდრ. მარტვრობაჲ S 1138, 2 r, 13; მარტვრობით A 19, 368, 2; მარტვრად A 95, 315, 15; იმარტვროსო A 1109, 49 v, 18; სამარტვროსა კიმ. I, 173, 15 და ბერძნული μαρτυριος.

მარგარიტი → მარგალიტი: რომელი ეძიებნ კეთილთა მარგალიტთა მ 13, 45 C; მარგალიტი მ 13, 46; შდრ. ბერძნ. μαργαριτης.

ორჯერ → ორჯელ: აპოლონი ორჯელ დაიმუსრა კიმ. I, 148, 21; შდრ. ერთჯერ ხოლო შევიდის A 19, 29, 10; ერთჯერლა კიმ. I, 148, 25.

არმური → არმული: მოვიდა ზემ ზედა არმული ბნელი Sin 26, 215 r, 20; შდრ. ესე არიან არმურნი Sin 39, 112 r, 9; ასევე: 1 r, 2; არმურისაგან A 19, 80, 6; არმური ბნელისაჲ A 19, 180, 26; ასევე: დაბად. 19, 28; გამოსლვ. 10, 22; ლ 8, 23; საქმ. მოციქ. თ. 13, 11 C.

არმური ასიმილაციით მიღებული ფორმა უნდა იყოს: აღმური → არმური. საგულისხმო ფაქტია: სიტყვაში ორი რ-ს წარმოდგენა ფონეტიკური ცვლის შედეგია.

*უფსკრური → უფსკრული: დაინთქას იგი უფსკრულთა ზღვსათა მ 18, 6.

*ურწყური → ურწყული: მიმოვალთ ურწყულთა ადგილთა მ 12, 43; ლ 11, 24.

*სარწყური → სარწყული სარწყული არა გაქუსი 4, 11 C.

ძველ ქართულში იხმარება სიტყვა საწყაული საწყაოს მნიშვნელობით: რომლითა საწყაულითა მიუწყოთ, მოგეწყოს თქუენ მ 7, 2; იფქლსა უწყვიდა საწყაულით დაბად. 47, 12.

სავარაუდოა, საწყაულ-ში ლ დისიმილაციის შედეგადაა მიღებული. ეს ნიშნავს: ამ სიტყვის ფუძეშიც გვექონდა რ: *სარწყაური → *სარწყაული → საწყაული⁷⁴.

ამდენად, სარწყული და საწყაული ერთი ძირის შემცველი სიტყვებია: *სარწყაური → *სარწყაული $\begin{cases} \nearrow \text{სარწყული} \\ \searrow \text{საწყაული} \end{cases}$.

სარწყული დისიმილაციისა და რედუქციის შედეგადაა მიღებული, საწყაული კი დისიმილაციისა და ბგერის დაკარგვით.

თავდაპირველად ორივე იხმარებოდა წყლის ქურჭლის მნიშვნელობით; ამ მიზრე საგულისხმოა მათი პარალელური ხმარება ხელნაწერებში, მაგ.: თქუენცა აღავსეთ სარწყული მამათა თქუენთაჲ მ 23, 32; შდრ. თქუენცა აღავსეთ საწყაული, იქვე C. ძველ ქართულშივე მოხდა მნიშვნელობის დიფერენციაცია: სარწყული აღნიშნავს საწყლე ქურჭელს, საწყაული კი — საწყაოს.

ბ) რ — რ → რ — ნ

ორი რ ბგერიდან ერთ-ერთს რომ ზოგჯერ ენაცვლება ნ ბგერა, შენიშნული აქვს ნ. მარს სომხურიდან თარგმნილ X საუკუნის ხელნაწერში: «Иногда особенность формы возникает на грузинской почве, так грузинский язык избегает двух r в одном слове, почему арм. *shatakagar* в грузинском тексте читается *მატაკარანი* (в новогрузинском мы ожидали бы *მატაკარალ-ი*)»⁷⁵.

ამგვარად, მატაკარარი → მატაკარან-ად პროგრესული დისიმილაციით. ასეთი ფორმითაა ეს სიტყვა შეტანილი საბას ლექსიკონშიც: მატაკარანი მზარეულთუხუცესი და დამოწმებულია დაბად. 39, 1.

ა. შანიძის აზრით, დისიმილაციის შედეგადაა რ თანხმოდანი შეცვლილი სიტყვაში გვირგვინი⁷⁶: გვრგვნოსან გყო A 95, 313, 16; შეთბზეს გვრგვნი მ 27, 29.

გ) ნ — ნ → ნ — ლ

ძველ ქართულში გვაქვს სიტყვა ლანკნა: ვინაჲ უდაბნოსა ზედა ლანკნაჲ A 19, 443, 6; ლანკნასა მრ ნ, 25 C. აქედან უნ-

⁷⁴ საგულისხმოა გურულში დადასტურებული რწყვა, დარწყვა, ჯარწყული საწყაოთი დახომვის, საწყაოთი დახომილის, აწყულის მნიშვნელობით.

⁷⁵ H. M a p p, TP, VI, 1904, გვ. XXXVI.

⁷⁶ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, გვ. 151.

და მომდინარეობდეს დისიმილაციის გზით ლანკლა: ლანკლა ა
A 19, 442, 32; სამნი ლანკლანი დაბად. 40, 16; ლანკლითა
მ 14, 11; ლანკლასა ზედა Sin 26, 134 v, 5.

დ) ლ — ლ → ლ — რ

ლელწამი → ლერწამი: ლერწამი შემუსრვილი მ 12,
20; ლერწმითა მრ 15, 19 DE.

მკელობლები → მკელობრები: მას შინა ისხა... ბრმე-
ბი, მკელობრები ი 5, 3 D; მკელობრები მ 15, 30 DE;
შდრ. მკელობელები ი 5, 3 E; ასევე: მ 15, 30 C.

მკელობლება → მკელობრება: მკელობრებასა
A 1109, 30 v, 29.

2. რაბრაუსული მიმართულების კონტაქტური დისიმილაცია

ა) მზ → მზ

ჰამზავი → ჰანზავი: მიიწია ანზავი Sin 39, 64 r, 16. ასე-
ვეა, კ. კეკელიძის ცნობით, XI ს. ხელნაწერშიც (Add 11281)⁷¹;
შდრ. განითქუა ჰამზავი მ 4, 24; სხვაგვარი ფორმა უცხოა
ოთხთავის შატბერდულ ხელნაწერთათვის.

ორი ბაგისმიერი ბგერიდან ერთ-ერთის, კერძოდ მ-ს შეცვლა
ნუნისმიერ ნ ბგერით ჩვეულებრივია უცხო წარმოშედლობის სახე-
ლებშიც:

სეკდემბერი → სეკდენბერი: სეკდენბერი A 95,
36, 5; ასევე: 31, 8; 31, 32; თუესა სეკდენბერსა A 19, 76,
5; შდრ. სეპტემბერისასა კიმ. II, 146, 5; ასევე: 186, 5; 197,
30; 198, 14; 204, 36; შდრ. ლათინური september.

ნოემბერი → ნოენბერი: ნოენბერი A 95, 36, 13;
ნოენბერსა კიმ. I, 5, 5; კიმ. II, 37, 17; შდრ. თთუესა
ნოემბერისასა კიმ. II, 171, 25; 159, 5; შდრ. ლათინური
november.

დეკემბერი → დეკენბერი: დეკენბერი A 95, 36,
13; 60, 2; დეკენბერსა A 19, 420, 22; კიმ. II, 58, 14; შდრ.
თთუესა დეკემბერსა კიმ. II, 55, 1; შდრ. ლათინური de-
cember.

⁷¹ К. Кекелидзе, Житие и подвиги св. Иоанна..., Хр. В., т. II, вып. III, 1913, გვ. 312.

ძველ ქართულში პარალელური ფორმებია სუნელი, სულელი, სურნელი. მათი ურთიერთობის თაობაზე სხვადასხვა აზრია გამოთქმული.

ა. მარტიროსოვის სიტყვით, „დისიმილაციის შედეგად გვხვდება: სურნელება და სულნელებანიც, მაგრამ ძეგლისთვის დამახასიათებელია: სუნნელება, სუნელი“⁷⁸.

ჩანს, სურნელი და სულნელი დისიმილირებული ფორმებია, მაგრამ არაა ნათქვამი, რა ფორმაა მათთვის ამოსავალი და რა მიმართებაა ამ ორ ფორმასა და სუნნელ-ს შორის.

ავტორი სხვა ნაშრომში გარკვევით მიუთითებს, რომ „ლ—ლ → რ—ლ სულნელი → სურნელი“⁷⁹ რეგრესული დისიმილაციის შედეგადო. მაშასადამე, ამოსავალია სულნელი, მაგრამ არ ჩანს, რა წარმოშობისაა თვით იგი.

ს. ჟღენტის აზრით, სურნელი მომდინარეობს სულნელისაგან რეგრესული დისიმილაციით, სუნნელი კი ასიმილაციის შედეგად მიღებული ფორმაა⁸⁰.

სუნნელი არაა ასიმილაციის შედეგად მიღებული ფორმა. პირიქით, იგია ამოსავალი დანარჩენი ორისათვის: სურნელი || სულნელი რეგრესული კონტაქტური დისიმილაციის შედეგია⁸¹.

შესაძლოა ეს ორი ფორმა ორი სხვადასხვა კილოს კუთვნილება იყოს. ერთში 55 → რნ-დ იცვალა, ხოლო მეორეში — ლნ-დ; ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს ოთხთავის შატბერდულ ხელნაწერთა ჩვენება: ჯრუჟის ხელნაწერში უკლებლივ სურნელი გვაქვს, პარხლისაში კი—სულნელი.

კარგად ჩანს ქართული ენის წარმოთქმის თავისებურება — ორი ერთნაირი ბგერიდან ერთ-ერთის განმსგავსების ტენდენცია.

⁷⁸ ა. მარტიროსოვი, კილ-ეტრატის იადგარის ფონეტიკური და ორთოგრაფიული თავისებურებანი, 1941, გვ. 50.

⁷⁹ მისივე, საერთო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, იბერ.-კავკ. ენათმეცნიერება, VI, 1954, გვ. 99.

⁸⁰ ს. ჟღენტი, ქართული ენის ფონეტიკა, 1956, გვ. 230.

⁸¹ საინტერესოა საბა ორბელიანის განმარტება: „სუნნელი მრავალთა სულნელად აღუწერიათ. არა ეწოდების სულნელი, არამედ სუნნელი, ვინათგან სული ეწოდების სულსა კაცისასა, ხოლო სახელი სუნნელისა არს სუნი, ვინათგან უსუნებთ საყნოსელითა, რომელსამე ავი სუნი უვა და რომელსამე კეთილი სუნი და ნელი“.

ეგმანუელ → ევმანუელ || ენმანუელ: ევმანუელ A 19, 355, 3; Sin 26, 157 r, 21; ენმანუელ A 19, 95, 4; ენმანოელ Sin 26, 194, 17; ენმანუელ A 1109, 7, 11; მ 1, 23 C; შდრ. ბერძნული Εμμανουήλ.

3. რაბრახული მიმართულების დისტანციური დისიმილაცია

რ—რ → ლ—რ

საბრარდნელი → საბლარდნელი

სვანურ მრავალთავში გვაქვს სიტყვა საბლარდნელი: საბლარდნელი სპეტაი A 19, 135, 18; 196, 9; ეს სიტყვა ცნობილია საბასთგისაც—საბლარდნელი შესახვეველიო.

საბლარდნელი დისიმილაციის შედეგად მიღებული ფორმაა. ამოსავალია საბრარდნელი: ორი რ ბგერიდან ერთ-ერთს რეგრესული დისიმილაციით ლ ბგერა ენაცვლება.

ნათქვამს ადასტურებს ოთხთავის შატბერდული ხელნაწერი. აქ გვაქვს საბრარდნელი: მოირტყა საბრარდნელი ი 21, 7 C. ჩანს, პირველი რ ბგერა უცვლელადაა შემონახული, მეორე კი დაკარგულია კვლავ დისიმილაციური კანონის მოქმედების შედეგად.

უცვლელადაა წარმოდგენილი რთული სიტყვა ურთიერთას: ზრახვა-ყვეს ურთიერთას მ 21, 38 C.

შესაძლოა, უცვლელობას განსაზღვრავდეს სიტყვის სემანტიკური ფაქტორი „იშის გრძნობა, რომ სიტყვა რთულია, ე. ი. შედგენილია ორი (ან მეტი) სიტყვისაგან“⁸², როგორც ეს სხვა შემთხვევაშია (შდრ. ქართ. ფერ-ფური, კრელ-ქრული და სხვ.).

ორი რ-დან ერთ-ერთი არ არის დისიმილირებული უცხო წარმომავლობის სიტყვაშიც ჰურაკპარაკი: შეკრბეს ჰურაკპარაკსა ი11,47 C.

ლ — ლ → რ — ლ

წულილი → წურილი: საქმენი წურილნი ცხორებაჲ იოვ. და ეფთ. 74, 5. შემთხვევათა დიდი უნრაულესობა ამ სიტყვას უცვლელად წარმოგვიდგენს: წულილი A 95, 100, 30; წუ-

⁸² გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 203.

ლილად A 19, 197, 26; ნიავქართია წულილითა Sin 26, 31 v, 16; მწულილად გამოსლვ. 32, 20.

ძველ ქართულ ტექსტებში ერთმანეთის პარალელურად იხმარება მოსლული და მოსრული. პირველი მათგანი ასეთი წარმომავლობისაა: * მოსვალული → * მოსვლული → მოსლული; აქედანაა მიღებული დისიმილაციით მოსრული, მაგ.: მოსრული A 19, 14, 3; ი 4, 46; მოსრულნი მრ 3, 22 C; შთასრულ კიმ. II, 219, 1; შდრ. მოსლულ ლ 15, 27 C; ი 4, 47 C; მოსლული მრ 9, 1 C.

რეგრესული დისიმილაციის შედეგადაა მიღებული, გ. ა ხ ე დ ი ა ნ ი ს ა ზ რ ი თ, ს რ უ ლ ი ← * ს ლ უ ლ ი ⁸²: იყვენით თქუენ ს რ უ ლ, ე ა მამა თქუენი ზეცათაჲ ს რ უ ლ არს მ 5, 48.

დისიმილაციაა მომხდარი ამ ფუძისგან ნაწარმოებ ყველა სიტყვაში: სრულიად, აღსასრული, აღსრულება, გასრულებული, დასასრული, წარსრულება... სხვაგვარი ფორმა ძველმა ქართულმა არ იცის.

II. სმოვანთა დისიმილაცია

რეგრესული დისიმილაციითაა მიღებული ქართული ურთიერთი ← ერთიერთი : უ რ თ ი ე რ თ ა ს ს ი ყ უ ა რ უ ლ ი S 1138, 48 v, 9; შდრ. პატივისცემასა ერთიერთსა უსწრობდით, იქვე 47 r, 1; არცა განყოფითა ერთიერთსა განვაშორებთ A 19, 363, 22; 346, 10; ერთიერთისაგან ეძიებდეს, იქვე 347, 11.

ძველ ქართულში გვაქვს სუფიქსი -ეან, რომელსაც რამდენიმე ფუნქცია აქვს: აღნიშნავს ვინმესგან წარმომავლობას, ვისიმე მიმღევერობას და კუთვნილებას. იგი დაერთვის თანხმოვან და ხმოვანფუძიან საბელებს:

ა) დაიქსნენ ადამეანნი წყევისა მისგან Sin 26, 28 v, 5; კრებული ადამეანთაჲ Sin 20, 44 v, 19; ადამეანთა A 19, 390, 24; თესლო აბრამეანო Sin 26, 40 r, 12; ედემეანისა მთისაგან... მოივლინნეს A 19, 392, 23; აუგეან ყონ, იქვე 327, 5; გესლევანისა A 1109, 7 v, 8; ისრითა წამლევანითა Sin 26, 191 r, 4; კიმ. I, 110, 29.

ბ) სიტყვატა კმევანითა Sin 26, 56 r, 3; ნავი აფრევანი A 19, 185, 16; ჰეროდევანთა თანა მრ 3,6 C.

-ეან სუფიქსის დართვით მოსალოდნელი იყო გვექონოდა

⁸² გ. ა ხ ე დ ი ა ნ ი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 201.

ქრისტეანი (←*ქრისტეანი), მაგრამ გვაქვს ქრისტე-
ანე.

საგულისხმო ისაა, რომ სუფიქსისეული ე ზოგჯერ e-თაა შეც-
ვლილი და ახალი ქართულის მსგავსად -იან სუფიქსი გვაქვს:
ქრისტეანე ხარ კიმ. II, 46, 25; მაგრამ: ქრისტეიანე, იქვე
46, 33; ასევეა: ქრისტეიანე იყენეს A 1109, 19 r, 16.

-იან სუფიქსი კარგა ხანს შემორჩა ენას. იგი დაცულია
XIII—XIV საუკუნეთა ძეგლების ენაშიც. მის პარალელურად -იან
სუფიქსი, ჩანს, ძველ ქართულში იხპარებოდა.

-იან სუფიქსი რომ -იან'ისაგან მომდინარეობს, საეჭვო არაა.
ცვლილების მიზეზი ხმოვანთა რეგრესული დისიმილაციაა.

ძველ ქართულში განსაკუთრებით ხშირია ხმოვანთა მონაც-
ვლეობა უცხო წარმომავლობის სახელებში. ზოგიერთი მათგანი
ბგერის არაადეკვატური აღქმის შედეგი უნდა იყოს, ზოგის საფუ-
ძველი სცილდება ქართული ენის წარმოთქმის სფეროს, ბერძი-
საც — გამოსარკვევია.

შესაძლოა დისიმილაციით იყოს მიღებული ქართულში:
ან დ რ ი ა საქმ. მოციქ. თ. 1, 13 C; შდრ. ან დ რ ე ა ჰემ.
ტექსტ. გვ. 365; შდრ. ბერძნული Ἀνδρέᾱς; ე ნ ი ა საქმ. მოციქ.
თ. 9, 34 C; შდრ. ე ნ ე ა, იქვე Ἰ, წარმოშობით ბერძნული Ἰνῆα.
ასევე: ს ო ს თ ი ნ ე საქმ. მოციქ. თ. 18, 17 D; შდრ. ს ო ს თ ე-
ნ ე, იქვე C, ბერძნული Ἰωάννης.

თანხმოვანთა დისიმილაციის შემთხვევათა განხილვიდან ჩანს,
რომ

1) დისიმილირდება ორი ერთნაირი და მსგავსი ბგერადან
ერთ-ერთი⁸⁴:

ა) რ—რ → რ—ლ || რ—ნ || ლ—რ

ბ) ლ—ლ → ლ—რ || რ—ლ

გ) მმ → ვმ || ნმ

დ) ნნ → ლნ || რნ

ე) მმ → ნმ

როგორც ვხედავთ, დისიმილაცია ეხება სონანტ თანხმოვნებს
რ, ლ, მ, ნ. დისიმილაციის ფაქტი შეცვლით ვლინდება⁸⁵: რ
ბგერას ენაცვლება ლ, ნ ბგერები, ლ ბგერას, პირიქით, რ ბგერა,
მ ბგერას—ნ, ვ ბგერები, ნ ბგერას — ლ, რ ბგერები. ამგვარად,
მონაცვლე ბგერებია ლ, ნ, რ, ვ. შედეგი ისაა, რომ ერთნაირი

⁸⁴ ცალკე განვიხილავთ დისიმილაციის იმ შემთხვევებს, რომლებიც ეხება
მსგავს ყრუ ბგერათა და მსგავსი მჟღერი ბგერების განმსგავსებას.

⁸⁵ ცალკე განვიხილავთ დისიმილაციური დაკარგვის შემთხვევებს.

ბგერების ნაცვლად მსგავსი ბგერები გვაქვს; მსგავს ბგერათა დისიმილაციით კი, რომელიც ჩვეულებრივ კონტაქტურია, ვლუბულობთ უფრო მეტად განსხვავებულ ბგერათა კონკლექსს.

2) ი. ყიფშიძის გამოკვლევით, „მეგრულში ჯერჯერობით შემჩნეულია მხოლოდ პროგრესიული დისიმილაციის შემთხვევები... ხოლო ქართულში ადგილი აქვს უმთავრესად რეგრესიულ დისიმილაციას, მაგრამ არის პროგრესიული დისიმილაციის შემთხვევებიც“⁸⁶.

ავტორს მოჰყავს საილუსტრაციო მაგალითები მეგრულიდან და ქართულიდან, აღნიშნავს ქართული წარმოთქმის დამახასიათებელ მოვლენას—სიტყვაში ორი რ-დან ერთ-ერთის განმსგავსებას, ასახელებს პროგრესული და რეგრესული დისიმილაციის ნიმუშებს⁸⁷ და დაასკვნის: „ამგვარად, ქართულსა და მეგრულში თუმცა ყველა სახის ასიმილაცია და დისიმილაცია გვხვდება, მაგრამ უპირატესნი და დამახასიათებელნი არიან: რეგრესიული ასიმილაცია და პროგრესიული დისიმილაცია“⁸⁸.

საკითხავია შემდეგი: თუ მეგრულში მხოლოდ პროგრესული დისიმილაციაა შემჩნეული, როგორ გავიგოთ იმავე მეგრულში ყველა სახის დისიმილაციის არსებობა. ამავე დროს: თუ ქართულში ადგილი აქვს უმთავრესად რეგრესულ დისიმილაციას, როგორღაა იმავე ქართულისთვის დამახასიათებელი უპირატესად პროგრესული დისიმილაცია?

გ. ახვლედიანი აზრით, „ქართულში სონორულთა დისიმილაცია მეტადაა გავრცელებული თავისი რეგრესული სახით, ვიდრე პროგრესულით“⁸⁹. ის ფაქტი, რომ სუფიქსების -ურ-, მ—არ, -იერ-ის რ დისიმილირებულია პროგრესულად, განპირობებულია სემანტიკით: „სიტყვის ნიეთობრივი მნიშვნელობა ისე ძლიერაა დაკავშირებული რ-ს შემცველ ძირთან, რომ მისი ლ-დ ქცევა (ე. ი. რეგრესული დისიმილაცია) ხიფათში ჩააგდებდა მის გასაგებრობას“⁹⁰.

⁸⁶ ი. ყიფშიძე, ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში, ტფ. უნ. მოამბე, 1, 1919—1920, გვ. 8.

⁸⁷ პროგრესული დისიმილაციის ნიმუშად შეცდომით დასახელებულია ოლარი←ბერძნ. *αρχαϊσ* და ალაჯორი ← სომხ. *առաջաღոր*.

⁸⁸ იქვე, გვ. 8.

⁸⁹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი 1949, გვ. 203.

⁹⁰ იქვე, გვ. 203.

სემანტიკური ფაქტორი ზოგჯერ, მართლაც, აპირობებს ფონეტიკურ პროცესს, კერძოდ დისიმილაციას. არაა შეუძლებელი იგივე ფაქტორი განსაზღვრავდეს დისიმილაციის მიმართულებასაც, მაგრამ საკითხავია: ქართულისთვის რომ უცხო ყოფილიყო დისიმილაციის პროგრესული მიმართულება საერთოდ, სემანტიკური ფაქტორი განსაზღვრავდა თუ ვერა დისიმილაციის მიმართულებას? ვფიქრობთ, რომ ვერა.

დისიმილაციის პროგრესული მიმართულება აღნიშნულ შემთხვევებში სავსებით ლოგიკურია და, ამდენად, შესაძლებელია არ იყოს განპირობებული მხოლოდ სემანტიკური ფაქტორით.

თუ გავითვალისწინებთ პროგრესული დისიმილაციის სხვა შემთხვევებსაც, ნათელი გასდება: ძველ ქართულში პროგრესული დისიმილაცია არაა ნაკლებ გავრცელებული რეგრესულთან შედარებით.

დისიმილაციის მიმართულების განმსაზღვრელი არაა არც სადისიმილაციო ბგერათა ერთნაირობა, არც მსგავსება და არც სიტყვაში ბგერათა პოზიცია: ერთნაირი ბგერები დისიმილირდება რეგრესულადაც და პროგრესულადაც; მსგავსი ბგერების დისიმილაცია რეგრესულია, მაგრამ რეგრესულადევა ცვლილი ერთნაირი ბგერებიც. ასეთი მიმართულებისაა, ჩვეულებრივ, კონტაქტური დისიმილაცია, მაგრამ წინამჟღადი ბგერაა შეცვლილი მაშინაც, როცა პროცესი დისტანციურია.

თანხმოვანთა ცვლილება მქლელობისა და სიყრუის მისეღვით

სამეტყველო ბგერები ორ დიდ ჯგუფს ქმნიან; ესენია: ყრუ და მკლერი ბგერები.

მიუთითებენ მქლელობის სხვადასხვა ხარისხიანობაზე. მკლერობის ხარისხის მიხედვით ერთმანეთისაგან განსხვავდება, ერთი მხრივ, სხვადასხვა ენის მქლერი ბგერები, მეორე მხრივ, თვით ერთი ენის ასეთივე ბგერები. ამ უკანასკნელის საფუძველს ქმნის ბგერათა მეზობლობა სიტყვაში.

ბგერათა სხვადასხვაგვარი ფონეტიკური პოზიცია არა მარტო განსაზღვრავს ბგერის მქლელობის ხარისხს, არამედ აპირობებს სხვადასხვა ფონეტიკურ პროცესსაც: მკლერი ბგერა ყრუ ბგერის გავლენით კარგავს მქლეობას და იქცევა ყრუდ; ყრუ ბგერა მკლერ-

რი ბგერის გავლენით მელერდება; ორი ყრუ ბგერიდან ერთ-ერთი შესაძლოა გამელერდეს ან, პირიქით, ორი მელერიდან — ერთ-ერთი დაყრუვდეს. ამავე დროს, აუსლაუტში მოქცეულმა მელერმა ბგერამ შესაძლოა დაკარგოს მელერობა.

საინტერესოა, რა სურათს იძლევა ძველი ქართული ენა. კითხვები ასეთია: 1. ყრუვდება თუ არა მელერი ბგერა; 2. მელერდება თუ არა ყრუ ბგერა.

თუკი ასეთი შემთხვევები აღმოჩნდება, მაშინ უნდა გაირკვეს, რა კანონზომიერებას ემორჩილება ეს ცვლილება ან, რაც იგივეა, რა ფონეტიკური კანონი განსაზღვრავს მას.

მუღერი ბგერის დაყრუვება და მისი მიზეზები

I. ასიმილაციური დაყრუვება

1. პროგრესული კონტაქტური ასიმილაცია

შდ → შთ: დაშდომა → დაშთომა: ჯერ გჯინდა ათენას შინა დაშთომაჲ S 1138, 136 r, 18; არა დაშთა შვილი მ 22, 25 DE; ლ 20, 31 C; არა დაშთეს მ 24, 2; მრ 13, 2; ლ 19, 44; შდრ. არა დაშდეს მ 24, 2 C; მრ 12, 19 C; მრ 13, 2 C; დაგ-შდების თქუენ სახლი თქუენი მ 23, 38 C.

შიშდვილი → შიშთვილი: შიშთვილ ექმნა A 19, 348, 13; შიშთვილი Sin 26, 89 r, 10; შეაშთვეს A 19, 245, 15.

სდ → სთ: ესდენი → ესთენი: ესთენ ოდენ გურქუა A 95, 869, 4; თთუესა ესთენსა და ინდიკტიონსა ესთენსა A 19, 328, 19; ესთენი განძი ცხორ. იოვ. და ეფთ. 97, 4.

ხუასდაგი → ხუასთაგი: ერისა კაცნი განენზადნეს ბრძოლად... ხუასთაგისა შათისათუს კიმ. I, 36, 1; შდრ. ხუას-დაგისა კიმ. II, 141, 26.

ჯდ → ჯთ: გადაჯდა → გადაჯთა: ცისკრად ალავერდს ილოცა, მწობრი ბრემსა გადაჯთა (ერედვის 906 წ. წარწერა); შდრ. უბრძანა... გარდაჯდად იგი მ 18, 25 C.

ცდ → ცთ: ცდომა → ცთომა: გონიერებად ვაცთუნენ A 1109, 22 r, 11; მცნებისა მისგან ვაცთუნა S 1138, 36 r, 10; ჰგონებდა ცთუნებასა ჩემსა A 95, 13, 30; ევოსცთა A 19, 52, 3; უცთომელად, იქვე 357, 7; შემთხინე ჩუენ

საცოთურსა ცოთმისასა, იქვე 325, 17; შესცოთეს მ 18, 12; მოცოთუნებად კიმ. I, 33, 5.

ამოსავალი ცდ (← ცედ) ძველ ქართულს არ შემოუნახავს. ცედ ძირის პირველადობა მტკიცდება სვანური ენის მონაცემით: „სვანური ქად- ძირი ქართულში ცედ-ს შეისატყვისებს, რომლის პირველი მარცვალი (ცე-) ძველი ქართულით შეჯგერებულია, ხოლო პრიმარი -დ სვანურის მიხედვითაა აღდგენილი“⁹¹.

ქდ → ქთ: სთქდომა → სთქთომა: კლდენი განსთქ-თებოდეს Sin 26, 242 r, 14; განსთქთებოდეს ბადენი ჰაემ. ტექსტ. 383, 6; შდრ. ვეშაპი განსთქდა A 19, 337, 16; კლდენი განსთქდეს A 1109, 49 v, 27; განსთქდა აპკაე იობ, 17, 11; მოსთქდა ქვაე კიმ. II, 84, 16; განსთქდებოდეს საქმ. მოციქ. თ. 7, 54 C; შდრ. კლდენი გასქდებოდეს Sin 20, 73 v, 7; განსქდეს, იქვე 129 r, 11; განსქდა კიმ. II, 210, 8.

ჰდგ → *ჰთგ → ჰთქ:

ქართული ოთხთავის აღიშურ ხელნაწერში გვაქვს ასეთი მაგალითი: ერთი იგი მოწათმ წინა წაჰთქრა უადრეს პეტრესა ი 20, 4 C; ჯრუჟ-პარხლის ხელნაწერებში მის შესატყვისად სხვა ძირის შემცველი სიტყვაა: წინა რბიოდა.

წაჰთქრა-ში ძირია თქრ (←*თქერ); მას კავშირი უნდა ჰქონდეს დგრომა (→ დგომა)-სთან: *წარჰდგერა → წარ-ჰდგრა → წაჰდგრა → *წაჰთგრა || წაჰთქრა.

ჩანს, ხმოვანთა რედუქცია, თანამოვნის დაკარგვა, ყრუ ჰ ბგერის გავლენით მელერი დ-ს ქცევა ყრუ ფშვინვიერ თ-დ. ხოლო ამ უკანასკნელის გავლენით მელერი გ ბგერის დაყრუება ერთად იყრის თავს და ვიღებთ წაჰთქრა-ს.

2. პრობრახული დისტანციური ასიმილაცია

ს—დ → ს—თ: მისწუდებოდა → მისწუთებოდა: მისწუთებოდა თავი ვიდრე ცადმდ A 19, 334. 1; ვიდრე მუქლთამდინ მისწუთებოდა ბალავ. 85, 20; შდრ. მისწუად-ნა რქანი A 95, 138, 24.

⁹¹ ვ. თოფურია, ბგერით მოვლენათა თანამიმდევრობა ქართველურ ენებში, ტფ. უნ. მოამბე, 1941, X, გვ. 304.

ც-ღ → ც-თ: ცედ→ცეთ: ნუთუ თქუნცა შესცეთით
ო 7, 47 C; შესცეთ A 19, 298, 19.

ყ-ღ → ყ-ტ: საყუდელი → საყუტელი: უხილავ არს
საყუტელი შენი A 95, 148, 5.

ეგების ასიმილაციის შედეგად იყოს მიღებული: პარაფ-
სიტი ← პარაფსიდი: რამეთუ განსწმედთ გარეშესა პარაფ-
სიტისასა მ 23, 25 C; შდრ. პარაფსიდისასა, იქვე DE;
ბერძნ. *παριψιδος*.

პროგრესული დისტანციური ასიმილაციით დ ბგერის ნაცვ-
ლად ტ-ს მიღება რომ არაა უცხო ქართული წარმოთქმისათვის,
ეს ჩანს ახალი და ძველი ქართულის ზოგიერთი მონაცემის შედა-
რებიდანაც: კეტი ← კელი (აღიღეს ცულები... სათხრელები
და კედები კიმ. II, 166, 20...); მოწყვეტა ← მოწყუედაჲ
(რახსა გნებაეს... მოწყუედაჲ კიმ. I, 167, 17; მოწყუედი-
სათჳს A 19, 50, 7; მოცწყუდეთ S 1138, 14 r, 13).

3. რებრესული კონტაქტური ასიმილაცია

ძს → ცს → ც: გიძს → გიც: დირე გიც თუალსა
შენსა მ 7, 4 C; ასევეა: მრ 10, 21 C; მ 5, 36; მ 9, 28; შდრ. ძალ
გვიძს იოს. არიმათ. 11, 1.

ჩანს, მელერი ძ ბგერა ყრუ სანთან მეზობლობაში კარგავს
მელერობას, მის ნაცვლად ყრუ ფშინვიერი ც ბგერა გვაქვს. გამვ-
ლენელი ბგერის დაკარგვას ხელს შეუწყობდა ის ფაქტი, რომ ც
ბგერა როგორც აფრიკატი, შეიცავს ს ბგერასაც.

ღყ → ტყ: ლაღაღყო → ლაღატყო: ლაღატყო Sin
26, 199 v, 14; A 19, 225, 22; ლაღატყვეს Sin 39, 16r, 6;
შდრ. ლაღაღყო Sin 26, 124 v, 16; 40 r, 1.

ღს → თს: კრედსაბმელი → კრეთსაბმელი: კრეთ-
საბმელი იგი კარვისაჲ S 1138, 158 v, 19; შდრ. კრედსაბ-
მელად A 95, 33, 28.

ღთ → თთ: ბრძმედთა → ბრძმეთთა: რომელი იგი
ბრძმეთთა მათ მარხვისათა გამოიცადის A 1109, 61 r, 3 (თუ
იგი შემთხვევითი არაა).

რეგრესული კონტაქტური ასიმილაციით გ კარგავს მელერო-
ბას და ქ-ღ იქცევა. ამ უკანასკნელის მეზობლობაში დ ბგერაც.
ყრუედება: შემოგკდგს → შემოგკდქს → შემოგკთქს: არა
შემოგკთქს ჩუნ ლ 9, 49 C; შდრ. შეგკდგს, იქვე. D¹

ასევე: შეგიტქთ ← * შეგიდქთ ← შეგიდგთ: შე-
გიტქთ შენ ლ 18, 28 C. გ უცვლელადაა წარმოდგენილი, თუ
იგი არ არის თ ბგერის უშუალო მეზობლობაში: აღუდეგით
A 95, 5, 20; A 19, 105, 21; შემომიდეგით, იქვე 253, 28;
შეუდეგით Sin 20, 41 r, 2; დადეგით დაბად. 19, 2.

საგულისხმოა, რომ II პირის ობიექტური პრეფიქსი გ-ასი-
მილაციას განიცდის.

გც → ქც: გცა → ქცა ქცა... წყალი იგი ცხოელი ი 4,
10 C; მოქცა თქუენ ი 7, 19 C.

ბკ → ჰკ: აბკურებს → აჰკურებს: აჰკურებდა
იგი ტუარსა მას A 19, 353, 22; განწყმელად არიან საჰკურე-
ბელითა მით ცნობისაჲთა A 19, 381, 2.

ბთ → ფთ: გაფუცებთ → გაფუცეთ: გაფუცეთ
თქუენ ლოცვასა კიმ. II, 164, 12.

ბს → ფს: ნებსით → ნეფსით: ნეფსით A 95, 48,
24; 314, 14; Sin 39, 113 r, 21; A 1109, 27 v, 12; A 19, 222,
29; კიმ. II, 213, 7; შდრ. ნებსით ყო, იქვე 351, 15.

ზ ბგერაც კარგავს მეღერობას, ა. მარტიროსოვის
ცნობით, კილ-ეტრატის ხელნაწერში: ასპარეზსა → ასპა-
რესსა⁹².

XI საუკუნის ხელნაწერში გვაქვს ასეთი პარალელური ფორ-
მები: გააოზს || გააოსს⁹³. თუ აქ არის დაცული ბერძნული -ოს
დაბოლოება, მაშინ გააოსს ფორმაში ასიმილაცია არ გვექნება.

4. რაბრასული დისტანციური ასიმილაცია

ძ—წ → წ—წ: ძოწეული → წოწეული: იმოსებოდა
წოწეულითა ლ 16, 19 C.

მსგავსი მოვლენა გვაქვს ასპინძის XV ს. წარწერაში: შე-
ვზარებივარ სიკუდილსა შემაწრწუნებელსა.

ღ—ხ → ხ—ხ: აღუსება → ახუსება: დღესა ახუსე-
ბასა ხანმ. ლექც. 062, 18; დღესა ახუსებისა 062, 25.

ეს სიტყვა ორჯერაა ნახმარი ამ ძეგლში და ორივეჯერ ამ
ფორმით. საინტერესო იყო, როგორ წარმოგვიდგენდა მას ოთხ-

⁹² ა. მარტიროსოვი. კილ-ეტრატის იადგარის ორთოგრაფიული და
ფონეტიკური თავისებურებანი, 1941, გვ. 46.

⁹³ კათოლიკე ეპისტოლეთა ქართული 'ვერსიები, ქ. ლორთქიფანი-
ძის გამოცემა, 1956, გვ. 120.

თავის შატბერდული ხელნაწერები. სამწუხაროდ, ეს ადგილი არც ერთ რედაქციას არ შემოუნახავს. ყველგან ამბავი წყდება მარიამ მაგდანელის მოსვლით და შემდეგ ახალი, მე-19 მუხლი იწყება. სხვა ადგილას კი ყოველთვის გვაქვს აღვსება, რომელიც რამდენიმე მნიშვნელობით — ავსება, შესრულება, დასრულება, გათავება — იხმარება.

ამგვარად, მოგვეპოვება ახუსება და აღვსება. პირველი რეგრესული დისტანციური ასიმილაციის შედეგად უნდა იყოს მიღებული: ყრუ ფშვინვიერ ს ბგერის ზეგავლენით ლ ბგერა კარგავს მეღერობას.

ბ—კ → ჰ—კ: დაბრკოლება → დაპრკოლება: დაპრკოლდენ A 1109, 61 r, 4; დაპრკოლებად ესაიასი 28, 6; დაპრკოლდეს მ 15, 12 E; შდრ. დაბრკოლდებოლიან მ 24, 10; ნუ დააბკოლებ კიმ. II, 146, 19.

მსგავსი მოვლენა ახასიათებს, ნ. მარის ცნობით, X საუკუნის იმ ხელნაწერსაც, რომელიც შეიცავს ტექსტს „თარგმანებაჲ ქებაჲ ქებათაჲ“: «Наше встречаемся со случаем появления глухого в там, где мы привыкли читать звонкое б, так пркколлеи, დაუპრკოლებელად, შეპრკოლდეს»⁸¹.

ზოგჯერ ბგერა დაყრუებულია ორ ყრუ ბგერას შორის, მაგ.: შაბათი → შათათი: თქუენ ჰყვით ერთ შათათად S 1138, 82 v, 2; შათათსა შინა ლ 6, 2 C; საშათათოჲ საქმ. მოციქ. თ. 17, 2 D; შდრ. შაბათობითა S 1138, 82 v, 2; შათათსა მ 12, 1 DE; ლ 6, 2 DE და ებრაული šābāt.

II. ბგერის დაყრუება სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში

ღ → თ. ძველ ქართულში შეინიშნება ღ ბგერის დაყრუების არა ერთი შემთხვევა. ეს ხდება განსაკუთრებით ვითარებით ბრუნვაში:

უნებლიად → უნებლიათ: უნებლიათ Siu 26, 259 r, 7; ასევე: 306 v, 5.

სათნოდ → სათნოთ: სათნოთ ცხოვრებისათჳს S 1138, 172 v, 17.

გულსმოდგინედ → გულსმოდგინეთ: გულსმოდგინეთ A 1109, 26 r, 22.

⁸¹ Н. Марр, Исполит, Толкование песни песней, ТР, III, 1901, 83. XXXVII.

დღითი დღედ → დღითი დღეთ: დღითი დღეთ
ვაშენებ A 1109, 38 v, 10.

კორინთედ → კორინთეი: განწესებულ არს კორინ-
თეთ S 1138, 9 v, 2; 54 r, 16.

ფილიპედ → ფილიპეთ: ფილიპეთ S 1138, 9 v, 6.

ჰრომედ → ჰრომეთ: ჰრომეთ S 1138, 9 v, 9.

ცხებად → ცხებათ: ნოილო... ნელსაცხებელი და იწყო
ცხებათ ქილ-ეტრატ. 128 v, 19.

ვნებად → ვნებათ: რომელი მოვიდა... ვნებათ ქორ-
ცითა, იქვე 145 v, 1.

ზეცად → ზეცათ: ამალღი ზეცათ, იქვე 270, 5.

მთად → მთათ: აღვიდა იგი მთათ მრ 3, 13 C.

ძველ ქართულში ნანათესაობითარი ვითარებითის -დ ნიშანი
ხშირად არ არის წარმოდგენილი. ეს მოვლენა ეხება დღემდე
ცნობილ თითქმის ყველა ძეგლს. მაგ., გვაქვს ასე: წყაროდ ცხო-
რებისა Sin 26, 160 v, 8: შღრ. მომეცა წყაროდ ცხორები-
სად, იქვე 251, 6.

ძველ ქართულშივე, როგორც ვნახეთ, ხშირია სიტყვის ბო-
ლოკიდური დ ბგერის დაყრუება. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს,
რომ ვითარებითის -დ ნიშანი ორმაგბრუნვიან სახელებთანაც ჯერ
-თ'დ იქცა, ამის შემდეგ კი დაიკარგა: ცხორებისად → ცხორე-
ბისათ → ცხორებისა.

ზაგრამ იკითხავენ: რალა მაინცდამაინც ნანათესაობითარ
ვითარებითში მოხდა ასეთი ცვლილება -დ → -თ → მ, მაშინ რო-
დესაც ვითარებითის ნიშანი -თ (←-დ) საერთოდ არ იკარგვის?
არასოდეს არა გვაქვს, მაგ, კორინთე, მთა... ვითარებითის
ფუნქციით. საფიქრებელია, რომ აქ სემანტიკურმა ფაქტორმა იხსნა
ბგერა დაკარგვისაგან: -თ (←-დ) ნიშნის ფუნქცია აქ ისე დიდია,
სიტყვათა შორის მიმართება ისე ძლიერაა მასთან დაკავშირებული,
რომ მისი დაკარგვა დააბრკოლებდა აზრის ნათლად აღქმას.

ბ → ფ. აკურთხებ → აკურთხეთ: ნაცვლად წყევისა
აკურთხეთ A 95, 91, 30.

ასევეა საკუთარ სახელში იოსებ → იოსეთ: იოსეთ
A 95, 13, 5; Sin 39, 8 v, 11; მ 1, 16 C და შემდეგ ანალოგი-
ითაა გადასული ფორმაში: იოსეთი Sin 39, 13 r, 16; ძენი
იოსეთისნი S 1138, 166 r, 5; იოსეთის დედა მ 27,
56 C; შღრ. იოსებისა მ 1, 18 D; იოსებისგან A 95, 14, 20.

გ → ქ. ძველ ქართულში გვაქვს საკუთარი სახელი ფა-
ლეგ: ძედ... ფალეგისა ლ 3, 35 DE; მაგრამ გვხვდება ასე-
დაც: ძედ... ფალექისა, იქვე C.

ეს უკანასკნელი მიღებულია აბსოლუტურ ბოლოში გ-ს დაყ-
რუებით და შემდეგ სიტყვაში დამკვიდრებით.

ჩანს, სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში ბგერის დაყრუების
ტენდენცია ქართული წარმოთქმის ერთ-ერთი დამახასიათებელი
თვისებაა ძველიდანვე. ამდენად, არ უნდა იყოს მისაღები სამეცნიერო
ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება, რომ თითქოს „საშუალ
ქართულში დაიწყო მოქმედება ფონეტიკურმა კანონმა, რომლის
ძალითაც სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მელერი ჩქამიერები
ყრუვდებიან. ეს კანონი არ მოქმედებდა ძველ ქართულში“⁸⁵.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სახელისა და ზმნის რიცხვის
-თ სუფიქსი მომდინარეობს -დ'საგან: „ზმნაში ეს დოკუმენტალუ-
რად მტკიცდება სვანურის ჩვენებით: შდრ. ქართ. ვარ-თ,
ხარ-თ, არი-ან და სვან. ხვარი-დ, ხარი-დ, ვრი-ხ...
ზმნის სუფიქსი -თ სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში დაყრუებული
და გაფშვინიერებული -დ სუფიქსია. ამით წყდება სახელის
მრავლობითის -თ სუფიქსის საკითხიც: კაც-თ- ← კაც-დ-“⁸⁶.

საგულისხმოა ზოგიერთი ხელნაწერის ჩვენება. გვაქვს ასეთი
მაგალითები: მივისწრაფედ სამოთრაკედ საქმ. მოციქ. თ.
16, 11 D; შდრ. მივისწრაფეთ, იქვე C; მამადმთავარი
Sin 39, 13 r, 1; შდრ. მამათმთავართა, იქვე 12 v, 23.
მამადმთავართა საქმ. მოციქ. თ. 7, 8 D.

მოსალოდნელი იყო გვექონოდა: მივისწრაფეთ, მამათმა-
ვარი...

თუ ეს მაგალითები გადმონაშთია უძველესი ვითარებისა,
მაშინ მრ. რიცხვის -თ სუფიქსის -დ'საგან წარმომავლობის დოკუ-
მენტალური მაჩვენებელი თვით ქართულშივე გვექნება.

ამრიგად, სვანურისა და ქართულის ჩვენება ექვემოტანელს
ხდის, რომ რიცხვის ნიშანი -თ ← -დ'საგან. ამავე დებულების
დამამტკიცებელია დ ბგერის დაყრუების განხილული მაგალითები
და მელერი ბგერის დაყრუების ის შემთხვევები, რომლებიც უკვე
დავასახელოთ.

⁸⁵ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, 1956, გვ. 195.

⁸⁶ ა. ჩიქობავა, მრავლობითობის სუფიქსთა გენეზისისათვის ქარ-
თულში, იბერ.-კავკ. ენათმეცნიერება, VI, 1954, გვ. 75.

ყოველივე ეს, ერთ მთლიანობაში აღებული, ნათელს ხდის ბგერის დაყრუების ტენდენციის სიძლიერეს ძველ ქართულში.

III. დისიმილაციური დაყრუება

1. პროგრესული დისიმილაცია

ძველ ქართულში გვაქვს სიტყვა მბნდჯნვარე: პატრუკი მბნდჯნვარ^ლ არა დაშრიტოს მ 12, 20 E (შდრ. პატრუკი აღნთებული, იქვე C). გვაქვს ასედაც: მბრდჯნვარე: ვარსკულავსა ხილვითა მბრდჯნვარესა A 19, 390, 20; ბგერის დაქარგვით კი — მდჯნვარ^ლ, იქვე 395, 11; მბდჯნვარედ, იქვე 393, 15.

ძველი ქართული იცნობს ამ სიტყვას კიდევ ერთი ფორმით — ბრტჯნვა: ვერ დავითმენ მოხუცებულისა ბრდჯნვასა და ბრტჯნვასა A 19, 18, 24.

ბრტჯნვა იგივე ბრდჯნვა უნდა იყოს: დ ქცეულა ტ-დ მელერი ბგერების მეზობლობაში. ჩანს, ადგილი აქვს დისიმილაციურ დაყრუებას.

ერთ X საუკუნის ხელნაწერში, რომლის მიხედვით ნ. მარმა გამოსცა „თარგმანებაჲ ქებაჲ ქებათაჲ“ გვხვდება ფორმა წართქრომილი. გამომცემელი ამ სიტყვას უკავშირებს წარდგრომილ-ს და წერს: «Сомнение берет... появившаяся в нм. д., ссаш верно мое толкование წართქრომილ, как წარდგრომილ представшимъ, явившимся»⁹⁷.

საგულისხმო მაგალითია: მელერ ბგერებს შორის მოქცეული ღგ ბგერები კარგავენ მელერობას. შესაძლოა პირველად დ იქცათ ბგერად, შემდეგ კი პროგრესული ასიმილაციით გ-ც დაყრუვდა.

საწიობხავია, რა არის დ-ს თ-დ ქცევის მიზეზი? ამ ცვლილებას არ იწვევს ყრუ მკვეთრი წ ბგერა: მას შეეძლო მელერი გადაექცია ყრუ მკვეთრ ბგერად და არა ყრუ ფშვინვიერად.

თუ ფორმა წართქრომილი არაა მიღებული ჰ პრეფიქსიანი ზმნის ფორმის ანალოგიით (წაჰთქრა): სადაც ჰ ბგერაა ასიმილატორი, მაშინ ერთადერთი ახსნა რჩება: წართქრომილი დისიმილაციური დაყრუების შედეგია.

⁹⁷ Н. Марр, Ипполит, Толкование песни песней, ТР, III, 1901, გვ. XXVI.

ძველ ქართულში ერთმანეთის პარალელურად იხმარება სიტყვები: კ რ ი ბ ა ო კ რ ი ფ ა. ამ მხრივ საყურადღებოა ერთი IX საუკუნის ხელნაწერის ჩვენება: შეკრიფა საფასჲ დიდი და განუყო გლახაკთა A 19, 435, 22; შდრ. შეკრიბეს ყოველივე იგი თესლები მრ 15, 16.

ორი მელერი ბგერიდან ერთ-ერთის დაყრუების მიზეზი შესაძლოა დისიმილაციური დაყრუების კანონი იყოს.

სხვაგვარ ახსნას იძლევა გ. ახვლედიანი: თავდაპირველად „იხმარებოდა მხოლოდ ფორმა კ რ ე ბ, სადაც სიტყვის ბოლოში ყრუ media იხმოდა, რომლის გრაფიკული ნიშანი ისტორიულად იყო ბ... რადგანაც სიტყვის ბოლოში ნორმალურად მელერი თანხმოვანი ვერ ძღვებს, ამიტომ დიფერენციაციის მოთხოვნილების დაკმაყოფილება შესაძლებელი იყო ნორმალურად მესამე გვარის წყვილბაგისმიერის ხმარებით; ეს კი იყო ფშვინვიერი ფ. მაშასადამე, მნიშვნელობის დიფერენციაციამ მოითხოვა ან ხელი შეუწყო მორფოლოგიურსაც, და ამგვარად დღეს რეალურად (და არა ისტორიულად) ჩვენ გვაქვს ორი სხვადასხვა ძირი (ვკრებ და ვკრეფ). მხოლოდ ამიტომ შეიქნა შესაძლებელი, რომ ვკრეფის ფ, სიტყვის ბოლოში მდებარეობით წარმოშობილი და დიფერენციაციის მოთხოვნილებით განმტკიცებული, გადატანილიყო სიტყვის შიგნით: კრება, კრეფს“⁸⁸.

ქართული ენის დიალექტებში გვაქვს ასეთი სიტყვა: კ ა რ ქ ი ← კ ა რ გ ი. გ შეიცვალა ქ'დ. გ. ახვლედიანის აზრით, პირველად ასეთი ცვლილება „შეიძლებოდა მომხდარიყო, მაგალითად, მიცემითში ან ყრუ თანხმოვნით დაწყებული თანხმოვნის წინ... ამის შემდეგ ქ განზოგადებულია“⁸⁹.

ეგების აქაც ორი მელერიდან ერთ-ერთი დაყრუვდა და ამდენად საქმე გვკონდეს ქართული წარმოთქმისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური პროცესის — დისიმილაციური დაყრუების — შედეგთან.

2. რაბრმსული დისიმილაცია

ძველი ალექსის წიგნთა ხელნაწერებში გვაქვს ასეთი სიტყვა — ფ ა ჩ უ ნ ი ე რ. მას უპირისპირდება მნიშვნელობით წყლტუ: ძმაჲ ჩემი არს ფ ა ჩ უ ნ ი ე რ და მე კაც წყლტუ დაბად. 27, 11.

⁸⁸ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 356.

⁸⁹ მისივე, ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, გვ. 181.

ფაჩუნეირი ბალნიანი, წყლტუ უზალნოო — განმარტავს საბა. საბასვე აქვს განმარტებული სიტყვა ბანჯვალი: ბანჯვალი—აფი ბალანი. ახალ ქართულში იხმარება ბანჯგელი: ბანჯგელი—მსხვილი, ხშირი და გრძელი ბალანი... | გადატ. ადამიანის მსხვილი და ხშირი თმა (ტანზე)¹⁰⁰.

ამგვარად, გვაქვს: ფაჩუნეირი, ბანჯვალი და ბანჯგელი. ორი უკანასკნელი რომ ერთი ძირის წმინციანი სიტყვებია, უეჭველია (შეიძლება გ განეითარებული და ამდენად მეორეული იყოს). სამივე ფორმისათვის ამოსავალი უნდა იყოს *ბაჯუნეირ (|| *ბანჯუნეირ). აქედან შეიძლებაოდა მიგველო *ფაჯუნეირ ან *ბაჩუნეირ დისიმილაციური დაყრუების შედეგად, შემდეგ კი ასიმილაციით ფაჩუნეირ.

ბ ბგერის ფ.დ ქცევის შესაძლებლობა ექვს არ უნდა იწვევდეს. არც ჯ.ს ჩ.დ ქცევაა შეუძლებელი. ეს ჩანს, სხვათა შორის, შემდეგი მაგალითიდანაც: აღიშის ოთხთავის ხელნაწერში გვხვდება სიტყვა ჩურღმული: ჩურღმული ესე ღრმა არს ი 4, 11 C. იმავე ხელნაწერში გვაქვს ჯურღმული: ჯურღმული მოგუცა ჩუენ ი 4, 12 C. ამოსავალია ჯურღმული, ცვლილების მიზეზი კი დისიმილაციური დაყრუება.

ზოგჯერ ცვლილების მიზეზის ახსნა რთულდება და აი რატომ: ძველ ქართულში სიტყვა კრედსაბმელი სამი ფორმით გვხვდება: კრედსაბმელი, კრეთსაბაელი და კრეტსაბმელი: ცასა უწოდა კრედსაბმელად A 95, 33, 28; 33, 17... კრეთსაბმელი იგი კარეისაჲ S 1138, 158 v, 19... კრეტსაბმელი იგი ტაძრისაჲ მ 27, 51; მრ 15, 38; ლ 23, 45 DE.

ამოსავალია კრედსაბმელი, ასიმილაციითაა მიღებული კრეთსაბმელი. მაგრამ გამოსარკვევია, რა ფონეტიკური პროცესის შედეგია უკანასკნელი — კრეტსაბმელი.

ახსნის სამგვარი შესაძლებლობა არსებობს: 1. კრედსაბმელი → კრეტსაბმელი-ს პროგრესული დისტანციური ასიმილაციით: ასიმილატორია კ; 2. კრედსაბმელი → კრეტსაბმელი პროგრესული დისიმილაციური დაყრუებით: ორი მქლერიდან რ—დ ერთ-ერთი დაყრუვდა; 3. კრედსაბმელი → კრეთსაბმელი → კრეტსაბმელი რეგრესული დისიმილაციური გამკვეთრებით: ორი ფშვინვიერი ბგერიდან ერთ-ერთი მკვეთრით შეიცვალა.

¹⁰⁰ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, 1950.

დისიმილაციური გამკვეთრება რომ დამახასიათებელია საერთოდ ქართული წარმოთქმისათვის, ჩანს შემდეგიდან: ქართული ენის აღმოსავლურ დიალექტებში გვხვდება -თვის თანდებულის რამდენიმე ვარიანტი. მათგან საინტერესოა -ტვინ: ამის-ტვინი-იმის-ტვინ ← ამის-თვინ, იმის-თვინ. ცვლილების მიზეზი დისიმილაციური გამკვეთრება უნდა იყოს: სთ → სტ : ორი ფშვინვიერი ბგერიდან ერთ-ერთი გამკვეთრდა.

საინტერესოა გურული დიალექტის ჩვენება: ცდ ძირის შემცველი სიტყვა (ცდა—გიციდი) სხვადასხვა სახითაა წარმოდგენილი: გიცთი || გისტოი || გისტი¹⁰¹. გისტი დისიმილაციური გამკვეთრების შედეგია.

იმავე პროცესის გავლითაა მიღებული დასავლურ კილოებში დადასტურებული:

აღმოჩნდა: აღმოჩნდა → აღმოჩნთა → აღმოჩნტა.

მეიხვტერე: მეიხვდერე → მეიხვთერე → მეიხვტერე.

გადვიხტი: გადვიხდი → გადვიხთი → გადვიხტი.

გახტა: გახდა → გახთა → გახტა.

შეხტა: შეხვდა → შეხვთა → შეხვტა → შეხტა.

ხპო: ხბო → ხფო → ხპო.

ამგვარად, მეღერდ, ბ ბგერათა ნაცვლად ყრუ მკვეთრი. ტ, პ ბგერების წარმოდგენა რთული ფონეტიკური პროცესის შედეგია: ასიმილაციური გაფშვინვიერებისა და შემდეგ დისიმილაციური გამკვეთრებისა¹⁰².

ძველ ქართულში მოგვეპოება სიტყვა ხლდომა: აღდგა ყრმა იგი და ახლდა ეტლთა ზედა A 95, 135, 12; ახლდა და გარდავიდოდა Siu 39, 4 v, 20.

ძირია ხლდ. იგივე ძირი გვაქვს სიტყვაში ხლტომა. ხლტომა მალლა შეხტომოა, წერს საბა. ჩანს, ხლდომა და

¹⁰¹ ეს უკანასკნელი მითითებული აქვს ბ. ფოჩხუას ნაშრომში „თანხმონათა პროგრესული ასიმილაცია დასავლურ კილოებში“, სტალინის სახ. თბ. სახელმწ. უნ. შრ., X, 1939, გვ. 189.

¹⁰² სივავარ ახსნას იძლევა ბ. ფოჩხუა დასახელებულ ნაშრომში: ხბ — ხპ ცვლილება მისთვის იმავე რიგის მოვლენაა, როგორცაა, მაგალითად, ყბ — ყპ (ყბაი — ყპაი). ვფიქრობთ, ასეთი ახსნა არაა გასაზიარებელი, ამავე დროს იგი ეწინააღმდეგება ავტორის დებულებას: „ასიმილირებული ბგერა იქცევა ყრუ მკვეთრად, თუ მისი წინამავალი ბგერა ყრუ მკვეთრია და ფშვინვიერად, თუ მისი წინამავალი ბგერა ფშვინვიერია“.

ხ ლ ტ ო მ ა პარალელური ფორმებია; ამოსავალია პირველი — ხ ლ დ ო მ ა. რა ფონეტიკური პროცესის შედეგია ხ ლ ტ ო მ ა?

ხ ლ დ-ს ქცევა ხ ლ ტ-დ არ უნდა იყოს ასიმილაციის შედეგი. ეს ჩანს შემდეგიდან: ხ ბგერა ყრუ ფშვინვიერი ბგერაა. თუ იგია ასიმილაციის მომხდენი, დ ბგერისაგან უნდა მიგველო ყრუ ფშვინვიერი თ და არა მკვეთრი ტ. ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ყრუ ფშვინვიერ ს, შ, ჯ ბგერათა გავლენით, მაგალითად, დ იქცევა თ-დ და არასოდეს ტ-დ: ეს თენი, და შთეს, გადაქთა...

ყრუ ფშვინვიერი ხ ბგერის გავლენა რაკი გამოირიცხა, დარჩა ახსნის ორი შესაძლებლობა: ხ ლ ტ ო მ ა ან დისიმილაციური გამკვეთრების შედეგია: ხ ლ დ ო მ ა → ხ ლ თ ო მ ა → ხ ლ ტ ო მ ა, ან დისიმილაციური დაყრუებისა: ხ ლ დ ო მ ა → ხ ლ ტ ო მ ა.

ზოგჯერ კი აშკარაა, რომ ბგერა დაყრუებულია, მაგრამ ქირს გამიჯვნა ერთმანეთისაგან ასიმილაციური და დისიმილაციური კანონების მოქმედების შესაძლებლობისა.

ძველ ქართულში მოიპოვება სპარსულიდან ნასესხები სიტყვა ქ უ ლ ბ ა გ ი (|| ქ ო ლ ბ ა გ ი): ქ უ ლ ბ ა გ ი კიმ. II, 32, 21; შთავი-და ქ უ ლ ბ ა გ ა დ კიმ. I, 166, 37; ავაგენ სახლნი და ქ ო ლ ბ ა გ ი (ატენის წარწერა); სა ქ ო ლ ბ ა გ ე ნ ი... გვბოძნა (იქვე).

საბას ლექსიკონშია: ქ უ ლ ბ ა ქ ი, სა ქ უ ლ ბ ა ქ ე ... ივ. ჯ ა-ვა ხ ი შ ვ ი ლ ის აზრით, ქ უ ლ ბ ა ქ ი გვიანდელი ფორმაა. ატენის ტაძრის წარწერის განხილვისას იგი წერს: «С стороны фонетички архаизм сказывается в таких словах, как ქ ო ლ ბ ა გ ი и სა-ქ ო ლ ბ ა გ ე вместо позднейшего ქ უ ლ ბ ა ქ ი»¹⁰³.

ქ ო ლ ბ ა გ ი → ქ ო ლ ბ ა ქ ი ან პროგრესული დისტანციური ასიმილაციის შედეგია, ან დისიმილაციური დაყრუებისა: ორი მელერი ბგერიდან ბ — გ ერთ-ერთი დაყრუვდა.

გვაქვს გა ლ ა ტ ო ზ ი (ოშკი, X ს. წარწ.) და კ ა ლ ა ტ ო ზ ი (უბე, XII ს. წარწ.). ცვლილების მიზეზი ან მომდევნო ყრუ მკვეთრი ტ ბგერაა, ან ორი მელერიდან გ — ლ ერთ-ერთი დაყრუვდა დისიმილაციის ძალით.

ძველი ქართულის სიტყვა წ რ ე დ ა (რომლითა მ ო ს წ რ ი დ ო ს წყალი მცირედ ესაიახსი, 30, 14) საბას ლექსიკონში შეტანილია შეცვლილად: წ რ ე ტ ა სრულიად წარმოცა. ასევეა ახალ სალიტერატურო ქართულშიც. თუ აქ საქმე არა გვაქვს პროგრესულ დის-

¹⁰³ И. Джавахишвили. К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене, Хр. В., т. I, вып. III, 1912, გვ. 289.

ტანციურ ასიმილაციასთან (ან -ელ- სუფიქსის -ეტ-ად შეცვლასთან), მაშინ რჩება ერთადერთი ახსნა: წრეტ'ს დისიმილაციური დაყრუებითაა მიღებული.

ძველ ქართულში ხმარებული სიტყვა უპირადღს (ღთ უპირადღს იყო A 19, 19, 31; კიმ. I, 151, 11...) ახალ ქართულში წარმოდგენილია უპირატესი: მღლერი დ ბგერის დაყრუების მიზეზი ან ასიმილაციაა, ასიმილატორია მ ბგერა, ან დისიმილაციური დაყრუება.

დისიმილაციური დაყრუების კანონის არსებობა ექვს არ უნდა იწვევდეს. საძებნია მისი მოქმედების შედეგად მიღებული ფორმები, რომლებიც უფრო უხვად უნდა არსებულებოდნენ, ვიდრე ჩვენ აქ წარმოვადგინეთ.

ძველი ქართული ენობრივი მონაცემების ანალიზით ირკვევა:

1. მღლერი ბგერა კარგავს მღლერობას ყრუ ბგერის გავლენით — ადგილი აქვს ასიმილაციურ დაყრუებას. მიმართულების მიხედვით ეს პროცესი შესაძლოა იყოს პროგრესული ან რეგრესული, მანძილის მიხედვით კონტაქტური და დისტანციური. მღლერობას კარგავენ ბ, გ, დ, ზ, ლ, ძ ბგერები. ასიმილაციის გამომწვევია ყრუ ფშვინვიერი თ, ს, ქ, შ, ც, ჯ და მკვეთრი კ, ყ, წ. შედეგად სავსებით კანონზომიერია: მღლერის ნაცვლად გვაქვს, ერთი მხრივ, ყრუ ფშვინვიერი, ხოლო, მეორე მხრივ, ყრუ მკვეთრი იმისდა მიხედვით, როგორი ბგერა იწვევს ასიმილაციას.

2. ორი მღლერი ბგერიდან ერთ-ერთი ყრუედება დისიმილაციური დაყრუების შედეგად.

3. მღლერი ბგერა ყრუედება სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში. შეიძლება დავასკვნათ:

მღლერი ბგერის დაყრუება განპირობებულია სხვადასხვა ფონეტიკური ფაქტორით: ა) ასიმილაციით, ბ) დისიმილაციითა და გ) ბგერის ფონეტიკური პოზიციით.

ზოგჯერ ხერხდება თითოეული მათგანის გამოყოფა, ზოგჯერ კი ქირს. ძნელია გადაჭრით თქმა, რა აპირობებს ცვლილებას, რადგანაც ერთმანეთს ერწყმის ორი შესაძლებლობა: ერთი მხრივ, ასიმილაციისა თუ დისიმილაციის მოქმედების შესაძლებლობა, მეორე მხრივ, დისიმილაციური დაყრუებისა და ბგერის პოზიციით გამოწვეული ცვლილების შესაძლებლობა, ზოგჯერ კი ვითარება უფრო რთულდება — სამი ფონეტიკური პროცესის დაშვება შესაძლებელი: ასიმილაციური თუ დისიმილაციური დაყრუება და ასიმილაციური გაფშვინვიერების შემდეგ დისიმილაციური გამკვეთრება.

I. ასიმილაციური გამქღერება

1. რბრასული ასიმილაცია

საფრტე → საბრტე. ძველ ქართულში გვაქვს სიტყვა საფრტე (= მახე): რათა მიჩნენს საფრტეთაგან Sin 26, 42 r, 3; შეიპყრენ საფრტითა ცოდვისათა A 19, 472, 14; 470, 29; საფრტე S 1138, 44 v, 2; საფრტისა დაგებაჲ კიმ. II, 168, 32; დაედგა საფრტე, იქვე 168, 34; საფრტე უგონ მას მ 22, 15 DE; საფრტე მოუტდეს ლ 21, 35.

საფრტის პარალელურად იხმარება საბრტე: მიჩნენ ჩუნ საბრტეთაგან Sin 26, 168 r, 8; საბრტე ექმნა ქმარსა თვსსა A 19, 195, 2; შევრდომილ არს ფერტი მათი საბრტესა იობ. 18, 8; მოვიდენ საბრტენი მის ზედა, იქვე 18, 9; საბრტენი დაუდგენს კიმ. I, 195, 15.

საფრტე მომდინარეობს საფერტე-საგან¹⁰⁴ და ამდენად საბრტე-სთვის საფრტე-ა ამოსავალი¹⁰⁵.

საბრტე რეგრესული კონტაქტური ასიმილაციის შედეგად მიღებული ფორმა ჩანს. ასიმილატორია მელერი რ ბგერა.

განცკფრება → განცკბრება რეგრესული კონტაქტური ასიმილაციის შედეგი უნდა იყოს: განცკბრდა A 19, 324, 4; განცკბრებულნი A 95, 864, 5; განცკბრდეს იქვე 875, 8.

ქ. კეკელიძის ცნობით, ასეთივე შემთხვევა გვხვდება ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის № 682 ხელნაწერშიც, რომელიც XIII საუკუნეშია გადაწერილი. ეს ხელნაწერი „ფ-ს წინაშე უპირატესობას აძლევს ყოველთვის ბ-ს. მაგ., განცკფრდა—განცკბრდა“¹⁰⁶.

ამსგავსა ← ამზგავსა. უდაბნოს მრავალთავეშია ასეთი მაგალითი: მათსა სახელსა ამზგავსა ლელჲ A 1109, 80 r, 5.

-გან თანდებულთან მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნის -თ ელემენტი მელერდება, მაგ.:

¹⁰⁴ ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, I მიწომბილველი, I, 1926, გვ. 210.

¹⁰⁵ ძველ ქართულში სიტყვა ფერტი სხვა შემთხვევაშიც რედუცირდება, მაგ., დავითის ფსალმუნში ეკითხულობთ: წიაღდა მდინარესა ფრტით 65.5.

¹⁰⁶ ქ. კეკელიძე, ტიმოთე ანტიოქელი, ენიშკის მთაბზე, VII, 1940, გვ. 29.

ეპყრა კიდელგან Sin 39, 84 v, 4; მლდელიდგან S 1138, 162 r, 13.

შემთხვევათა უმეტესობა ბრუნვის ნიშნისეულ თ ბგერას უცვლელად წარმოგვიდგენს: ამიერიითგან ხანმ. მრ. 144, 1; ვინაჲთგან A 95, 28, 3; საუკუნითგან A 1109, 1 r, 14.

არიოპაგი → არიობაგი: რომელთაგან იყო დიონოსოსს არიობაგელი Sin 39, 52 v, 22; შდრ. არიოპაგედ მიიყვანეს, იქვე 51 v, 7; შორის არიოპაგესა, იქვე 51 v, 10; შდრ. აგრეთვე ბერძნული Ἰεροπαγίτης. ასიმილატორი გ ბგერაა.

ასიმილაციური გამჟღერების შემთხვევები რომ უცხო არ არის საერთოდ ქართული წარმოთქმისათვის, ჩანს საერო მწერლობისა და ქართული ენის დიალექტთა მონაცემებითაც:

მელერი ბგერების დ, გ, ღ მეზობლობაში ყრუ ს, თ ბგერები მჟღერდება: მოზღის ← მოსღის; მაგიზგან ← მაგისგან; ამაზღამე ← ამასღამე; ერდგული ← ერთგული¹⁰⁷.

ასიმილაციის შედეგადვეა მიჩნეული ბლარტი და ბღერტა: „სამწერლობო ენის ბარტყი და ბერტყა სიტყვებმა ჯერ მეტათესი განიცადეს და მოგვცეს *ბყარტი, და *ბყერტა, შემდეგ მჟღერმა ბ-მ ყ აქცია ღ-ღ“¹⁰⁸.

შეიძლება დავასკვნათ: ძველ ქართულში დასტურდება ასიმილაციური გამჟღერების რამდენიმე შემთხვევა. მიმართულების მიხედვით პროცესი რეგრესულია; მანძილის მიხედვით კონტაქტური და დისტანციური.

მჟღერდება ფ, თ, პ და ს ბგერები: ასიმილაციის მომხდენიარ და გ ბგერები.

პროგრესული ასიმილაციური გამჟღერების შემთხვევა ჩვენს მასალებში არ შეგვხვედრია¹⁰⁹.

ასიმილაციური დაყრუების შემთხვევათა განხილვა გვიჩვენებს, რომ კომპლექსი მჟღერი + ყრუ იძლევა კომპლექსს ყრუ + ყრუ. ესაა რეგრესული ასიმილაციური დაყრუება. არის პირიქითაც:

¹⁰⁷ ა. მარტიროსოვი, საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, იბ.-კავკ. ენათმეცნიერება, ტ. VI, 1954, გვ. 95—97.

¹⁰⁸ ვ. თოფური, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში ტფილისის უნ. მოამბე, X, 1930, გვ. 293.

¹⁰⁹ შესაძლოა პროგრესული ასიმილაციის შედეგი იყოს აგაბოს: სახელი ერქუა აგაბოს საკმ. მოციქ. თ. 21, 10 ტ; შდრ. აღაპოს. იქვე D და ბერძნული Ἀγαβός.

კომპლექსი ყრუ + მელერი იძლევა ყრუ + ყრუ-ს პროგრესული ასიმილაციური დაყრუების შედეგად.

ახლა კი საწინააღმდეგო ვითარებასაც ვნახულობთ: მსგავსი კომპლექსი ყრუ + მელერი იძლევა კომპლექსს მელერი + მელერი (-ი თგან → -იღგან) ასიმილაციური გამქლევრების შედეგად.

რით უნდა აიხსნას ეს გარემოება? რატომაა, რომ ორი მსგავსი კომპლექსი სხვადასხვა შედეგს იძლევა? რატომ ამქლევრებს თ-ს გ და რატომაა თ „უძლური“, რომ დააყრუოს გ ბგერა? რატომ არ იძლევა -ი თგან ფორმა -ითქან'ს, მაშინ როცა ასეთ პროცესს არაფერი შეუშლიდა ხელს: არც ასიმილაციის მიმართულება— პროგრესული ასიმილაციური დაყრუება ჩვეულებრივია ძველ ქართულში; არც გ ბგერის ქ-დ ქცევა და არც თქ კომპლექსის არსებობის შესაძლებლობა?

მეორე ბხრივ, საკითხი დგება, რატომ ვიღებთ, მაგ., შდ კომპლექსის ნაცვლად ყოველთვის შთ-ს (დაშთომა, შიშთეილი...) ასიმილაციური დაყრუებით და არასოდეს უღ-ს ასიმილაციური გამქლევრებით?

ასეთი სხვადასხვაობის მიზეზის გარკვევა ზოგადი ფონეტიკის საკითხია და შემდგომი კვლევის საგანია.

II. დისიმილაციური გამქლევრება

ძველ ქართულში მოიპოვება ხშულთა დისიმილაციური გამქლევრების ფაქტები. დისიმილაციური გამქლევრება შეიძლება იყოს პროგრესული და რეგრესული მიმართულებისა.

1. პროგრესული დისიმილაცია

ტკებნა ← ტკეპნა: დატკებნეს A 19, 458, 1.

ესტადი ← ესტათი ← ევსტათი (← *Ἐσταθίος*): მაჰა ესტადი კიმ. I, 25, 20.

კაბარქ ← კაპარქ (← სომხ. *կապարք*): კაბარქნი A 1109, 62 r, 26; კაბარქთა იობ. 30, 11; შდრ. კაპარქნი კიმ. I, 110, 28.

ბეთბაგედ ← ბეთფაგედ: ბეთბაგედ მ 21,1; ლ 19,29; მრ 11,1 DE; შდრ. ბეთფაგედ, იქვე C და ბერძნული Βηθφαγῆ.

საბას შეტანილი აქვს ლექსიკონში სიტყვა ფასათი || ფსათი. ეს სიტყვა ბერძნულია და ჭილობს ჰქეიაო. აქვეა შეტანილი ფსიადი, რომელიც იმავე მნიშვნელობით იხმარება.

ფსიადი დისიმილაციური გამეღერების შედეგი უნდა იყოს, რამდენადაც ბერძნულშია $\psi\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma$.

ძველ ქართულში ჩვეულებრივ ამოსავალი ფორმაა დაკული: პარებსა ზედა წევნ ერთსა ფსჯათსა კიმ. II, 175, 14... დისიმილირებული ფორმით ეს სიტყვა არ შეგვხვედრია.

2. რებრასული დისიმილაცია

ბილწი ← პილწი: რაემს იხილოთ ბილწი იგი ოტრებისაჲ მ 24, 15 C; მრ 13, 14 C; შდრ. პილწ არს ლ 16, 15 C; შდრ. სომხ. *պիլի*.

ამ ძირიდან ნაწარმოები ბილწება, შემაბილწებელი... ოთხთავის შატბერდულ ხელნაწერებში ყოველთვის ბ-თია წარმოდგენილი.

ეპისკოპოსი ← ეპისკოპოსი: ეპისკოპოსი A 95, 69, 23; ეპისკოპოსისა A 19, 331, 1; ეპისკოპოსმან (იშხნის წარწერა); შდრ. ეპისკოპოსმან A 95, 69, 12; ეპისკოპოსისაჲ A 19, 474, 1; ეპისკოპოსმან (იშხნის წარწერა); საეპისკოპოსოდ კიმ. II, 161, 8 და ბერძნ. $\epsilon\pi\iota\sigma\chi\omicron\pi\omicron\varsigma$.

ეპისტოლე ← ეპისტოლე: ეპისტოლედ-ეპისტოლედ აღწერილი S 1138, 7 r, 18; ეპისტოლშ A 19, 37, 13; შდრ. ეპისტოლესა S 1138, 7 r, 2 და ბერძნ. $\epsilon\pi\iota\sigma\tau\omicron\lambda\eta$.

დრტჯნვა ← ტრტჯნვა: დრტჯნვიდეს მ 20, 11 DE; შდრ. ტრტჯნვიდეს მ 20, 11 C; ლ 5, 30 C; ლ 15, 2 C.

ამგვარად, ცვლილებას განიცდის სიტყვაში ორი ხშულიდან ერთ-ერთი: დისიმილირდება ყრუ მკვეთრი პ, ტ და ყრუ ფშინიერი თ, ფ, შედეგად ვიღებთ ბ და ღ მელერ ბგერებს.

შეიძლება დავასკვნათ: ყრუ ბგერის გამეღერება განპირობებულია სხვადასხვა ფონეტიკური ფაქტორით: ასიმილაციითა და დისიმილაციით.

დასკვნა

1. ძველ ქართულში მოქმედი ფონეტიკური კანონებია:

ა) ასიმილაციური გამეღერება (ყრუ + მელერი → მელერი + მელერი).

ბ) დისიმილაციური გამეღერება (ყრუ + ყრუ ↗ ყრუ + მელერი
↘ მელერი + ყრუ)-

გ) ასიმილაციური დაყრუება (ყრუ + მელერი → ყრუ + ყრუ; მელერი + ყრუ → ყრუ + ყრუ).

დ) დისიმილაციური დაყრუება

(მელერი + მელერი ↗ მელერი + ყრუ
↘ ყრუ + მელერი).

ე) სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მელერი ბგერის დაყრუება. ჩანს, ქართული წარმოთქმისათვის დაზნახსიათებელი ყოფილა არა მარტო ერთნაირი ბგერების განმსგავსება, არამედ მსგავსი ბგერებისაც: ორი მელერიდან ან ორი ყრუდან ერთ-ერთი იცვლება, კარგავს ან იძენს მელერობას იმავე კანონის თანახმად, რომლითაც ორი ერთნაირი ბგერა შეიცვალა. დისიმილაციური დაყრუების კანონის მოქმედება სავსებით ლოგიკურია.

2. ასიმილაციის კანონის მოქმედების სფერო გაცილებით ფართოვდება მაშინ, როცა სიტყვაში თავს იყრის ყრუ და მელერი ბგერები. ასიმილაციური ტენდენცია აქ საკმაოდ ძლიერი ჩანს. შედეგად ვიღებთ ან ორ ყრუ ბგერას (ასიმილაციური დაყრუებით), ან ორ მელერ ბგერას (ასიმილაციური გამეღერებით). პირველი გაცილებით ქარბობს მეორეს.

ამის მიზეზია მელერობის დაბალი ხარისხიანობა ძველ ქართულში. ამიტომაც, რომ მელერი და ყრუ ბგერების მეზობლობა სიტყვაში უმრავლეს შემთხვევაში ასიმილაციის კანონის მოქმედების სფეროდ იქცევა; ამიტომაც ისიც, რომ მელერი ბგერაა უმეტესად ცვლილი და ყრუ ბგერაა ასიმილაციური: მელერი ბგერა ჩვეულებრივ „უძლურია“ მოახდინოს ზეგავლენა ყრუ ბგერაზე. მსგავს კომპლექსებში (ყრუ+მელერი) ორი შესაძლებელი პროცესიდან უპირატესად ერთს აქვს ადგილი: მელერი ბგერა ყრუვდება.

თუ მელერობის ხარისხიანობაა დაბალი და ესაა მიზეზი ასიმილაციისა, კერძოდ, ასიმილაციური დაყრუებისა, მით უფრო საინტერესოა გაირკვეს — რა განსაზღვრავს ასიმილაციურ გამეღერებას.

სუბსტიტუცია

ძველი ქართული ენის ბგერითი მხარე გარკვეულ კანონზომიერ ცვლას განიცდის. ყოველ ცვალებადობას თავისი საფუძველი აქვს, ამიტომ შედეგიც განსხვავებულია. როგორც ზემოთ ითქვა, არსებობს ორი საპირისპირო მოვლენა: ერთი მხრით, ორი განსხვავებული ბგერა ემსგავსება ერთმანეთს და ეს დამსგავსება ხან ნა-

წილობრივია, ხან სრული; მეორე მხრით, ორი მსგავსი ან ორი ერთნაირი ბგერა განემსგავსება ერთმანეთს. ორივე მოვლენის — ასიმილაციისა და დისიმილაციის — შედეგი ზოგადად ერთია: სიტყვაში მოსალოდნელი ბგერა არ ჩანს, მის ნაცვლად სხვა ბგერა გვაქვს. ასეთი ცვლა დამახასიათებელია ქართული წარმოთქმისათვის უძველესი დროიდან დღემდე.

მაგრამ ქართულ წარმოთქმას სიტყვაში ბგერის სხვაგვარი ცვლაც ახასიათებს. ძველ ქართულში გვაქვს ასეთი პარალელური ფორმები: ვასკულავი || მასკულავი; ცხოუნდა || ცხომუნდა... სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს მოვლენა ცნობილია სუბსტიტუციის სახელწოდებით.

ისმის კითხვა: რა არის სუბსტიტუციის საფუძველი?

გ. ახვლედიანის სიტყვით, „ხშირია ყოველ ენაში ისეთი ფონეტიკური მოვლენები, რომლებიც წარმოადგენენ ბგერის შეცვლას ცალკეულ სიტყვაში ან მხოლოდ რამდენიმე სიტყვაში — ფონეტიკური განპირობებულობის გარეშე“¹¹⁰.

შემდეგ ავტორი განაგრძობს: „ასეთი ბგერათშეცვლა, როგორც წესი, არაა კანონზომიერი, ფონეტიკური განვითარების შედეგი: იგი არაა, მაგალითად, არც ასიმილაციის და არც დისიმილაციის, არც მახვილიანობა-უმახვილობის შედეგი და ა. შ.

მაგ., ტიმოთე-ს... ნაცვლად ქართულად იხმარება კიმოთე: მომხდარა ტ-ს შეცვლა კ-თი; პატიყი — პატიჯი: ჟ-ს შეცვლა ჯ-თი და სხვ. არც ერთი ეს შეცვლა არ წარმოადგენს რითიმე განპირობებულ ფონეტიკურ ცვლილებას.

ესაა ბგერის ერთბაში, „შემთხვევითი“, სპორადული ცვლილება სიტყვაში. ერთგვარი „კანონზომიერება“, რომელსაც ადგილი აქვს ასეთ ბგერათშეცვლაში, მდგომარეობს იმაში, რომ ერთმანეთის შეცვლა შეუძლიათ მხოლოდ ისეთ ბგერებს, რომლებიც წააგვანან ერთმანეთს უმთავრესად აკუსტიკურად“¹¹¹.

შემდეგ გაკეთებულია დასკვნა: „როგორც ჩანს, ბგერათსუბსტიტუცია წარმოიქმნება ბგერათა არასწორი (არაადეკვატური) აღქმის ნიადაგზე. ამიტომ ეს მოვლენა უმთავრესად აკუსტიკურია“¹¹².

საკითხავია: ყველა ის შემთხვევა, რომლებიც მიჩნეულია სუბსტიტუციად, მართლა ბგერის არასწორი აღქმის შედეგია, თუ

¹¹⁰ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, 1936, გვ. 179.

¹¹¹ იქვე, გვ. 179.

¹¹² იქვე, გვ. 179.

ნაწილი მაინც ფონეტიკურადაა განპირობებული. თუ ფონეტიკურადაა განპირობებული, მაშინ საინტერესოა გაირკვეს — სახელდობრ რომელი ფონეტიკური კანონია განმსაზღვრელი. შემდეგ: თუ ცვლილების საფუძვლის განსაზღვრა ვერ ხერხდება, რამდენად შესაძლებელია შედეგი ბგერათა არაადეკვატური აღქმით აიხსნას?

1. ქართულ ენაში არსებობს პარალელური ფორმები: პატარა და ბატარა, პარაკლისი და ბარაკლისი... ძველ ქართულში: პილწი და ბილწი...

გ. ახვლედიანი¹¹² დისიმილაციის წესის გამოყენებით ახსნა ქართული წარმოთქმისათვის დამახასიათებელი ე. წ. დისიმილაციური გამეღერების შემთხვევები. ამის შემდეგ მთელი რიგი მაგალითები (მათ შორის ბარაკლისი, ბატარა-ც), რომლებიც წინათ მიჩნეული იყო ბგერის ერთბაში, სპორადული ცვლის შედეგად, გარკვეული კანონზომიერი ცვლის შედეგი აღმოჩნდა: ორი ყრუ ბგერიდან ერთ-ერთი დისიმილაციური გამეღერებით იქცა მეღერ ბგერად.

2. საერო მწერლობის ძეგლებში ერთნანეთის პარალელურად იხმარება კრიბა || კრიფა. ასევეა ძველ ქართულშიც: შეკრიფა საფასქ დიდი A 19, 435, 22; შდრ. შეკრიბეს ყოველივე იგი თესლები მრ 15, 16.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს მაგალითი სუბსტიტუციის ნიმუშადაა მიჩნეული¹¹³.

შეიძლება აქ დავეშვათ დისიმილაციური გამეღერების საპირისპირო მოვლენა — დისიმილაციური დაყრუება. მაშინ ბგერათანაცვლება აღნიშნულ სიტყვაში გარკვეული ფონეტიკური ცვლის შედეგი აღმოჩნდება, მით უფრო, როცა დისიმილაციური დაყრუების კანონი არაა უცხო ქართული წარმოთქმისათვის. ამ კანონის გათვალისწინების შემდეგ ბგერათმონაცვლეობის მრავალი შემთხვევა, რაც ერთი შეხედვით არაკანონზომიერი, სპონტანური ხასიათისა ჩანს, ფონეტიკურად განპირობებული აღმოჩნდება.

3. საერო მწერლობის ძეგლთა ენის დამახასიათებელი სუბსტიტუციის ნიმუშთა განხილვისას ა. მარტიროსოვი ცალკე თავად გამოყოფს „ბოლოკიდური მეღერი თანხმოვნების დაყრუებას“. მაგალითებად დასახელებულია: აღექ ← აღეგ: გაყრევიენეფ ←

¹¹³ ა. მარტიროსოვი, საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, იბ.-კავკ. ენათმეცნიერება, VI, 1954, გვ. 109.

გაყრევინებ; დიახ ← დიალ... და ვითარებითი ბრუნვის ნიშნის დ-ს დაყრუების შემთხვევები¹¹⁴.

ეს თვისება ახასიათებდა ძველ ქართულ წარმოთქმასაც. ამის საილუსტრაციოდ მრავალი მაგალითი იყო ზემოთ მოყვანილი.

მსგავსი შემთხვევები სუბსტიტუციის ნიშნუბადაა გაგებული. სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მქლერი ბგერის დაყრუება რომ კანონზომიერი ფონეტიკური მოვლენაა, უეჭველია. ამდენად, მისი მოქმედების შედეგად მიღებული ფორმებიც არაა ბგერის არაადეკვატური აღქმის — სუბსტიტუციის — შედეგი.

შეიძლება დავასკვნათ: დისიმილაციური გამქლერება, დისიმილაციური დაყრუება, ბოლოკიდური მქლერი ბგერის დაყრუება ძველ ქართულში მოქმედი ფონეტიკური კანონებია. ამ კანონთა მოქმედებით აიხსნება ბგერათმონაცვლეობის რიგი შემთხვევები, რომლებიც სამეცნიერო ლიტერატურაში სუბსტიტუციის სახელით იყო ან არის ცნობილი.

ამ კანონთა გათვალისწინების შემდეგ ნათელი ხდება, რომ საქმე გვაქვს კანონზომიერი და არა შემთხვევითი, სპორადული ცვლის შედეგთან.

ძველ ქართულში ბგერათმონაცვლეობა შეინიშნება არა მარტო ქართული წარმოშობის სიტყვებში, არამედ უცხოური წარმოშობის სიტყვებშიც. გვაქვს, მაგალითად: ს ი მ ო ნ || შ ი მ ო ნ; მ ე ს ი ა || მ შ ი ა.

ამცნო მამასა ჩემსა შ ი მ ო ნ ს A 1109, 43 r, 12; შღრ. ს ი მ ო ნ მ 27, 32.

გამოჩნდა მ შ ი ა, რომელ არს ქრისტე A 95, 103, 16; რომელსა ზედა მ შ ი ა ჯუარს ეცუა A 1109, 42 v, 14; შღრ. ვპოვეთ მ ე ს ი ა ი 1, 41.

აქ. შ ა ნ ი ძ ი ს აზრით, „შ ი მ ო ნ (= ს ი მ ო ნ) და მ შ ი ა (= მ შ ი ა, მ ე ს ი ა) ასურული ფორმებია, რომელთაც სომხეთზე უნდა გამოეფლოს და რომლებიც, უეჭველია, ძველი ლიტერატურული გზების მაჩვენებელია“¹¹⁵.

ბერძნულიდან ბომდინარე ფორმებია ა გ ა ბ ო ს || ა დ ა ბ ო ს (საქმ. მოციქ. თ. 11, 28); ა რ ი ს ტ ა რ ქ ო ს || ა რ ი ს ტ ა რ ხ ო ს (საქმ. მოციქ. თ. 19, 29); პ რ ო ქ ო რ ო ნ || პ რ ო ხ ო რ ო ნ (A 19, 213, 5).

¹¹⁴ ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, იბ.-კავკ. ენათმეცნიერება, VI, 1954, გვ. 115.

¹¹⁵ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ხანმეტი მრავალთავი, ტფ. უნ. მოამბე, VII, 1926, გვ. 107.

მათი პარალელური ხმარება ქართულში არ არის განპირობებული ქართული ენის ფონეტიკური თავისებურებით. ეს მონაცვლეობა სცილდება ქართული ენის წარმოთქმის თავისებურებათა სფეროს და მიუთითებს მათი ქართულში დამკვიდრების გზებისა და დროის რკვევის საკიროებაზე.

სუბსტიტუციის შემთხვევათა კვლევისას, ჩანს, უნდა გავმიჯნოთ საკუთრივ ქართული წარმოთქმისათვის დამახასიათებელი ბგერათმონაცვლეობა უცხო ენის ფონემათა მონაცვლეობისაგან. უფრო ზუსტად: ჯერ უნდა გაირკვეს ბგერათმონაცვლეობა საკვლევი ენის წარმოთქმის განეკუთვნება თუ არა და შემდეგ დაიძებნოს ბგერათმონაცვლეობის მიზეზი. შეუძლებელი არაა ზოგიერთ უცხო წარმოშობის სიტყვაში ცვლილება მომხდარი იყოს ქართული ენის ნიადაგზე, მაგრამ, ცხადია, თუ პარალელური ფორმები სასესხებელი ენიდან მომდინარეობს, ცვლილების საფუძველს ქართულ წარმოთქმაში ვერ ვიპოვნით.

ძველ ქართულში ერთმანეთს ენაცვლება არა მარტო არტიკულაციურად მსგავსი ბგერები, არამედ არტიკულაციურად განსხვავებულიც.

I. არტიკულაციურად მონათესავე ბგერათა მონაცვლეობა

აქ გამოიყოფა ორი ქვეჯგუფი: 1. ორი ბგერა ერთმანეთს ენაცვლება (მაგ., რომელიმე ბგერას ცვლის მსგავსი ბგერა და პირიქით); 2. ერთი რომელიმე ბგერა ცვლის მეორეს, მაგრამ მეორე არასოდეს არ არის შეცვლილი პირველის მიერ.

პირველი სახის ბგერათმონაცვლეობას შეიძლება ვუწოდოთ საურთიერთო ბგერათმონაცვლეობა, ხოლო მეორეს — ცალმხრივი.

1. საურთიერთო ბგერათმონაცვლეობა

ა) ზ — ძ

ზ რ ვ ა, შ დ რ. ძ რ ვ ა კოსტანტინეპოლისის ზენა ზ რ ვ ა ს ა სახლი დაიხულა კიმ. II, 218, 27¹¹⁶.

ც ხ რ ა ზ მ ა, შ დ რ. ც ხ რ ა ძ მ ა: ჩუენ ც ხ რ ა ზ მ ი ს კვეს კვეის-უფლად ვიყვენით (XI ს. ფიქალწერილი).

¹¹⁶ ამ ადგილს გამომცემელი კ. კეკელიძე ასე განმარტავს: „ზრვაა — მიწის ძრვა“, კიმენი, II, 1946, გვ. 221.

ანზიანზორი, შდრ. ანძიანძორი: გრიგოლი... ანზი ანზორს იქმნა ეპისკოპოს A 19, 269, 27; ანძიანძორეველ ეპისკოპოსისაჲ, იქვე 360, 6.

ზღუანვა, შდრ. ძღუანვა: რომლისა სახლი ეზღუან-ვოდა შესაკრებელსა მას საქმ. მოციქ. თ. 18, 7 C... ეძღუნებო-და, იქვე 4.

გვაქეს პირიქითაც: წინაღვეოლარი ძ ენაცვლება ზ ბერას: ბძარვა. შდრ. ბზარვა: განცნული და თრეული უბანთა ზედა, ცემული და გაბძარული A 19, 184, 10; რომელთამე ქვითა თავი დაებძარნეს A 95, 865, 10; შეიპყრა იგი და დაბ-ძარა A 19, 216, 13.

ბ) ვ — მ

მასკულავი, შდრ. ვასკულავი: მასკულავისა სიმ-დიდრს A 95, 91, 3; მასკულავნი მრ 13, 25 C; ვარსკუ-ლავთ მრაცხუველსა A 95, 80, 19; ვარსკულავისაჲ მ 2, 7 D¹¹⁷.

ემსგამსა, შდრ. ემსგავსა: კულად ადგილი იგი ემსგამსა ბერვასა აპრონისასა A 19, 432, 11; ემსგავსე-ბით მ 6, 8.

ევმაოს, შდრ. ემმაუს: ორნი მათგანნი მოვიდოდეს... დაბასა, რომლისაჲ სახელი ევმაოს ლ 24; 13 E; ემმაუს, იქვე DC.

ამოსავალია ემმაუს, ხოლო ევმაოს ბერის შენაცვლების გზით მიღებული ფორმაა. საგულისხმოა ხანმეტი ლექციონარის ჩვენება: ეს სიტყვა იქ ერთხელაა ნახმარი და გვაქეს ემმაოს: მოვიდოდეს დაბასა, რომლისაჲ სახელი ემმაოს 059, 13. ბერძ-ნულშიც ასეა: Εμμαῖος.

თუ ამ მონაცვლეობის საფუძველი არ არის ქართული წარ-მოთქმის თავისებურება — ორი ერთნაირი ბგერიდან ერთ-ერთის განმსგავსება, მაშინ ცვლილების სხვა მიზეზი, მსგავსად ზემოთ დასახელებული შემთხვევებისა, საკვლევია.

გ) ნ — მ

მიბრკუნა, შდრ. მიბრკუნა: მიბრკუნა დაბად. 27, 36; არა უბრკუნეს ი 11, 9 C; ი 11, 10.

წუმწუბი, შდრ. წუნწუბი: ჰევი წუმწუბითა აღგზე-ბული ესაიაჲსი, 30, 33; აწუმა ... წუმწუბი ლ 17, 29 C; წუნ-

¹¹⁷ ჯრუჭისა და პარხლის ოთხთავეში მხოლოდ ერთი ფორმით გვაქეს: ვარსკულავი || ვასკულავი.

წუბი, იქვე DE; წუნწუბაა დაბად. 19, 24; წუნწუბითა იობ. 18, 15.

ცხომდა, შდრ. ცხონდა: რამეთუ ჰცხომდეთ ჰაემ. ტექსტ. ი 46 r, 10; ცხონდა ლ 15, 24 C; სცხომდეთ კიმ. I, 143, 36; ცხომდებოდის კიმ. II, 44, 22; ცხონდა მ 9, 22 C.

დ) ლ — ნ

ქორწილი, შდრ. ქორწინი: ქორწილი ბგერის შენაცვლების გზით მიღებული ფორმაა. საგულისხმოა, რომ სახეცვლილი ქორწილი უფრო ხშირად გვხვდება ძველ ქართულში, ვიდრე ამოსავალი ფორმა ქორწინი. უკლებლივ ქორწილი გვაქვს, მაგალითად, ოთხთავის სამივე შატბერდულ ხელნაწერში: ქორწილი ძისა თჳსისაჲ მ 22, 2; მ 22, 8; ქორწინი უცვლელადაა შენახული ნაზმნარ სახელში — საქორწინე, ქორწინება და ზმნაში იქორწინებოდიან, განქორწინებოდიან: არა შეჰგავს ქორწინებაჲ მ 19, 10; იქორწინებოდიან მრ 12, 25; განჰქორწინებდენ მ 22, 30 CD.

ლარდიონი, შდრ. ნარდიონი: რომელსა აქუნდა... ნარდიონი მრ 14, 3 C; ლარდიონი ი 12, 3 C; შდრ. ბერძნული *ναρδωνος*.

მარმარილო, შდრ. მარმარინო: ტაქუკნი მარმარილოჲსნი ი 2, 6 C; მარმარინოჲთ კიმ. I, 153, 5; მარმარინო, იქვე 133, 28; შდრ. ბერძნ. *μαρμαρινος*.

გიძნავს, შდრ. გიძლავს: გიძნავს საქმ. მოციქ. თ. 15, 1 D; გიძლავს, იქვე C; მიძლავს A 19, 395, 20; 395, 21.

ე) მ — ბ

განვრცომილი, შდრ. განვრცობილი: გული ჩუენი განვრცომილ არს S 1138, 9 r, 7.

დაუქნომელი, შდრ. დაუქნობელი: მტევანი მწიფს დაუქნომელი კიმ. I, 158, 13.

თუ აქ არა გვაქვს -ომ- || -ობ- სუფიქსთა მონაცვლეობა, მაშინ მ || ბ ბგერათა მონაცვლეობის საფუძველი საკვლევია¹¹⁸.

¹¹⁸ ბ ბგერა ენაცვლება მ ბგერას ბერძნული წარმოშობის სიტყვაში ბოქლონი (← *μολχλός*); ძველ ქართულში, ჩვეულებრივ, მოქლონი იხმარება.

ა) რ ენაცვლება ლ ბგერას: თ ა ფ რ უ ქ ი, შდრ. თ ა ფ ლ უ ქ ი: განპკრთეს თ ა ფ რ უ ქ ი ს ა თ ჯ ს ესაიამსი 28, 7; შესცოდეს თ ა ფ რ უ ქ ი თ ა, იქვე 28, 7; თ ა ფ ლ უ ქ ი ა რ ა ს უ ა ს ლ i, 15 DE.

ბ) ყ ენაცვლება ჳ ბგერას: ყ შ ი რ ი, შდრ. ჳ შ ი რ ი: ვითარცა ყ შ ი რ ა დ და მრლვედ გარდააქცევენ A 1109 55 v, 9. და ყ შ ი რ ი ბ ი ლ ი, შდრ. და ჳ შ ი რ ი: და ყ შ ი რ ი ბ ი ლ ს ა მ ა ს მძინარე-ბასა გონებისასა განალძებდა A 1109, 59 v, 13; კარი და ჳ შ უ ლ ა რ ს ლ 11, 7; კართა და ჳ შ უ ლ თ ა ი 20. 26.

გ) სა ლ ო დ ე ბ ე ლ ი, შდრ. სა გ ო დ ე ბ ე ლ ი: ადგილსა რ ო მ ე ლ ს ა სა ლ ო დ ე ბ ე ლ ე წ ო დ ე ბ ის A 1109, 10 v, 8.

თუ ამ სიტყვას კავშირი აქვს სა გ ო დ ე ბ ე ლ 'თან. მაშინ სა-ლოდებელ'ში ლ ბგერა გ ბგერის მონაცვლედ უნდა მივიჩნიოთ.

დ) ზ ენაცვლება ს ბგერას: ს ი ზ რ ქ ე, შდრ. ს ი ს ქ ე ← *ს ი ს რ ქ ე : ს ი ზ რ ქ ე მ რ 4, 5 C; ჯორჯი ესე ზ რ ქ ე ლ ი ა რ ი ა ნ A 19, 65, 30; მთისასა ზ რ ქ ე ლ ი ს ა ესაიამსი 28, 1.

საბას განმარტებით, ს ი ზ რ ქ ე ი გ ი ე ვ ა, რ ა ც ს ქ ე ლ ო ბ ა (ზ რ ქ ე ლ ო ბ ა). მაგრამ ს ქ ე ლ 'ს ა და ზ რ ქ ე ლ 'ს შ ო რ ის ს ე მ ა-სიოლოგიური სხვაობაა: „ს ქ ე ლ ი ი თქმის ნოტიოთა და სისხლ-თა და წვეთათჳს, ხოლო ზ რ ქ ე ლ ი ყოვლისა სხეულიანისათჳს და გაუქვრვალისათჳს“.

ძველი ქართულის მონაცემებიდან ჩანს, რომ ს ქ ე ლ ი შეიძ-ლება იყოს არა მარტო იმის ატრიბუტი, რაც დასათხვეველია (ნო-ტიოთა), არამედ სხვისაც. ოთბთავის 'მატბერდულ ხელნაწერებში, მაგალითად, გვაქვს: არა იყო ს ი ს ქ ე მ ი წ ი ს ა მ მ 13, 5 DE; ს ი ს ქ ე მ ი წ ი ს ა მ მ რ 4, 5 C.

აღნიშნულ ბგერათა მონაცვლეობის საფუძველი დასადგენია.

ე) წინანუნისმიერი ხ ბგერა ენაცვლება უკანანუნისმიერ ზ ბგერას: და კ ს ვ ა, შდრ. და ჳ შ ვ ა (და ჳ ჳ ა შ კ არ ი შ ე ნ ი მ 6, 6): და ჳ ჳ ს ა ვ თ სასუფეველსა ცათასა მ 23, 14 C; და ჳ შ ა ს კ არ ი ლ 13, 25; და ე ჳ შ ა მ 25, 10.

სპირანტთა ასეთი მონაცვლეობის საფუძველი თითქოს არ ჩანს, თუ მხედველობაში არ წივილებთ ბგერათა კომპლექსს.

II. არტიკულაციურად განსხვავებულ ბგერათა მონაცვლეობა

ა) ც || თ

პარალელური ფორმებიდან ნაქურცენი, ნაქურთენი ძნელია თქმა, თუ რომელია ამოსავალი, მაგრამ, ცხადია, მონაცვლეობა ებება არტიკულაციურად განსხვავებულ ბგერებს — წინა-ნუნისმიერ სისინა ც ბგერასა და კბილისმიერ თ ბგერას: მყის გარდამოვარდის თუალთაგან მისთა ვითარცა ნაქურცენი რაამე საქმ. მოციქ. თ. 9, 18 1): შდრ. ნაქურთენი, იქვე 2; მყის გარდამოვარდის თუალთაგან მისთა ვითარცა ნაქურთენნი რაამე Sin 39, 21 r, 21.

ბ) ყ || კ

საბაას ლექსიკონში შეტანილია სიტყვები ტყბილი და ტკბილი, რომლებიც ასეა განმარტებული: ტყბილი — ძველნი ყურძნის წვეწვს ტკბილსა ესრე ტყბილს უწოდენ; ტკბილი — თაფლის გემოსავით.

თუ ტყბილი იგივეა წარმოშობით, რაც ტკბილი, მაშინ აშკარაა კ და ყ ბგერათა მონაცვლეობა.

ძველ ქართულში გვაქვს სიტყვა შეტყობა: შეიტყობო იგი მრ 9, 36 C. ჯრუჟ-პაროილის ხელნაწერის ჩვენებიდან ნათელი ხდება ამ სიტყვის მნიშვნელობა; აქ გვაქვს: მკლავთა მოიქუა იგი მრ 9, 36 DE. მოქუმა ნიშნავს აყვანას, ჩახუტებას. აქედან ნათელია შეტყობა'ს მნიშვნელობა: შეტყობა — შეტყუება გულში ჩაკვრა, ჩახუტებაო — ასეა განმარტებული ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონში.

ეგების ამ სიტყვას (შეტყობა'ს) კავშირი ჰქონდეს ტყბილ'თან (|| ტკბილ'თან). თუ ეს ასეა, მაშინ კ და ყ ბგერათა მონაცვლეობა აქაც გვექნება: შეტყობა || შეტკობა¹¹⁹.

დავასაბელებთ მაგალითებს ხელნაწერებიდან: საფასესა მას ცხორებისასა შეიტყობდა A 19, 20, 21; მოვიხუენით წმიდათა იგი ნაწილნი და თაყუანის ვეცათ და შევიტყუბენით, იქვე 106, 4; შეიტყობო სიხარულით A 1109, 64 r, 19; საუკუნოე ცხორებაჲ შეიტყობო A 95, 116, 8.

¹¹⁹ შდრ. ტყუბი და ქანური ტკუბი (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფ. 1937, გვ. 397) და მეგრული ტკუტკუბირო („ტყუბ-ტყუბად“).

კ || ყ ბგერათა მონაცვლეობა სხვა სიტყვებშიც შეინიშნება; შდრ. მაგ. ყურდგელი (ლევიტ. 11,5) და კურდღელი (საბა); შდრ. აგრეთვე: ჯირკვალი და დიალექტ. ჯირყვალი.

ჩ უნდა ენაცვლებოდეს ც ბერას ისეთ სიტყვებში, როგორცაა: ფ რ ც ხ ი ლ ი || ფ რ ჩ ხ ი ლ ი, ფ რ ც ხ ე ნ ა || ფ რ ჩ ხ ე ნ ა: ფ რ ც ხ ი ლ თ ა მათა განაცუმიდეს კიმ. II, 106, 11; მოილე შენ.. ფ რ ც ხ ი ლ ი გამოსლვ. 30, 34; რომელნი ფ რ ც ხ ე ნ ე ნ ფ რ ც ხ ი ლ ი თ ა ლევიტ. 11, 4; შდრ. ფ რ ჩ ხ ი ლ ი თ ა ფ რ ჩ ხ ე ნ დ ე ს ლევიტ. 11, 3; ფ რ ჩ ხ ე ნ ს ფ რ ჩ ხ ი ლ ი თ ა ლევიტ. 11, 7.

ბ ენაცვლება ჰ ბერას:

ე ტ ი ფ ა ნ ე, შდრ. ე პ ი ფ ა ნ ე: ესე მე ე ტ ი ფ ა ნ ე ს კათალიკოზსა დამიწერია (ანისის 1218 წ. წარწერა); ე პ ი ფ ა ნ ე კიმ. II, 201, 6.

მსგავსი მონაცვლობა, ნ. მ ა რ ი ს ცნობით, ახასიათებს გრ. ხანძთელის ცხოვრების შემცველ ხელნაწერსაც (XII ს.); აქ გვაქვს: ე ტ უ ფ ა ნ ე || ე პ ი ფ ა ნ ე¹²⁰.

ჩვენ განვიხილეთ ბგერათმონაცვლობის შემთხვევები ძველ ქართულში. ყველა დასახელებული მაგალითი მოიპოვება სხვადასხვა წარმომავლობისა და ქრონოლოგიურად განსხვავებულ წერილობით ძეგლებში. მათ შორის საერთო, რაც ნებას გვაძლევს ვიმსჯელოთ მათზე, არის ის, რომ ისინი განეკუთვნებიან V—XI საუკუნეებს. ეს საუკუნეები კი, როგორც ცნობილია, გულისხმობს ქართული ენის განვითარების ერთ ისტორიულ პერიოდს, რომელიც ძველი ქართული ენის სახელწოდებითაა ცნობილი.

საერთო სურათი ასეთია:

ერთმანეთს ენაცვლება მღერეი ბგერები ზ და ძ, ვ და შ, ნ და მ, ლ და ნ.

საგულისხმოა შემდეგი: მ ბგერას შეიძლება შეენაცვლოს არა მარტო ვ ბგერა (ე ვ მ ა ო ს), არამედ ნ ბგერაც (მ ი ბ რ კ უ ნ ა); მეორე მხრივ, მ ბგერა შეიძლება შეენაცვლოს არა მარტო ვ ბგერას (მ ა ს კ უ ლ ა ვ ი), არამედ ნ ბგერასაც (ც ხ ო მ დ ა); იგივე ნ ბგერა შენაცვლებულია ლ ბგერითაც (ქ ო რ წ ი ლ ი).

რა უნდა იყოს ამ მონაცვლობის საფუძველი?

ჩანს, რომ ერთმანეთს ენაცვლება მღერეი ბგერები. ეს იმას ნიშნავს, რომ მიზეზი მონაცვლობისა არ შეიძლება იყოს არც დისიმილაციური გამჟღერება (ორივე ბგერა ნელერია!), არც დისიმილაციური დაყრუება (ცვლის შედეგად ისევ მღერეი ბგერები გვაქვს), არც ასიმილაცია (შენაცვლებამდე და შენაცვლების შემდეგაც

¹²⁰ Н. М а р р, Георгий Меркун, 1911, გვ. 11.

მსგავსი ბევრები გვაქვს). მიზეზი ცვალებადობისა თითქოს არ ჩანს. მაგრამ ნიშნავს განა ეს იმას, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს ბგერის ერთბაშ, „შემთხვევით“, სპორადულ ცვლილებასთან?

ზემოთ დასახელებული დიალექტური ბატარა (← პატარა) სუბსტიტუციის, ე. ი. ბგერის სპორადული, „შემთხვევითი“ ცვლის შედეგად მიაჩნდათ მანამ, სანამ არ დადგინდა დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერება. ამის შემდეგ ნათელი გახდა, რატომ მივიღეთ ბატარა: გვაქვს ისეთი ბგერათმონაცვლეობა, რომლის საფუძველი ვიცით. თვით ასეთი და მსგავსი ფაქტების არსებობა, აგრეთვე ის გარემოება, რომ ერთმანეთს ენაცვლება არა მარტო არტიკულაციურად მსგავსი, არამედ განსხვავებული ბგერებიც, გვაძლევს უფლებას, აღვნიშნოთ: ბგერათმონაცვლეობა, რომელიც სუბსტიტუციის სახელითაა ცნობილი და რომლის საფუძველი ჯერ უცნობია, არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს მხოლოდ ბგერის არასწორი აღქმის შედეგად, აკუსტიკურ მოვლენად. შეუძლებელი არაა ბგერი მათგანის ფონეტიკური საფუძველი ისევე გაირკვეს, როგორც გაირკვა პატარა'ს ბატარა'დ ქცევის მიზეზი.

თუკი ბგერათმონაცვლების საფუძველი სხვა შემთხვევაშიც გაირკვევა, მაშინ საკითხავია: რა შინაარსი დარჩება სუბსტიტუციას, როგორც ცნებას, როგორც სახელწოდებას? იქნება კი იგი ერთი რომელიმე ფონეტიკური მოვლენის აღმნიშვნელი?

ანგვარად, სიტყვის ის ცვლილებანი, რომლებიც ჩვენ განვიხილეთ, გარკვეული ფონეტიკური ცვლის შედეგია. ზოგი მათგანის ცვალებადობის ფონეტიკური საფუძველი ჩანს, ზოგისაც საკვლევი.

ბგერათა დაკბრკვა

I. სმოვანთა რედუქცია

ძველ ეპიგრაფიულ და წერილობით ძეგლებში, ერთი მხრივ, დაცულია სიტყვის სრულხმოვნობა, ჰეორე მხრივ, სიტყვიდან ამოღებულია ორი ხმოვანიც კი. ნათქვამი ეხება მეტყველების ყველა ნაწილს, სახელსაც და ზმნასაც. ჩვენ მიერ განხილულმა ძეგლებმა ამ მხრივ გამონაკლისი არ იცის.

X საუკუნის ხელნაწერი „სვანური მრავალთავი“, მაგალითად, ასეთ სურათს იძლევა:

რედუცირებულია ა ხმოვანი

სახელებში:

-ალ-: სძლისა 302, 8; ძლით 470, 3; წყლითა 349, 27; წყლად 394, 32; სძლად 36, 27.

-ან-: ტვენისა 468, 30; შროშნითა 139, 32; არგნითა 464, 25; ჰურიასტნად 369, 1; ახოვნად 406, 29.

-ავ-: მეძვისა 128, 12; 42, 12.

-არ-: ცხედრისა 296, 32; მოძღურისა 301, 19; გუჯრისაგან 329, 31; ფუტკრისა 115, 29; ცხოვრისა 191, 13; შაშრითა 124, 7 (შდრ. ლაიფარა შაშარი იგი შინაგან 122, 12); ტაძრად 330, 13; 460, 17; მქედრად 459, 11.

-ამ-: ლერწმითა 381, 6.

ამოღებულია ა სხვა შემთხვევაშიც: ქადგებისა (!) 25, 15.

მიმღეობებში:

-ალ-: აღმოსავლადმდე 24, 26.

-ავ-: მცურვალნი 369, 24; საკრველნი 45, 31; შეუძრველ 96, 24.

-არ-: მაცხოვრისა 356, 4; საკმრისათჳს 305, 12; უკმრისა 479, 8; წინამძღურად 37, 30; საჯსრად 10, 21; მაცხოვრად 10, 29; საკმრად 80, 19.

ამოღებულია ფუძისეული ა სხვა შემთხვევაშიც: უცხოსა და უკუღეველსა გზასა მოვიდა 41, 31 (შდრ. შეუღგეს კუალსა მისსა ი 1, 40 C).

ზმნებში:

-ალ-: გძლე 279, 15; მწყლეს 105, 4; იწყლა 119, 29; გაძართლდების 311, 25.

-ავ-: ჰყვით 29, 27.

-არ-: აღიპყრა 277, 18; მომედგრდებოდის 116, 31; შეუვრდეს 233, 2; შეუვრდა 221, 26; 249, 27.

მაგრამ მსგავს ვითარებაში ა არ რედუცირდება.

სახელებში:

-არ-: თთუესა იანვარისასა 418, 17.

-ან-: ქუეყანისაჲ 377, 10; მწინკულეევანისა 385, 2.

მიმღეობებში:

-ალ-: მომავალისა 480, 24; მფრინვალისა 343, 7; მრავალით 443, 8; ნაკუერცხალითა 302, 9; ნაცვალად 458, 24; აღმომავალად და დამავალად 315, 21.

-არ-: მაცხოვარებისაჲ 20, 25; საქმარად 141, 5.
ასევეა ნაზმნარ სახელებში: ამპარტავანებითა 63, 5;
ნაკლულევანებითა 60, 27.

ზმნებში:

-ან-: თარგმანებენ 46, 25.

-არ-: აღვიზარდებით 76, 10.

რედუცირებულია ე ხმოვანი

სახელებში:

-ელ-: სოფლისა 328, 14; ცხოვლისა 114, 25; ნავ-
ლლისა 70, 14; ნტკაველითა 200, 12; სოფლად 372, 3;
მესათხეველენი 42, 7; ცხოვლივევე 486, 8.

-ენ-: ძლუნის შემწირველ ვართ 37, 7; უბრძნსთა
274, 3.

მიმღებობებში:

-ელ-: ნათლისაჲ 314, 24; საკურთხეველისაგან
282, 14; დამბადებლისაგან 63, 29; სასუმლისა 367, 25;
მშობლისაჲ 280, 10; სამოსლითა 271, 2; სასყიდლით
305, 19; საშუებლითა 368, 14; სასუმლითა 123, 4; ფიც-
ხლითა 227, 18; სარკუმლით 167, 28; ნათლითა 363,
5; გასაყოფლად 434, 31; ფიცხლად 439, 6; სასუმ-
ლად 439, 2; საყოფლად 461, 10; მშობლად 355, 2; სა-
მოსლად 357, 5; საქმლად 394, 29.

ზმნებში:

განალმრთნა 309, 21; განირცხა 349, 29.

მსგავს ვითარებაში ე არ რედუცირდება

სახელებში:

-ელ-: მლდელისაჲ 248, 12; 275, 10; მლდელად
378, 11; ფარისეველისა 368, 17; ქურქელად 47, 30.

-ენ-: მარცხენით 139, 12; 239, 31.

-ერ-: მტერისა 196, 30; 10, 15; მტერისათა 394, 23;
ქურქერის 280, 30; უღმერთოსა 11, 19.

მიმღებობებში:

-ელ-: სასუფეველისასა 430, 25; საქსენებელისა
464, 5; სჯდომელისა 308, 14; სამკვდრებელით 277,

20; სასმენელითა 309, 21; სარეცელად 439, 7; სანთელად 421, 32; მისაპკურებელად 80, 11; საგალობელად 424, 1; სარცხუნელად 437, 25; საკდემელად 451, 24; განსასუენებელად 285, 14; საკურთხეველად 298, 9; მოსაგონებელად 314, 3; საწამებელად 326, 31; სარგებელად 331, 10; საწმედელად 378, 29; საცხოვრებელად 10, 3... ნათლის მცემელისა 316, 4; მშობელისა 371, 1; მდებელისაჲ 374, 23; მპყრობელისა 379, 15; მახარებელისაგან 31, 4... განუქარყებელითა 423, 6; დაუდუმებელად 189, 16; შეუძრწუნებელად 182, 15; დაუჯდომელად 421, 18; დაუბრკოლებელად 460, 8; უტყუველად 311, 10; უცთომელად 357, 7; გნუყოფელად 363, 15; უღმობელად 375, 13; გამოუჭუებელად 52, 18.

ასევე შეუქუმშავია: მღდელობად 327, 4; გამოუჩინებელობაჲ 115, 15.

ქართულში გამოიყოფა რიგი ზმნებისა, რომლებსაც ბოლოკიდურად -ევ, -ენ, -ელ, -ეზ, -ეთ, -ეზ, -ეფ, -ეპ, -ეს, -ეშ, -ეზ, -ერ, -ელ, -ეკ, -ექ, -ეხ, -ეც, -ეჩ, -ეწ, -ეჭ, -ეჯ სუფიქსები აქვთ¹²¹. ასეთი ზმნები დროთა შეორე ჯგუფში ფუძისეულ ე-ს ნაცვლად ი-ს წარმოგვიდგენენ ხოლმე: წმედ — წმიდე... და ფუძედრეკად ზმნათა სახელწოდებით არიან ცნობილნი¹²².

ფუძისეული ხმოვნის ალტერნაციის მიზეზი შესაძლოა ხმოვნით დაწყებული მახვილიანი სუფიქსი იყოს, მაშინ ი ნაწილობრივო რედუქციის შედეგი აღმოჩნდება¹²³.

ო-ს რედუქციის შემთხვევებს ცალკე აღარ დავასახელებთ, აღენიშნავთ კი: ისევე როგორც სხვა ძეგლებში, აქაც ო ზოგჯერ უკვალადაა დაკარგული: ეგდენ 129, 16; 399, 19, ზოგჯერ კი უცვლელადაა შემონახული: დიაკონად 300, 6; დიაკონებისაჲ 300, 17.

ძველ ქართულში რედუქციას განიცდის არა მარტო ა, ე, ო ხმოვნების შემცველი ფუძე, არამედ ამოიღება ი და უ ხმოვნებიც.

¹²¹ ვ. თ. თ. ფ. რ. ი. ა. ფუძედრეკად ზმნათა სუფიქსაციისათვის, ტფილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, III, 1936, გვ. 229—232.

¹²² იქვე, გვ. 230.

¹²³ ა. ჩიკობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში, ენიშკის მოაზრებ., V—VI, 1940, გვ. 36—37.

ი-ს რედუქციის რამდენიმე შემთხვევა დასახელებული აქვს ვ. თოფურიას ნაშრომში „რედუქციისათვის ქართველურ ენებში“¹²⁴: მომცრო, შდრ. მცირე; აბჯენს, შდრ. ბიჯი; ალორძნდებოდა, შდრ. ალორძინება, ორძილი; ბატკანი, შდრ. ბათიკანი; მარგელა, შდრ. მარგილი; ინგდატიტბვა, შდრ. ტიტტიბი; თხილი, შდრ. სვან. შდიხ; სიყმილი, შდრ. სვან. ჩვადჯიმე.

შეიძლება დავუმატოთ:

ძველ ქართულში გვაქვს ნაზმნარი სახელები: დასულება (= გაშეშება, შეშფოთება, დაბნედა), დასულეებული: იწყო დასულებად მრ 14, 33 DE; იყენეს გულნი მათნი დასულეებულ მრ 6, 52 DE.

გვაქვს ზმნაც: ხედვედ მას და დასულბიან ლ 2, 48 C; დაუსულბეს გულნი მათნი ი 12, 40 DE... ზმნის ფორმა ი-ს რედუქციით უნდა იყოს მიღებული; შდრ. შეუსულბინა გულნი მათნი ი 12, 40 C.

ჯრუტის ოთხთავში გვხვდება ასეთი მაგალითი: ვითარცა ელვაჲ რაჲ გამობრწყინდის მ 24, 27; აღიშისაში არის — გამობრწყინდის.

თუ გამობრწყინდის გადამწერის შეცდომის შედეგი არაა, მაშინ ი-ს რედუქცია ექვს არ გამოიწვევს.

იგივე შეიძლება ითქვას „სვანურ მრავალთავში“ დაცული ფორმის შესახებ: აქუნდა შერაცხლებაჲ (← შერაცხილებაჲ) ღმრთისაჲ 116, 15.

ახალი ქართულის ჯეჯილი-ის მნიშვნელობით ძველ ქართულში ჩვეულებრივ ჯეჯლი გვხვდება A 19, 435, 20; 410, 18; Sin 26, 18 r, 2... ხომ არაა ჯეჯლი შეეკმშული ფუძე?

ი-ს რედუქციით უნდა იყოს მიღებული დაცრცნის: ვა მლილმან მატლი დაცრცნის A 19, 117, 23.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ძველი ქართულის უმარცვლო უ-ს წარმოშობის ერთ-ერთი გზაა უ-ს რედუქცია. „თუ ძირში უ არის და მას მოსდევს ხმოვნით დაწყებული ფორმანტი, ის უ ნარედუქციალია“¹²⁵.

ახალ ქართულში რედუქცირებული უ-ს შესატყვისად ან არაფერი გვაქვს (სმა, თქმა...), ან გვაქვს ვ თანხმოვანი (შესვა, თქვა...).

¹²⁴ იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1, 1946, გვ. 75—76.

¹²⁵ ვ. თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში, გვ. 81.

დაკარგულია უ ბგერა რედუქციის შედეგად ძველსავე ქართულში (და არა მხოლოდ ბაგისმიერთა მეზობლობაში):

აღთქმისა Sin 26, 229 v, 7; შდრ. აღთქუმისაჲ მ 26, 28.

გამოუთქმელად Sin 20, 32 v, 3; Sin 26, 124 r, 9; გამოუთქმელო Sin 26, 149 v, 5; ვა თქმულ არს ლ 2, 24 D; თქმული მ 13, 35 D; შდრ. თქმული მ 1, 22.

წოდეს წუთნი Sin 20, 67 v, 10; შდრ. დასწუთა სისხლი Sin 26, 229 v, 12.

შეწყდომილ იყვნეს Sin 20, 105 r, 7; მომწყდარი Sin 20, 78 r, 18; შდრ. მოსწყვდნეთ მ 23, 34; მოგწყვდნენ მ 24, 9 და: რომელნი-იგი მოსწყუედდენ კორცთა თქუნთა მ 10, 28 C.

ჩვეულებრივ რედუცირებულია მოწყუედა ზმნის ენებითის ფორმა: მოვწყუდეთ ი 11, 16; მოვწყუდებით S 1138, 40 v, 15; მოსწყუდეთ ი 8, 21; მოწყუდეს მ 2, 20.

რედუცირებულია უ ამ ზმნისაგან ნაწარმოებ მიმღეობაშიც: მომწყდარი A 95. 114, 7; მწყდარი ლ 10, 30 E; შდრ. მწყუდარი, იქვე DC.

მიუწდომელ არიან 313, 11 (← მიუწუდომელ).

მკედარმან ლაჭრითა გუერდი შენი განალო Sin 26, 259 v, 10; ლახრითა განხეთქე, იქვე 247 r, 8; 259 v, 10; შდრ. ლახრითა უგუმირა ი 19, 34.

ეტყუდ... სიტყუთა ლიქნისაჲთა A 19, 420, 19; შდრ. ახალი ქართული მლიქვნელი.

მსგავსად მკდრისა Sin 26, 257 v, 16; ძმაჲ მოუკდეს ლ 20, 28 D; მრ 12, 19 D; შდრ. მოუკუდეს, იქვე E; მკუდრად შეირაცხე Sin 26, 176 v, 8.

ლახურითა უგუმირა ი 19, 34 C; შდრ. უგუმირა, იქვე DE.

წინაუკმო იშვების A 19, 316, 24; რვით დლით წინაუკმო, იქვე 316, 21; შდრ. რვით დლით წინაუკუმო, იქვე 316, 27; ქარი წინაუკუმო იყო მრ 6, 48 C.

უკმოდგებოდეს A 95, 135, 29; უკმოიპყრა კიმ. II, 204, 25; უკმოაქცია A 95, 103, 30; ნუ უკმოიქცევინ ლ 17, 31 C; შდრ. უკუმოიქცევინ მ 24, 18 C.

ნუკუე ჩუენცა გუეუწყოს A 19, 251, 18; ნუკუე... გტანჯოს, იქვე 250, 31; 440, 5; შდრ. ნუუკუე მიგტეს... მსაჯულსა 5, 25.

მაყლოვანსა ზედა მრ 12, 26 D; შდრ. მაყლოვანსა
ლ 20, 37 DE; მაყლოვანით A 19, 311, 23.

საკმილი ცუართა დაშირტე Sin 26, 216 v, 14; 256 v,
19; შდრ. საკუმილსა მ 13, 42.

სინური წარმომავლობის ხელნაწერში (Sin 26) გვაქვს ასეთი
მაგალითებიც: მაშრალთა (← მაშურალთა) 197 v, 6; და-
ემშქალე (← დაემშქუალე) 236 r, 9; სიშიშლე (← სი-
შიშულე) 255 r, 9; წარმოტყენნა (← წარმოტყუენნა)
255 v, 3; იქმია (← იქუმი) 46 v, 5.

სპეციალურ ლიტერატურაში ქართული მახვილის საკითხი
შედარებით-ისტორიული თვალსაზრისითაა განხილული.

ა. ჩიქობავას აზრით, ძველ ქართულში, განსხვავებით ახა-
ლი ქართულისაგან, მახვილი ინტენსიურ-დინამიკურია და არაა
სტაბილიზებული გარკვეულ მარცვალზე, არაფიქსირებულია¹²⁶.

მახვილსა და ხმოვნის რედუქციას შორის გარკვეული კანონ-
ზომიერი ურთიერთობა არსებობს¹²⁷. სწორედ ხმოვანთა რედუქ-
ციაა უეჭველი შედეგი ინტენსიურ-დინამიკური მახვილის მოქმე-
დებისა ქართულში¹²⁸.

იმ რყევიდან, რომელიც ხმოვანთა რედუქციის მხრივ ძველ
ქართულს ახასიათებს, ჩანს „ქართველური ენები და ის ენობრივი
(დიალექტობრივი) ფენები, რომელთა კვალიც დარჩენილა ძველს
ქართულში, მახვილის მხრივ განსხვავებული უნდა ყოფილიყო“¹²⁹.
ინტენსიური მახვილის მქონე ორი დიალექტობრივი (თუ ენობრი-
ვი) ფენა ძველ ქართულში ფაქტია, მაგრამ „ალბათ, ისეთი კილო-
ებიც იყო, სადაც მახვილი არ იყო არც ინტენსიური და არც დი-
ნამიკური, არამედ — მუსიკალური: ფუძეუკუმშველობა ამ კილოს
(თუ კილოების) შემონატანია ძველ ქართულში“¹³⁰.

¹²⁶ ა. ჩიქობავა, მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში, საქ. სსრ
მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. III, № 3, 1942, გვ. 298.

¹²⁷ ვ. თოფურია, სვანური ენა, I, 1931, გვ. 154; ა. ჩიქობავას
დასახელებული ნაშრომი, გვ. 298; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებუ-
ლება ქართველურ ენებში, 1942, გვ. 108; გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონე-
ტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 137.

¹²⁸ ა. ჩიქობავას აზრით, ძველ ქართულში, გ. ახვლედიანის
აზრით, უძველეს (მწერლობამდელ) ქართულში.

¹²⁹ ა. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება..., გვ. 110.

¹³⁰ ა. ჩიქობავა, მახვილის საკითხისათვის..., გვ. 299.

გ. ახვლედიანი ძველი ქართული ენის ფაქტობრივ მონაცემებს სხვაგვარ ახსნას უძებნის: „ძველი (მწერლობით დადასტურებული) ქართულის ისეთი პერყეობა, როგორცაა სადიდებელად — სადიდებლად (რაც დღემდეა დამახასიათებელი ქართულისათვის), მოწმობს იმას, რომ უკვე ძველ ქართულზე ითქმის ის, რასაც ავტორი (ა. ჩიქობავა) ახალ ქართულზე ამბობს („უფრო ტრადიციული ნორმის შედეგია, ვიდრე მახვილის გავლენისა“)“¹³¹. „ის ვითარება მახვილის მხრივ, რაც დღეს აქვს ქართულს, ძველი (ისტორიული, მწერლობით შემონახული) ქართულის ჩათვლით, წარმოადგენს ტრადიციული ნორმის მოქმედებას“¹³².

განხილული ხელნაწერისა და ჩვენთვის ცნობილი ყველა სხვა ძეგლის მონაცემებიდან ჩანს, რომ გვაქვს პარალელური ფორმები: მაცხოვრებისაჲ — მაცხოვარებისაჲ, საქმრად — საქმარად, უღმერთოჲ — უღმერთოჲ, მშობლისა — მშობელისა; ასევე, მსგავს კომპლექსებში ხმოვანი ზოგჯერ რედუცირდება, ზოგჯერ არა: მოძღურის — იანვარის; მომედგრდებოღის — აღვიზარდებოღით.

ზოგიერთი ფუძე მხოლოდ და მხოლოდ შეკუმშული ფორმითაა წარმოდგენილი: არ შეგვხვედრია, მაგალითად, ტეხედომა, აღიპყარა, დაჰქაშენიან (გვაქვს: ტყდომა, აღიპყარა, დაჰქშენიან...).

ესენი და მსგავსი მაგალითები უძველესი ქართული წარმოთქმის თავისებურების, ინტენსიურ-დინამიკური მახვილის შეუზღუდველი მოქმედების შედეგი უნდა იყოს. საინტერესოა გაირკვეს: რატომ არ აისახა მათში მახვილის ბუნების ცვლილების ფაქტი; რატომ გვაქვს, მაგალითად, საქმრად — საქმარად, მაგრამ არ ჩანს, მაგალითად, აღიპყარა. როგორ მოხდა, რომ მახვილის დიალექტური სხვაობა თავს არ იჩენს განსაზღვრულ ფუძეებში. თუ ინტენსიური მახვილია მიზეზი რედუქციისა, არაინტენსიური მახვილის შესაბამისად რატომ არა გვაქვს შეუკუმშველი ფუძე. კანონზომიერად ისმის კითხვა: განაპირობებდა თუ არა ცვლილების ფაქტს სიტყვის მორფოლოგიური სტრუქტურაც?¹³³.

¹³¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 137.

¹³² იქვე, გვ. 214.

¹³³ ძველ ქართულში. მსგავსად ახალი ქართულისა. უპირატესად სონორი თანხმოვნების მეზობლობაში მყოფი ხმოვანია რედუცირებული, ხომ არაა აქ ხმოვნის ამოღების ფაქტი შეპირობებული ფიზიოლოგიურად: თანხმოვანთა სონორობა ხომ არაა მიზეზი ხმოვნის ამოღებისა?

II. თანხმობისა დაკარგვა

გ. ახვლედიანის აზრით, ქართულში რედუცირდება არა შარტო ხმოვანი, არამედ თანხმოვანიც. თანხმოვანი იკარგვის ამონადენი ჰაერნაკადის შემცირება-შესუსტების, ნაპრალის გაფართოების, მელერის გაყრუების, დეზაფორიკატიზაციისა და სონორობის შესუსტების გზით.

ნიშუშებად დასახელებულია: ამისთანა → ამიჰთანა → ამითანა; კარგად → კარგათ → კარგა; სწავლა → სტაველა; სახლზე → სახზე...¹²⁴

გასარკვევია, რა სურათს იძლევა, რა კანონზომიერებას ემორჩილება ბგერის დაკარგვა ძველ ქართულში.

დაკარგულია ბ ბგერა

გამობლღეძა → გამოლღეძა: გამოილღიძის დგმულმან მან სამოსლისა მისგან მ ყ, 16 C; შდრ. გამოიბლღუიიის, იქვე DE.

აბბა → აბა: აბამაო მრ 14, 36 DE; შდრ. აბბა, იქვე C.

დაკარგულია ღ ბგერა

დიდად → დიად: დიად ვშუერ A 19, 249, 33; ასევე: Sin 39, 132 r, 13; დაბად. 24, 25; შდრ. დადვეს დიდადი მრ 12, 41 C.

ხშირად იკარგვის ვითარებითის ნიშნისეული დ ელემენტი-მდე თანდებულის წინ. მოვლენა თავს იჩენს ჩვენ მიერ განხილულ ყველა ძეგლში:

აღსასრულამდე ხანმ. ლექც. 058, 20; უკუნისამდე ხანმ. მრ. 128, 17; ხვალისამდე A 95, 112, 19; დათხევამდე Sin 20, 17 v, 7; დასასრულამდე S 1138, 10 v, 14; მიახლებამდე A 19, 252, 21; ასევე: 318, 8; 56, 23; 110, 8; 203, 31; 195, 27; წარსლვამდე მ 5, 18 C; ასევე: მ 18, 22 C; მ 23, 35 C.

ღ-ს დაკარგვის სხვა შემთხვევაა:

ადგილდ → ადგილ: იყენ... ძრვანი ადგილ-ადგილ მ 24, 7 C; შდრ. ადგილდ-ადგილდ, იქვე DE.

დაკარგულია ვ ბგერა

1. ვ ბგერასთან: განელო მე ქუეყანაჲ გამოსლვ. 12, 12; ჩუენ... განვლეთ და მივედით საქმ. მოციქ. თ. 27, 5 C; ასევე: კიმ.

¹²⁴ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 211.

I, 23, 35; შდრ. დავეარდი A 19, 261, 5; განვეარდი იობ. 6, 18; განვეარდე კიმ. I, 24, 23.

2. ჯუმილვიდეს → ჯუმილვდეს → ჯუმილდეს: ჯუმილდეს ლ 2, 8 C, თუ შემთხვევითი არ არის; შდრ. ჯუმილვიდეს, იქვე DI.

მოვიელტით → მოვილტით: მოვილტით Sin 20, 94 v, 13; 72 r, 16; 66 v, 11; შდრ. ვიელტოდი თ A 95, 142, 30; მიელტოლვად დაბად. 19, 20; ვლტოლვილი A 95, 74, 9; მოიელტოდა კიმ. I, 200, 17; სიელტოლაა მ 3, 7.

მოსლვაა → მოსლაა: მოსლაა Sin 26, 250 r, 6; 243 r, 1; შდრ. მოსლვაა მ 24, 27.

3. მ ბგერასთან: რომელსაცა მსახურებ მე Sin 39, 82 r, 5.

4. ვ ბგერის დაკარგვის სხვა შემთხვევათაგან შეიძლება დავასახელოთ: განიბნიენეს საქმ. მოციქ. თ. 1, 18 C; განიბნიენენ მ 26, 31; შდრ. განიბნიენეს Sin 39, 17 v, 23. სცხოვნდე Sin 39, 48v, 23; შდრ. ვცხოვნდე, იქვე 48 v, 20; ცხოვნდებოდა ლ 15, 13 CD; შდრ. ცხოვნდებოდა, იქვე E. გარდამოსთხინა ლ 1, 52; შდრ. გარდამოსთხინა კიმ. I, 26, 37; კიმ. II, 167, 15. მოაქციენეს უფლისა ლ 1, 16; შდრ. მოაქციენეს იგინი სიმართლესა კიმ. II, 170, 12; 196, 24. მიიწინეს ქალაქად კიმ. II, 56, 12; შდრ. მიიწინეს კოსტანტინეპოლისა კიმ. II, 180, 9; 147, 1; მოაწიენა 147, 24.

5. თ ბგერასთან: კავშირებითის თ აფიქსის წინ ვ ჩვეულებრივ იკარგვის და გვაქვს: განუტეოთ A 95, 131, 25; განუტეოს S 1138, 71 v, 7; დაგიტეონ A 1109, 9 r, 12; ვითხოოთ A 19, 466, 16; ისწაოთ S 1138, 59 r, 14; მასწაო A 1109, 5 v, 4; მიგათხოოთ A 19, 287, 19; განვიძარცო, იქვე 422, 12; უზორონ კიმ. II, 83, 17; შდრ. უზოროვოს, იქვე 83, 10; იხილვოს A 19, 97, 27; ითხოვონ მ 18, 19 E; დაუტევოს მ 5, 32; მოაძოვოს გამოსლვ. 22, 5.

-ოვან → -ოან: მაყლოანი Sin 26, 169 v, 2; მაყულოანით გამოსლვ. 3, 2; ცომოანი, იქვე 12, 20; მარი-

ლოანი დაბად. 14, 10; ადგილსა მწუანვილონსა Sin 20, 35 r, 16; Sin 26, 184 v, 14; ოქროანითა Sin 26, 18 v, 1; ადგილსა... კლდოანსა კიმ. II, 49, 15; შდრ. მაყლოვანსა Sin 39, 14 r, 20; მარილოვანი წყალი Sin 39, 94 v, 13; მწუანვილოვანსა Sin 20, 91 r. 5; ოქროვანი Sin 26, 17 r, 5; სახელოვან A 1109, 24 r, 29; ძნელოვანთა S 1138, 96v, 15; იყო დიდად თივლოვან ადგილი იგი ი 6, 10 C.

ვ-ს დაკარგვის სხვა შემთხვევებია: ერისთაო A 19, 132, 29; A 95, 106, 1; უხილაო Sin 26, 149 v, 6; მომიქსოიეს A 19, 196, 5; გამოქსოილ ი 19, 23; ოქროქსოილად A 19, 143, 10; ოქროქსოილნი A 95, 122, 20; თხოილო A 19, 82, 25; ითხოენ A 1109, 18 r, 26; A 95, 86, 1; Sin 20, 4 r, 16; Sin 39, 124 v, 1; Sin 26, 266 v, 19; მითხოე Sin 26, 122 v, 17; ცხოელთასა Sin 26, 284 r, 8; გაქსოსმცა ხანმ. მრ. 127, 9; გაქსოს S 1138, 78 v, 15; მ 16, 9 C; აწოებს A 95, 46, 2; აწოებდე A 19, 15, 26; აწოებდ Sin 20, 14 r, 18; გაწოებდე Sin 26, 3 v, 2; პოა ხანმ. მრ. 147, 4; უპოარმან, იქვე 60, 17; ჰპოებდეს Sin 39, 7 v, 6; უპოარებამან Sin 26, 157 v, 10; ვპოეთ Sin 20, 90 v, 3.

ვ დაკარგულია ცრემლოვინ ტიპის ზნებში: ფურცელი გამობუტკოინ მ 24, 32 C; შდრ. გამობუტკოვიედ A 19, 457, 18; პეროინ მრ 9, 18 CD; შდრ. პეროვინ, იქვე E; ნუ ჰმალლო S 1138, 45 v, 3; შდრ. არა მალლოვინ, იქვე 75 v, 11; ქედმალლოვინ A 19, 91, 31; მალლოვის Sin 39, 93 r, 11.

ვინი არ არის დაკარგული სხვა შემთხვევებშიც: მოქსოვილ ი 19, 23 DE; თხოვილი A 19, 36, 6; ითხოვე A 1109, 49 r, 26; ასევე: Sin 26, 122 v, 13; Sin 20, 90 r, 18; ცხოველთა A 95, 76, 28; ასევე: A 1109, 53 r, 17; Sin 20, 45 v, 15; იპოვა A 19, 1, 26; 53, 17; 208, 29; იპოვების A 1109, 48 v, 3; ხიპოვა ხანმ. მრ. 148, 6.

ბელნაწერებში პარალელური ფორმებია: ყოელი—ყოველი; სამარხო—სამარხოვო, გამოედით—გამოვედით; იქცეოდა—იქცევოდა; მთოარე—მთოვარე; პატიოსანი—პატივოსანი; ბაბილონის—ბაბილონის; დაიფაროდა—დაიფარვოდა; დაირლუეოდა—დაირლუევოდა; შეეწეოდა—შეეწევოდა.

თუ აქვე გავითვალისწინებთ პირველი სუბიექტური პირის ნიშნის დაკარგვის შემთხვევებს ო-თი დაწყებულ ფუძეებთან (მაგ.,

ჩუენ ო რ გ უ ლ ო ბ თ A 19, 480, 10), მაშინ ნათელი გახდება ვინის დაკარგვის ძლიერი ტენდენცია ობგერასთან მეზობლობაში, რის შედეგადაც ოვ, ვო, ოვა, ოვო, ოვი, ოვე კომპლექსები ჩვეულებრივ გამარტივებულია.

6. შერდომილ იყო A 1109, 50 v, 25; A19, 112, 30 (შდრ. შეუვრდა, იქვე 247, 21; ლ 8, 47 E). შეიქურეთ Sin 39, 105 r, 3; შეიქურა Sin 26, 135 r, 6; 33 r, 15; კიმ-II, 143, 10 (შდრ. შექურვილი ლ 11, 21).

ადიშის ოთხთავში გვაქვს სიტყვა საარებული, ჯრუჟპარხლის ოთხთავებში მის შესატყვისად ზმნა იურვოდეს არის ნახმარი: იხილნა იგინი საარებულნი ლელვისა მისგან ნავისა მრ 6, 48 C; შდრ. იხილნა იგინი, რამეთუ იურვოდეს სლვასა მას ნავისასა, იქვე DE.

ეგების საარება დაურვა ერთი ძირის შემცველი სიტყვები იყოს, ოლონდ პირველში გინია დაკარგული: საარება ← *საარებვა.

ვ ჯერ კიდევ არ არის დაკარგული გაქურვება'ში (შდრ. ახ. ქართულის გახურება): გააქურვეს A 19, 287, 21; ისარნი გაქურვებულნი, იქვე 479, 29; განქურვებულ იყო ლ 24, 32.

7. ო და რ ბგერებს შორის: ცხორებაჲ A 19, 9, 21; 276, 28; საცხორებელად S 1138, 21 v, 15; შდრ. ცხოვრებაჲ ჰაემ. ტექსტ. მრ. სახ. 42, 7. ხანმ. ლექც. 20, 31; ცხოვრებისა ხანმ. მრ. 125, 7. შორის მ 11, 23; შდრ. შოვრის ხანმ. ლექც. 58, 15; ხანმ. მრ. 147, 8; დაბად. 13, 3. განუშორებელსა A 19, 354, 6; განხაშორებ ხანმ. მრ. 146, 9; შდრ. განუშოვრებელ A 19, 354, 25; განხეშოვრენით ხანმ. მრ. 135, 3; განმაშოვრებელ კიმ. I, 190, 1; განშოვრებულ მ 15, 8 C; ხანმ. მრ. 146, 13; განმაშოვრა A 1109, 9 v, 22.

8. უ ბგერასთან. სუბიექტური პირის ვ-ნიშანი უ-თი დაწყებულ ფუძეებთან ჩვეულებრივ იკარგვის: ჩუენ უთხართ A 19, 105, 20; მიუთხარ, იქვე 235, 24; მე არა უწყოდე დაბად. 28, 16.

ვ ბგერა დაკარგული ჩანს უ-ს წინ სსვა შემთხვევებშიც: განძარცული A 1109, 69 r, 13; შდრ. განძარცუეს იგი და ქალამინდი მეწამული შეჰმოსეს მას მ 27, 28. კურთხეული A 19, 357, 20; შდრ. აკურთხევედა მათ მრ 10, 16.

ზოგჯერ ვ ბგერა უ-ს მეზობლად შენახულია: სასწაველი ხანმ. ლექც. 062, 30; დაცვულ არს A 19, 281, 11; A 95, 87, 15;

Sin 20, 63 r, 4; Sin 39, 31 r, 10; კიმ. I, 172, 29; გარეშეც-
ვულ Sin 26, 73 v, 13; მოცეულ S 1138, 101 v, 14; მოც-
ეული სააგ. ესაიასი 30, 13.

9. ვ არ ჩანს: მიმსგავსებულ ხართ A 19, 442, 7;
შდრ. მიმსგავსებულ ხართ მ 23, 27. საყნოსელნი S 1138,
74 r, 14.

10. ვ აქაც არაა: იმარხიდა A 1109, 27 v, 8; შდრ.
იმარხეიდა მ 4, 2 D. საკიცხელ A 95, 37, 20; შდრ. ეკიც-
ხევედ მ 27, 29 C.

იმავე ხ ბგერასთან ვ ზოგჯერ არაა დაკარგული: მოიკი-
თხეების A 19, 51, 3; განვიკითხვი, იქვე 325, 29.

11. არის ასეთი მაგალითიც: კულა ტყუვა A 19, 16, 26;
კულა ავიდა (ერედვის წარწერა); კულა ქმნი-ლა ცხ. იოვ. და
ეთ. 61. 6.

ჩანს, ვ ბგერა ხშირად იკარგვის რ. ლ, მ, ნ, ვ, ო, უ ბგე-
რებთან მეზობლობაში. არის რამდენიმე შემთხვევა ვ ბგერის და-
კარგვისა სხვა ბგერებთან და სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში.

საგულისხმოა შემდეგი: რ. ლ, მ, ნ, ო, უ ბგერებთან მეზობ-
ლობაში ვ ბგერა იკარგვის მაშინაც, როცა იგი წინ უსწრებს, და
მაშინაც, როცა მომდევნოა. ბგერათა კომპლექსი, სადაც ვ ბგერის
მეზობლად გვაქვს რ, ლ, მ, ნ, ო, უ ჩვეულებრივ ვ-ს დაკარგვით
მარტივდება¹³⁵.

საკითხავია, რატომ მაინცდამაინც ვ ბგერა იკარგვის და არა
სხვა. ამის მიზეზი თვით ვ ბგერის თავისებურება. მისი ფონეტი-
კური რაობაა: სუსტი არტიკულაცია და ნაკლები სონორობა შე-
დარებით რ, ლ, მ, ნ, ო, უ ბგერებთან განაპირობებს ვ-ს და არა
სხვა რომელიმე ამ ბგერათაგანის დაკარგვას.

სხვა საკითხია: რა არის ვ ბგერის დაკარგვის მიზეზი, ან
რაც იგივეა — რატომ მარტივდება დასახელებული ბგერათა კომ-
პლექსები.

დაკარგულია თ ბგერა

თ თუე → თუე: თუესა ივნისსა S 1138, 4 v, 2; თუენი
A 19, 74, 4; თუესა, იქვე 27, 29; 316, 32; ლ 1, 26 D; შდრ.
თ თუესა A 19, 317, 6; ლ 1, 26 E.

¹³⁵ იშვიათად ადგილი აქვს საპირისპირო შემთხვევასაც, დაკარგულია,
მაგ., არა ვ. არამედ რ ბგერა: შევრდომილ — შევდომილ ი 3, 24 D.

წარმართაჲ → წარმართაჲ: ეკლესიაჲ წარმართაჲ Sin 20, 47 r, 2; Sin 26, 174 v, 10; სატურთი იგი წარმართაჲ A 1109, 6 r, 2.

დაკარგულია ლ ბგერა

სულნელი → სუნელი: გემოიხილონ... სუნელები საწამალთა A 1109, 57 v, 7; შდრ. სულნელებაჲ A 95, 127, 21.

უჯამლური → უჯამური: ვილოდა... უჯამური ესაიასი, 20, 2; შდრ. ჯამლი ლ 15, 22 C.

ადგილდ → ადგიდ: მოიქცა ადგიდ A 19, 488, 29; ადგილ-ადგიდ მ 24, 7 C; შდრ. ადგილდ-ადგილდ, იქვე DE.

სიკუდილდ → სიკუდიდ: სიკუდიდმდე საქმ. მოციქ. თ. 22, 4 C; შდრ. სიკუდილდმდე, იქვე D.

ქორწილდ → ქორწიდ: წარავლინნა მოწოდებად... ქორწიდ მ 22, 3 C.

ქორწიდ შედეგია ლ ბგერის დაკარგვისა და არა ნ ბგერისა, რადგან ამ ხელნაწერისათვის ქორწინი ფორმა უცხოა, უკლებლივ ქორწილი გვაქვს.

საცეცხლური → საცეცხური: აღიხუენ საცეცხურნი A 19, 303, 21; ნაცარსა საცეცხურთასა კიმ. I, 24, 14; შდრ. ცეცხლი მრ 9, 43.

კუარცხლ-ბეკი → კუარცხ-ბეკი: ქუეყანაჲ კუარცხ-ბეკი ... არს Sin 39, 16 v, 22; კუარცხ-ბეკად A 19, 377, 8; 377, 14; შდრ. კუარცხლ-ბეკი, იქვე 397, 28; კუარცხლ-ბეკი მ 5, 35 DE.

მთხველარ → მთხვეარ

ძველ ქართულში გვაქვს ზმნა ითხველიდეს (მრ 1, 16 DE) ბაღით თევზაობის აღსანიშნავად. აქედანაა მასდარი თხველა და მიმღეობა მთხველარი: მთხველარ იყენეს მ 4, 18 C; მაგრამ გვაქვს ასედაც: მთხვეარ იყენეს მრ 1, 16 C; ეს უკანასკნელი ლ ბგერის დაკარგვის შედეგი უნდა იყოს.

შესაძლოა ლ ბგერის უქონლობა ფონეტიკური პროცესის შედეგია სიტყვაში სახელთა ← სახლეულთა: მან თავადმან ნათელი მოილო და მის თანა სახელთა ყლთა Sin 39, 48 v, 14, თუ იგი შემთხვევითი არ არის; შდრ. სახლეულით მისით, იქვე 48 r, 5.

დაკარგულია მ ბგერა

სამმეოცი → სამეოცი: სამეოცი კიმ. II, 218, 37.

დაკარგულია ორი მ ბგერტიდან ერთ-ერთი მაშინაც, როცა თავს იყრის პრეფიქსისეული და ფუძისეული მ ბგერები:

მე მსახურებდეს A 1109, 11 v, 26; ი 12, 26 DE; მსახურებდენ მე საქმ. მოციქ. თ. 7, 7 D; შდრ. მსახურებდენ, იქვე C. მარხველი A 1109, 20 r, 30; მარხველთათკს, იქვე 27 v, 23; უჩნდეს კაცთა მარხველად მ 6, 16 C; შდრ. მმარხველად, იქვე DE; მ 6, 18; მმარხველნი A 19, 478, 29; 406, 15; 241, 29; მმარხულელ კიმ. II, 195, 21. დაიფარენ... მოსაენი შენნი კიმ. I, 199, 9; მე მოსაენ ვარ, იქვე 168, 14; შდრ. შემმოსელი Sin 26, 204 v, 15; შემმოსე კიმ. I, 201, 1.

მ ბგერის დაკარგვის სხვა შემთხვევებია: ბრწყინვალედ A 19, 267, 22; 268, 27; შდრ. მბრწყინვალისაჲ, იქვე 332, 2; მბრწყინვალე Sin 39, 91 v, 8; მბრწყინვალე ბამან Sin 26, 158 v, 16; მბრწყინვალე მრ 9, 3 DE; მბრწყინვალესა კიმ. II, 175, 4. ქკშითა შეზლუდა A 19, 339, 9; ქკშაჲ A 95, 99, 29; დაბად. 32, 12; 13, 16; ქკშასა მ 7, 26 DE; შდრ. ბორკუ მქკშოვანი A 19, 141, 31; მქკშასა ზედა მ 7, 26 C; მქკშაჲ კიმ. I, 155, 12.

ლამპრობა → ლაპრობა

აკ. შანიძის ცნობით, თომას სახარების ქართული ვერსიის ნაწყვეტში (ხელნაწ. A 95) იკითხება: „ლაპრობასა იკითხონ ესე საკითხავი“. აღნიშნულია ისიც, რომ ძველად ჩვეულებრივ ლამპრობა იწერებოდა¹³⁶.

ძველ ქართულში პარალელურადაა ნახმარი ყუდრო და მყუდრო, პირველი ხშირად, მეორე შედარებით იშვიათად: ყუდრო A 1109, 4 r, 10; მ 16, 2 EC; შდრ. მყუდრო, იქვე D.

გვაქვს აგრეთვე ყუდროება: ყუდროებისა მომცემელი A 95, 85, 20; ყუდროებით A 1109, 18 r, 9; კიმ. II, 181, 1.

მ-რ (მ-ყუდ-რ-ო) არაა ძირისეული ნაწილი, ძირია ყუდ. ეს იგივეა, რაც გვაქვს დაყუდებაში. საგულისხმოა ოთხთავის აღიშნა და ჯრუჟ-პარხლის ხელნაწერთა შედარება: იყო ყუდროება დიდ მ 8, 26 C; შდრ. იქმნა დაყუდება დიდ, იქვე DE. დროთა განმავლობაში მ პრეფიქსი ჩამოსცილდა ფუძეს და მივიღეთ ყუდრო, ყუდროება. პრეფიქსის ჩამოსცილება შესაძლოა ფონეტიკური ფაქტორით იყოს განპირობებული.

¹³⁶ ა. შანიძე, თომას სახარების ქართული ვერსიის ნაწყვეტი და მისი გაუგებარი ადგილები, სტალინის სახ. თბილისის სახ. უნ. შრ. XVIII, 1941, გვ. 30.

დაკარგულია ნ ბგერა

ანნაჲსა → ანაჲსა: მიიყვანეს იგი ანაჲსა ი 18, 13 DE; შდრ. ანნაჲსა, იქვე C. აქუნს → აქუს: ღვთოჲ არა აქუს ი 2, 3 DE; შდრ. აქუნს, იქვე C. უმურკვენელი → უმურკვენელი → უმურკველი: სადგმელი ნახევისა უმურკველისაჲ მ 9, 16 C; შდრ. უმურკვენელი, იქვე E. *მიჩნს → მიჩს → მიჩ: ცთომით ვინმე მიჩ, შენ კაცო კიმ. I, 152, 5.

ამ უქანასკნელში რომ ნ დაკარგულია, მითითებული აქვს ნ. მარსაც. ერთ-ერთი ხელნაწერის ფონეტიკურ თავისებურებათა განხილვისას იგი წერს: „К фонетике относится и слабость носового н, исчезающего перед с... в слове ჩას вმ. ჩანს“¹³⁷.

დაკარგულია რ ბგერა

ჰქჷან სახელი პეტრე საქმ. მოციქ. თ. 11, 13 D; შდრ. ჰრქჷან, იქვე C; A 19, 137, 5. არა იყო სისქჷ მიწისაჲ მ 13, 5 DE; შდრ. არა ედვა მას სიზრქჷ მრ 4, 5 C. კუნებასა A 19, 425, 30; წამალი... სამკუნალოჲ, იქვე 112, 18; შდრ. ჯერ არს... კურნებაჲ მ 12, 10. ნანარსა გჷადის მიასლებაჲ A 1109, 55 v, 28; ნანარად განგებისა S 1136, 173 r, 12; შდრ. ნარნარი. საზრდელი Sin 39, 13 v, 23; შდრ. საზრდელი მ 14, 15. ვასკულავი მ 2, 2 C; შდრ. ვარსკულავი, იქვე D. კუარცხლ-ბეკ A 19, 397, 27; მ 5, 35 E; შდრ. კუარცხლ-ბერკი მ 5, 35 D. მოქმედნი უჩულოებისანი მ 7, 23 D; უჩულო Sin 20, 61 v, 10; შდრ. უჩულოთა ლ 22, 37 C.

ეგების რ ბგერის დაკარგვის შედეგი იყოს უჭწნელი: მომბლარდნე მე უჭწნელებაჲ სინანულითა Sin 26, 188 r, 15; მოგმადლა ცხორებაჲ უხწნელი, იქვე 242 v, 9 და აჩდილი: აჩდილი ხანმ. მრ. 141, 20; შდრ. აჩრდილთა მ 4, 16. შეიძლება შემთხვევითია: ტეფი: საბლითგან ვიდრე ჯამლის ტეფადმდე დაბად. 14, 23; საქიველი (ძნელი, გაქირვებით გასაყვლელი): იწრო არს ბქჷ და საქიველ გზაჲ მ 7, 14 D; შდრ. საქირველ, იქვე E; ღუაძლი: სულისა ჩემისა ღუაძლნი მოთიბენ Sin 26, 189 v, 1; შდრ. ღუარძლი მ 13, 25; მსხუეპლი: შეწირე მსხუეპლი მ 5, 24 C; შდრ. მსხუერპლი მ 12, 7.

¹³⁷ Н. Марр, Ипполит, Толкование песни песней, ТР, III, 1901, 83. XXXVIII.

მოკვეცილია რ ბგერა -ებრ თანდებულში, როგორც ბოლო-
კიდური: ჩუენთაებლ 23, 41 C; შდრ. ებრაელებრი 5, 2.
ასევე ბოლო -რ მოკვეცილია ვითარ-ში: ვითა იოვ. და ეფთვ.
ცხ. 33, 24; 83, 9; 55, 10; 72, 6; 115, 24; შდრ. ვითარ-ცა,
იქვე 118, 27; ვითარ მ 1, 20 C.

დაკარგულია თეორიულად მოსალოდნელი ორი რ-დან ერთ-
ერთი: ვერარაჲ → ვერრაჲ → ვერაჲ: ვერაჲ ჯელ-იწიჟა მრ 6,
19 E; შდრ. ვერარაჲ, იქვე D; ვერას ჰპოვებდესლ 19, 48 C;
შდრ. ვერარას, იქვე DE.

ზოგჯერ უშუალო მეზობლობაში ნყოფი ორი რ უცვლელადაა
წარმოდგენილი: წარბიოდალ 19, 4 E; შდრ. წარბიოდა,
იქვე DC.

დაკარგულია ს ბგერა

ს ბოლოთანხმონიან ფუძეებზე მიცემითი ბრუნვის ნიშნის
-ს'ს დართვისას ორი ერთნაირი ბგერა იყრის თავს. არც ისე
იშვიათად ერთი მათგანი, კერძოდ უკანასკნელი, იკარგვის:

ქალაქსა ტფილის A 19, 418, 12; 417, 1; შდრ. ქალაქსა
ტფილისს, იქვე 418, 19. ჰმონოს მრ წემსა S 1138, 41 v,
16; 11 r, 4. კრისპოს ჰრწმენა საქმ. მოციქ. თ. 18, 8 D; შდრ.
კრისპოსს, იქვე C. ესა ესე ასტრიოს ცხ. საბა ასურისაჲ
12, 8. უხეშთაესა მას ნეტარებასა Sin 26, 151 v, 11.

ორი ხანიდან ერთ-ერთია დაკარგული კომპოზიტ თაყუანის-
ცემის ზნურ ფორმაში: თაყუანი-სცეს Sin 20, 87 v, 3;
თაყუანი-სცე მ 4, 10 C; შდრ. თაყუანის-სცეს A 19, 245,
8; თაყუანის-სცა, იქვე 238, 23; თაყუანის-სცემედ მრ 12,
40 C; თაყუანის სცემენ კიმ. II, 47, 7.

დაკარგულია ბრუნვის ნიშანი და ბრუნვის ნიშნისეული -ს
-ზედა, -შინა, -თჳს თანდებულების წინ: ჩემ ზედა დაბად. 27, 13;
ლ 22, 37; მაზედ A 19, 12, 17; მაშინ კიმ. II, 34, 3; რაჲთჳს
A 19, 49, 11.

ასევეა: შენ შოვრის და ჩემ შოვრის დაბად. 16, 5; შდრ.
შოვრის ჩემსა და შოვრის შენსა, იქვე 17, 7; თქუენ შო-
რის A 19, 29, 18.

დაკარგულია ლ ბგერა

*მარადლის → მარადის: მარადის წურთაჲ ხანმ.
მრ. 139, 6; 131, 13; კიმ. I, 114, 30; მ 18, 10; შდრ. მარადლე
მ 26, 55 C.

*ოდღეს → ოდეს: ოდეს უკუე იხილო მამათ. სწ. 3, 25; მ 9, 15 DE.

*დღეინდღელი → დღენდღელი → დღენდელი: დღენდელი დღესასწაული A 19, 335, 1; დღენდელსა ამას დღესა, იქვე 338, 28; შდრ. დღენდღელად Sin 39, 2 r, 3.

ამოსავალი რომ დღეინდღელია, ჩანს ქართული ენის ზოგიერთი დიალექტის ჩვენგბიდანაც, მაგ., გურულში დღესაც ცოცხალია ფორმა დღეინდელი.

დაკარგულია ჩ ბგერა

ჩჩკლი → ჩკლი: ჩკლი A 19, 209, 13; შდრ. ჩჩკლად, იქვე 371, 16; ჩჩკლ S 1138, 113 r, 18; რტონი... დაჩჩკან მ 24, 32 DE.

დაკარგულია ჰ ბგერა

ჰაე ბგერა „საზოგადოდ სუსტი ბგერაა და ადვილად ეგუება მომდევნო ბგერის გამოთქმას“¹³⁸. ამიტომ, რომ იგი იკარგვის ხმოვნებისა და ხ, ლ, ს, ზ, შ, ჟ თანხმოვნების წინ. ამავე მიზეზით სახეს იცვლის ცხრა თანხმოვნის — ჯ ჩ ჰ, ძ ც წ, დ თ ტ წინ, სხვა თანხმოვნებთან კი ცოტად თუ ბევრად დღესაც შენახულია¹³⁹.

უმრავლესობა საზოგადო და საკუთარი სახელებისა, რომლებიც ძველ ქართულში ჰ ბგერას შეიცავდა, ახალ ქართულში ჰაეს გარეშეა წარმოდგენილი.

ასეთებია, მაგალითად:

ჰანბავი: ჰამბავი A 1109, 60 r, 21; A 95, 43, 22; A 19, 38, 2; ლ 4, 14; ესაიაჲსი, 28, 7.

ჰასაკი: ჰასაკი A 95, 4, 31; ი 9, 21 DE; იობ. 29, 18; ჰასაკისაჲთა A 1109, 1 r, 19; ჰასაკისად S 1138, 113 r, 16.

ჰამო: გულითა ჰამოჲთა კიმ. I, 18, 11.

ჰინდო: ქუეყანასა ზედა ჰინდოთა Sin 26, 49 v, 10; ჰინდოდ A 19, 394, 2; ჰინდოეთი კიმ. I, 170, 9.

ჰალვა: ვისწაო ჰალვაჲ A 19, 110, 13; 128, 30.

ჰოროლი: არცა ფარი აღილო, არცა ჰოროლი A 19, 116, 13; ჰოროლნი, იქვე 109, 22.

¹³⁸ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, გვ. 177.

¹³⁹ იქვე, გვ. 177.

მაჰმედ: წარმოაგლინა მაჰმედ A 19, 416, 19; 418, 18.
ჰელენე: ჰკითხვიდა მათ ჰელენე A 1109, 43 r, 23; 46 r,
17; 45 r, 12.

აპრონ: აპრონ განიბანა A 19, 384, 26; აპრონის S
1138, 146 r, 5; აპრონისსა A 1109, 13 v, 11; A 95, 316, 3.

ჰაბო: ჰაბო A 1109, 8 r, 20; ჰაბოესი A 95, 312, 19.

ანგაპრება: ისიძვონ ანგაპრებითა A 19, 472, 5;
344, 29; ანგაპრებასა A 1109, 60 r, 24.

ჰ გვაქს ამ სახელისგან ნაწარმოებ ზნნაშიც: მოვანგაპ-
რეთ S 1138, 92 r, 18; მივიანგაპრეთ, იქვე 86 r, 16.

ტოჰმი: ჰეტყებდენ... ტოჰმნი ხანმ. ლექც. 063, 30.

ჰრომი: ჰრომდ A 19, 26, 7; ჰრომელთა S 1138,
7 r, 2; ხანმ. ლექც. 063, სათ.; ჰრომელსა A 1109, 41 r, 30;
ჰრომაელებრ S 1138, 4 r, 18; ჰრომნი Sin 39, 49 v, 1;
ჰრომელისმან ესაიადსი, 7, 5; ჰრომი კიმ. II, 81, 6.

სავანის XI საუკუნის წარწერაში მოცემულია საკუთარი
სახელი ქარაგმით ჰრბე: დამაყენა მე, სულითა საწყალობელი
ჰრბე.

ამ სახელს სხვადასხვაგვარად კითხულობენ. სავანის ძეგლის
შემსწავლელი ვ. ბერიძე წერს: „აქ გარკვეული ჰ არის და
სახელიც, ალბათ, ჰარაბა (ან ჰარაბი, ჰარაბად) თუა (შდრ.
აბუჰარბი, რომელიც XI ს. ძეგლში იოანე და ეფთჳმე ზთანმი-
დელთა ცხოვრებაში გვხვდება, აგრეთვე არაბა უფრო გვიანი ძეგ-
ლებისა, მაგ., ზარზმის კედლის მხატვრობის ერთ-ერთი წარწერა
და სხვ.)“¹⁴⁰.

თუ წაკითხვა სწორია და თუ ამ სახელს მართლა აქვს კავ-
შირი ჰარაბად, არაბა-სთან, მაშინ გვარი არაბული შესაძ-
ლოა ასეთი წარმომავლობისა იყოს: ჰარაბაული → არაბა-
ული → არაბული.

ძველ ქართულში გვაქვს საკუთარი სახელი ბაჰრამ:
მოგეციოთ კოიტორი მამულებით ბაჰრამს და ლომასა (XI ს.
ფიქალწერილი). აქედანაა ნაწარმოები გვარი ბარამიძე.
გვაქვს აგრეთვე ისაჰაკი, საჰაკ: ისაჰაკი საქმ. მოციქ. თ.
7, 18 ლ; ამირაჲ საჰაკ (ატენის 853 წ. წარწერა). აქედანაა გვა-
რები: ისაკაძე და სააკაძე.

¹⁴⁰ ვ. ბერიძე, სავანე, XI საუკუნის ხუროთმოძღვრების ძეგლი. ქართუ-
ლი ხელოვნება, I, 1942, გვ. 91.

ჰ გვაქვს აგრეთვე საზოგადო და საკუთარ სახელებში გეჰენიაჲ A 1109, 3 v, 28; ეჰინე ექუსთა დღეთაჲ, 89, 8; ჰაღლე-ლი კიმ. I, 33, 16; ჰაილად კიმ. II, 192, 25; ჰაბაშთა კიმ. I, 35, 18; ჰამები კიმ. II, 166, 20; ცრემლი სჰინოჲსაჲ ექუსთა დღეთაჲ, 60, 28; ჰუმედ კიმ. I, 169, 2; ურჰა (ეს უკანასკნელი დადასტურებულია XI საუკუნის იმ ხელნაწერში, რომელიც შეიცავს ურჰაის კათალიკოსის იოანეს ცხოვრებას)¹¹¹. ჰრამათ კერძო კიმ. I, 23, 34; ჰევითგან მდინარიაჲთ ვიდრე ჰრენოკორორედნდე ესაიაჲსი, 27, 12.

ჰ ბგერის დაკარგვა ძველ ქართულშივე დაწყებულია:

1. დაკარგულია ჰ ხმოვნებს შორის

აბრაჰამ → აბრაამ: აბრაჰამ A 1109, 12 v, 5; A 95, 313, 28; აბრაჰამისთა (მეჯულის წარწერა, X ს.); აბრაჰამსაც S 1138, 146 v, 3; შდრ. აბრაამი ი 8, 52 C; აბრაამითგან მ 1, 17 C.

2. დაკარგულია ჰ ხმოვნის წინ

ჰეროდე → ეროდე: ჰეროდეს A 19, 13, 8; შდრ. ეროდშსთა A 19, 38, 32; ეროდეს Sin 39, 31 r, 18; 32 v, 19.

ჰურია → ურია: კაცისა ჰურიისაჲ Sin 39, 30 v, 6; შდრ. ურიათა, იქვე 30 v, 6.

ჰურაკჰარაკი → ურაკჰარაკი: შეკრბეს ჰურაკჰარაკსა ი 11, 47 C; შდრ. ურაკჰარაკად მ 27, 27 C.

ჰებრაელებრ → ებრაელებრ: ჰებრაელებრითა ვმითა A 1109, 44 r, 11; შდრ. ებრაელებრითა ლ 23, 38; ებრაელებრ ი 5, 2 DE; ებრაელთა S 1138, 144 v, 14; 19 v, 4; ებრაელი A 95, 54, 30.

ჰაერი → აერი: ჰაერთა S 1138, 138 v, 3; შდრ. აერს, იქვე 68 v, 10; აერისა, იქვე 109 v, 9.

ჰალოჲ → ალოჲ: ჰალოჲთურთ ი 19, 39 C; შდრ. ალოჲსაჲ, იქვე DE.

ჰეშმაკი → ეშმაკი: ჰეშმაკისათა Sin 39, 27 r, 8; შდრ. ეშმაკთა A 1109, 30 v, 10.

¹¹¹ К. Кекелидзе, Жизнь и подвиги св. Иоанна католикоса Урхайского. Хр. В., т. II, вып. III, 1913, გვ. 312.

3. დაკარგულია ჰ ხმოვნის შემდეგ

კაჭრაული → კარაული: კაჭრაულსა A 95, 13, 3; შდრ. კარაულსა A 19, 12, 30; დაბად. 22, 3; 43, 18; კარაული Sin 39, 70 r, 9; კარაულითა Sin 26, 82 r, 1; კიმ. I, 3, 36.

4. დაკარგულია ჰ თანხმოვნის წინ

ჰრაბი → რაბი: ჰრაბი მრ 9, 5 C; შდრ. რაბი ი 6, 25 DE; ი 9, 2 DE.

ჰრუფე → რუფე: მამაჰ რუფეჲსი მრ 15, 21 C; შდრ. რუფესი, იქვე DE.

ჰრაქელ → რაქელ: ჰრაქელ მ 2, 18 C; შდრ. რაქელ, იქვე D.

ჩანს, ჰ ბგერის დაკარგვის ტენდენცია ძველ ქართულში იმდენად ძლიერი, რომ იგი თავს იჩენს ჰ ბგერის ხმარების ყოველ შესაძლებელ შემთხვევისას. პროცესი ჰ ბგერის დაკარგვისა დასრულებული არ არის: ხმოვანდაკარგული ფორმის გვერდით შემონახული გვაქვს ძველი ვითარება ზოგჯერ ერთსა და იმავე ძეგლშიც კი.

განხილული მაგალითებიდან ჩანს:

ა) ბგერის დაკარგვას ადგილი აქვს სხვადასხვა ფონეტიკურ პოზიციაში, ბგერათა უშუალო და არაუშუალო მეზობლობის დროს.

როცა ორი ერთნაირი ბგერა კონტაქტშია, ძნელია თქმა, რომელი ბგერა იკარგვის — წინამავალი თუ მომდევნო; როცა დაშორებულია, ჩვეულებრივ წინამავალი იკარგვის, ამდენად ბგერის დაკარგვის მიმართულება რეგრესულია.

ბ) ორი მელერიდან დაკარგულია ერთი:

ბ ბგერა ღ-სთან: გამობღღეძა → გამოღღეძა.

ღ ბგერა ღ-სთან: ოღღეს → ოღეს; ღღენღღელი → ღღენღელი; მარადღის → მარადის.

ვ იკარგვის ლ, მ, ნ, რ ბგერებთან: ჯუმიღვედეს → ჯუმიღვედეს; მივიღვლტით → მივიღვლტით... ვმსახურებ → მსახურებ... განიბნივენეს → განიბნიენეს... შეიქურვეს → შეიქურეს.

რ ბგერა ვ, ზ, ნ ბგერებთან: შევერდომილი → შევერდომილი... საზრდელი → საზდელი... კურნება → კურნება.

ლ ბგერა ჳ ბგერასთან: მთხეველარ → მთხევეარ.

ნ ბგერა ჳ ბგერასთან: უმჟურკნველი → უმჟურკველი.

გ) იკარგვის კბილბაგისმიერი ჳ წყვილბაგისმიერ ო და უ ბგერებთან, მაშინაც როცა წინ უსწრებს, და მაშინაც, როცა მომდევნოა: ისწავოთ → ისწაოთ; კლდოვანი → კლდოანი; თესლოვოდა → თესლოოდა... კჟრთხევეული → კჟრთხეული.

დ) ორი წყვილბაგისმიერი ბგერიდან დაკარგულია ერთ-ერთი მათგანი: ლამპრობა → ლაპრობა; მბრწყინვალე → ბრწყინვალე.

ე) ორი ფშვინვიერიდან დაკარგულია ერთი: მასშინ → მაშინ; რაახსჯს → რაახჯს.

ვ) ორი წინანუნისმიერიდან დაკარგულია ერთი: მასზედ → მაზედ.

ზ) მჟღერი ბგერა იკარგვის ყრუ ბგერის მეზობლობაშიც:

შ ბგერა — ქ ბგერის მეზობლად: მქკშა → ქკშა.

ნ ბგერა — ხ ბგერასთან: აქუნს → აქუს.

ლ ბგერა — ხ ბგერასთან: საცეცხლური → საცეცხური.

რ ბგერა — ჩ, კ, ს, ჳ ყრუ ფშვინვიერებთან და პ ყრუ მკვეთრთან მეზობლად: ურჩულოება → უჩულოება; სისრქე → სისქე; ვარსკულავი → ვასკულავი; უჭრწნელეა → უჭწნელეა; მსხუერპლი → მსხუეპლი.

ჳ ბგერა — ხ და ხ ბგერებთან: მიმსგავსებული → მიმსგასებული; საკიცხველი → საკიცხელი.

სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში დაკარგულია მჟღერი ბგერები:

რ: ჩუენთაებრ → ჩუენთაებ; ვითარ → ვითა.

ვ: კულავ → კულა.

შეიძლება დაეასკვნათ:

1. ორი ერთნაირი ან მსგავსი ბგერიდან ერთ-ერთი იკარგვის (მსგავსება გულისხმობს ან წარმოების გვარობას, მაგ., მჟღერობის მიხედვით, ან წარმოების ადგილს, მაგ., ბაგისმიერობის მიხედვით, ან ორივეს ერთად).

2. ზოგჯერ ბგერა იკარგვის ასეთი წინაპირობის გარეშეც: მჟღერი ბგერა იკარგვის ყრუ ბგერის მეზობლობაში და ამავე დროს ორივე ბგერა — დაკარგულიცა და დარჩენილიც, განსხვავდება ერთმანეთისაგან წარმოების ადგილით.

3. იკარგვის მელერი ბგერა სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში. რა არის ცვლილების მიზეზი? მიზეზი სხვადასხვაა:

1. გ. ახვლედიანი ასახელებს ბგერათა შეერთების სამ წესს: საზიარო არტიკულაციის, არტიკულაციის უმოკლესი გზისა და არტიკულაციის ერთფაზიერობის წესებს. აქვე გამოყოფს ორ სხვადასხვა ბგერათა კომპლექსს: დეცესიურსა და აქცესიურს; მათი ერთმანეთისაგან განსხვავება „ემყარება ბგერათშეერთების მესამე წესს, რომლის თანახმად დეცესიურ კომპლექსში შემავალ თანხმოვნებს ერთფაზიერი შემართვა აქვთ“¹⁴². „არავითარ ერთფაზიერობაზე არ შეიძლება ლაპარაკი აქცესიურ კომპლექსში, რადგანაც წინმდგომი თანხმოვანი გაუჩინარდება, თუ მას არ ექნება ცალკე ხშვა“¹⁴³.

ავტორი იმავე ნაშრომში აღნიშნავს: „რადგანაც აქცესიური თანამიმდევრობა (მაგ., ქთ) ფიზიოლოგიურად ნაკლებ ბუნებრივია“ (ნაკლები მოქნილობის გამო ენის უკანა ნაწილისა, რომელიც აწარმოებს ამ კომპლექსში რიგით პირველ თანხმოვანს), ამიტომ ცალკეულ ენებში შეიმჩნევა ასეთი კომპლექსების სუპერაციისადმი მიდრეკილება სხვადასხვა გზით“¹⁴⁴.

საინტერესოა, რა გზით დაიძლევა ქართულში აქცესიური კომპლექსი.

„ქართულის მკაფიო წარმოთქმა, დაკავშირებული მარცვალთ-გასაყრის შექმნასთან, და აქცესიური კომპლექსის პირველი კომპონენტის დაკარგვა — ეს ორი გზაა, რომელსაც ქართული მიმართავს აქცესიური კომპლექსის სუპერაციისათვის“¹⁴⁵.

გ. ახვლედიანის აზრით, კომპლექსის აქცესიურობა განსაზღვრავს დისიმილაციური დაკარგვის ფაქტს საერთოდ და დისიმილაციური დაკარგვის მიმართულებას ისეთ ბგერათკომპლექსში, როგორცაა უკანაენისმიერი + რ (+ აფრიკატი) + უკანაენისმიერი; მაგ.: გრკო → რკო; გრწყილი → რწყილი... ჩანს, კომპლექსის ორი უკანაენისმიერიდან იკარგვის, რეგრესული დისიმილაციის გზით, პირველი უკანაენისმიერი. „თუ დისიმილაციის (რეგრესული) მიმართულება განსაზღვრა გრ-კომპლექსის აქცესიურობა მ, თვით დისიმილაციის ფაქტი ძირითადად გამოიწვია ორი უკანაენისმიერის (resp. უკანაენისმიერისა და ფარინგალის)

¹⁴² გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 108.

¹⁴³ იქვე, გვ. 108.

¹⁴⁴ იქვე, გვ. 343.

¹⁴⁵ იქვე, გვ. 335.

არსებობამ ერთ კომპლექსში. ძირითადად იმიტომ, რომ პირველ ფაქტორსაც (ე. ი. გრ- კომპლექსის აქცესიურობას) მნიშვნელოვანი წილი უძევს დისიმილაციის მოხდენაში: ორ ერთნაირ თანხმოვანს შორის წონასწორობის დარღვევა, რაც დისიმილაციის მოხდენისთვისაა საჭირო და ხელსაყრელი, პირველი უკანაენისმიერის ნაკლებმა გამძლეობამ გამოიწვია¹¹⁶.

ექვს არ იწვევს ის გარემოება, რომ თანხმოვანთა აქცესიური კომპლექსის სუპერაციისადმი მიდრეკილება დეტერმინირებულია ფიზიოლოგიურად, ამდენად ეს მოვლენა საყოველთაო ფონეტიკური მოვლენაა. შეუძლებელი არაა, თანხმოვანთა აქცესიური თანამიმდევრობა რეალური დასაყრდენი იყოს ქართულში ისეთი ფონეტიკური ცვლილებისათვის, როგორცაა ბგერის დაკარგვა, მაგრამ დისიმილაციის მოხდენისათვის ზემოთ აღნიშნულ ბგერათკომპლექსში ეგების სავსებით საკმარისი. იყოს ორი უკანაენისმიერი ბგერის არსებობა: საექვოა კომპლექსის აქცესიურობაც განსაზღვრავდეს დისიმილაციის ფაქტს. ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ორი მსგავსი (და ერთნაირი) ბგერიდან ერთ-ერთის დაკარგვის კანონზომიერი ხასიათი არააქცესიურ კომპლექსებშიც.

სიტყვაში ორი ერთნაირი ან მსგავსი ბგერიდან ერთ-ერთის დაკარგვა ექვს არ იწვევს. იგი დისიმილაციური კანონის მოქმედების შედეგია და სამეცნიერო ლიტერატურაში დისიმილაციური დაკარგვის სახელწოდებითაა ცნობილი.

თვით დისიმილაცია შესაძლოა განპირობებული იყოს ფსიქოლოგიური და ფიზიოლოგიური ფაქტორებით.

გ. ახვლედიანი წერს: „რამდენადაც საერთოდ დისიმილაცია, როგორც წესი, დისტანციური ფონეტიკური მოვლენაა... ამდენად მასში ფსიქოლოგიურ ფაქტორს მეტი ძალა უნდა ჰქონდეს, ვიდრე ფიზიოლოგიურს... ორი ურთიერთდაშორებული უკანაენისმიერის ერთმანეთზე გავლენა უკვე ფსიქოლოგიური მოვლენაა და არა ფიზიოლოგიური“¹¹⁷.

დისტანციური დისიმილაციური დაკარგვის, ისევე როგორც საერთოდ დისტანციური დისიმილაციის ფსიქოლოგიურ ფაქტორზე მითითებული აქვს ზ. ხოჯავასაც. მისი აზრით, დისტანციური „დისიმილაცია ფონემების ერთნაირობის ცნობის შეფერხებაა, რომელიც სუბიექტს მოსდის იმიტომ, რომ სადისიმილა-

¹¹⁶ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 346.

¹¹⁷ იქვე, გვ. 347.

ციო სიტყვის მოსმენა განახლებული ბგერების აღქმისადმი განწყობას აჩენს¹⁴⁸.

მაგრამ რატომ ხდება ხან დაკარგვა და ხან შეცვლა?

ვ. ყ. ნ. ჟ. ყ. ც რიგის „იდენტური წვერებიდან ერთ-ერთის დასახელება არ ხდება, რადგან სუბიექტს მათი ერთნაირობა არ განუცდიდა; მაგრამ, რაკი ისინი თავიანთ ადგილას მაინც აღიქმებიან, ამიტომ არაა შეუძლებელი, რომ ამ ცალ-ცალკე აღქმამ „ერთნაირობის ცნობის შეფერხებაც“ იმდენად შეასუსტოს, რომ ერთ-ერთმა ნათგანმა თავისსავე ადგილზე რომელიღაც მსგავსი ბგერის შთაბეჭდილება გააჩინოს და, ნაცვლად სარეზისა (დაკარგვისა), „შეცვლა“ წარმოქმნას... ერთი სიტყვით, როცა „ერთნაირობის ცნობის შეფერხება ძლიერია, მაშინ იგი „დაკარგვას“ იძლევა, ხოლო როცა სუსტია — „შეცვლას“¹⁴⁹.

შესაძლოა ავტორისეული ახსნა სწორია, მაგრამ თვით მსჯელობას სიზუსტე უნდა აკლდეს: არ ჩანს, იდენტურის ცალ-ცალკე აღქმა რატომ არ ასუსტებს ერთნაირობის ცნობის შეფერხებას ყოველთვის; იდენტურის აღქმა არ ხდება ყოველთვის, თუ ანა ო.უ იმ სუბიექტის აღქმის ხარისხი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, განსხვავდება ერთმანეთისაგან.

ბგერის დაკარგვას მაშინაც აქვს ადგილი, როცა მსგავსი და ერთნაირი ბგერები უშუალო მეზობლობაშია: მბრწყინვალე → ბრწყინვალე, თთუე → თუე... მანძილით დაშორებული ორი მსგავსი და ერთნაირი ბგერიდან ერთ-ერთის დაკარგვა დისიმილაციური დაკარგვის სახელწოდებითაა ცნობილი. ეგების დისიმილაციის შედეგია ორი მსგავსი ან ერთნაირი ბგერიდან ერთ-ერთის კონტაქტური დაკარგვაც. მაშინ გამოდის, დისიმილაციის ფაქტი დაკარგვითა და შეცვლით (ამბავი → ანბავი) ვლინდება არა მარტო მაშინ, როცა სადისიმილაციო ბგერები ერთმანეთს დაშორებულია, არამედ კონტაქტური დისიმილაციის დროსაც. ცხადია, ერთნაირობის ცნობის შეფერხების სიძლიერე-სისუსტე აქ სხვადასხვაობის მიზეზს ვერ გავვირკევებს.

ჩვენთვის ერთი რამაა არსებითი მნიშვნელობისა: დისიმილაციური კანონის მოქმედების შედეგია ერთმანეთისაგან დაშორებული და კონტაქტში მყოფი ორი ერთნაირი და მსგავსი ბგერი-

¹⁴⁸ ხ. ბ. ოჯავა, ფონეტიკური ასიმილაცია და დისიმილაცია როგორც ფსიქოლოგიური ფაქტი, ფსიქოლოგია, IX, 1954, გვ. 104.

¹⁴⁹ იქვე, გვ. 79.

დან ერთ-ერთის დაკარგვა. საკითხი იმის შესახებ, თუ რატომ ვლინდება დისიმილაციის ფაქტი ორგვარად — ბგერის დაკარგვითა და შენაცვლებით, საინტერესო და შემდგომ საკვლევე პრობლემური მნიშვნელობის საკითხია.

2. როგორღა აიხსნება ბგერის დაკარგვის ის შემთხვევები, როცა კომპლექსში არც ერთნაირი ბგერები გვაქვს და არც მსგავსი?

ერთადერთი კანონზომიერება, რომელიც შეინიშნება და რომელიც აგვიხსნის ფაქტს, ისაა, რომ სიტყვაში ყრუ და მკლერი ბგერის შეხვედრა მთავრდება უკანასკნელის დაკარგვით.

მ, ნ, რ, ლ, ვ მკლერ ბგერათა დაკარგვის მიზეზი ასიმილაციაა.

დისიმილაციის შემთხვევათა რკვევისას ვნახეთ, რომ დისიმილაციის შედეგად ხან გვაქვს განმსგავსებული ბგერა (შესლული → შესრული), ხან არა (შესლული → შესული). ჩანს, ასიმილაციის შედეგადაც ზოგჯერ გვაქვს ასიმილირებული ბგერა (გადაქდა → გადაქთა), ზოგჯერ არა (უჭრწნელება → უჭწწნელება).

ისმის კითხვა: რატომ ვლინდება ასიმილაციის ფაქტი ხან შეცვლით, ხან კი დაკარგვით?

ცნობილია, რომ ქართულს აქვს თანხმოვანთა სამეულებრივი, წყვილმეულებრივი და ცალმეულებრივი სისტემა. ამ უკანასკნელში შედის მ, ნ, რ, ლ, ვ ბგერები. ეს ბგერები ასიმილაციის შედეგად დაყრუვდა. მოსალოდნელი იყო ჩიგველო ყრუ მ, ნ, რ, ლ, ვ ფონემები. მაგრამ იმის გამო, რომ ასეთი ფონემები ქართულში არა გვაქვს, ამიტომ მ, ნ, რ, ლ, ვ მკლერი ბგერები დაიკარგა. ასეთ დაკარგვას შესაძლოა ვუწოდოთ ასიმილაციური დაკარგვა¹⁶⁰.

3. რ, ვ ბგერები დაკარგულია სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოშიც. ცვლილების მიზეზი ძველ ქართულშივე მოქმედი ფონეტი-

¹⁶⁰ რ, ლ, ვ ბგერები დაყრუების შედეგად რომ იკარგვის, მითითებული აქვს გ. ახვლედიანს (ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949, გვ. 193). მაგალითებად დასახელებულია: ყოფილა — ყოფილარს; მოვა — მოვალს; აქ — აქვს. დავენატებთ მსგავს ნაგალითებს თვით ძველი ქართულიდან: ჩემია — ჩემიარსი 17, 10 C; მადლია — მადლიარს 6, 34 C; მოსრულა — მოსრულარსი 6, 14 D. .. ასიმილაციური დაკარგვის შედეგია ახალი ქართულის ხმალი — ქრმალი (ქრმალ აქუს S 1138, 48 r, 7; A 95, 16, 23; A 19, 171, 5...); ფეხი — ფერკი (დაჰბაღნა. ოთხფერკნი A 19, 333, 25; Sin 39, 25 v, 3).

კური კანონი — სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მქეღერი ბგერის დაყრუებაა¹⁵¹.

დავასკენით:

1. ხმოვნისა და სიტყვაში ორი ერთნაირი, მსგავსი და განსხვავებული ბგერიდან ერთ-ერთის დაკარგვა ძველი ქართული ენის დამახასიათებელი ფონეტიკური თვისებაა.

2. თანხმოვნის დაკარგვის საფუძველია დისიმილაციის, ასიმილაციისა და სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მქეღერი ბგერის დაყრუების კანონები¹⁵².

3. ორი ერთნაირი თანხმოვნიდან ერთ-ერთი იკარგვის ან შენაცვლებულია სხვა თანხმოვნით მაშინაც, როცა ისინი უშუალო მეზობლობაში არიან, და მაშინაც, როცა მათ შორის სხვა ბგერებია.

ა) კონტაქტში მყოფი ორი ერთნაირი ბგერიდან ერთ-ერთი ჩვეულებრივ იკარგვის: თ თ უ ე → თ უ ე.

ბ) მანძილით დაშორებული ორი ერთნაირი ბგერიდან კი ერთ-ერთი ან იკარგვის, ან განემსგავსება მეორეს: მ ო ს ლ უ ლ ი → მ ო ს უ ლ ი; მ ო ს ლ უ ლ ი → მ ო ს რ უ ლ ი.

ჩანს, სიტყვაში ორი ერთნაირი ბგერიდან ერთ-ერთის განმსგავსება დისტანციურია, დაკარგვა კი კონტაქტურიც და დისტანციურიც.

სიტყვაში ორი მსგავსი და განსხვავებული ბგერიდანაც ერთ-ერთი ან იკარგვის, ან შენაცვლებულია სხვა თანხმოვნით. ცვლილება ჩვეულებრივ კონტაქტურია: ლ ა მ მ რ ო ბ ა → ლ ა პ რ ო ბ ა და ა მ ბ ა ვ ი → ა ნ ბ ა ვ ი; უ ქ რ წ ნ ე ლ ე ბ ა → უ ქ წ ნ ე ლ ე ბ ა და გა და ჯ და → გა და ჯ თ ა.

4. ირკვევა, რომ დისიმილაციისა და ასიმილაციის შედეგი ზოგჯერ იდენტურია — ბგერაა დაკარგული. მაგრამ მათ შორის საერთო ვლინდება არა მარტო შედეგის იდენტურობაში, არამედ შედეგის სხვადასხვაობის ფაქტშიც. დისიმილაციური და ასიმილა-

¹⁵¹ ხმნისწინები გან-, წარ-, აღ- ხშირად გამარტივებულია და გვაქვს გა-, წა-, ა-; ძველი ქართული უკვე ისეთ ვითარებას გვიჩვენებს, რომ კირს ბგერის დაკარგვის მიზეზის დადგენა: ცვლილების უმარჯველესობის საფუძველად არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს არც დისიმილაცია, არც ასიმილაცია. ხომ არ შეიძლება ვივარაუდოთ: ნ, რ, ლ ბგერათა დაკარგვას ადგილი ჰქონდა თავდაპირველად მხოლოდ გარკვეულ ბგერათა მეზობლობაში და შემდეგ ანალოგიით განხვავდა და გამარტივებული ხმნისწინები?

¹⁵² ბგერის დაკარგვის საფუძველი ზოგჯერ თანხმოვანთა უჩვეულო კომპლექსის გამარტივების საჭიროებაცაა.

ცოური ცვლილების შედეგებია დაკარგვა და შენაცვლება. შენაცვლება ბგერათა განმსგავსებასა და დამსგავსებას გულისხმობს.

დისიმილაციის შედეგის სხვადასხვაობის ფაქტი საინტერესოა და საკვლევი, ასიმილაციურ დაკარგვასა და შენაცვლებას კი ბგერის ფონეტიკური რაობა განაპირობებს.

ბგერის გაცენა

ბგერის გაჩენას გულისხმობს ქართულში თანხმოვანთა ჰარმონიული კომპლექსების წარმოქმნა. მასში შეძვეალი თანხმოვნები შეგუებულია ერთმანეთთან ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკურად (კომპლექსი დეცესიურია და შემადგენელი თანხმოვნები ერთნაირი მგლერობისა ან სიყრუისაა)¹⁵³ და ერთ-ერთი წიზეზია ენისთვის დამახასიათებელი თანხმოვანთყრილობისა¹⁵⁴.

ჰარმონიული ჯგუფებით მდიდარია ქართული, კანური და მგერული, სვანურში კი ასეთი კომპლექსები იშვიათია. „სვანურის ჩვენება ცხადყოფს, რომ ქართველურ ენათათვის ჰარმონიული კომპლექსები — მგორე, განვითარებული წევრით, — შედარებით ახალი მოვლენაა“¹⁵⁵.

ჰარმონიულ კომპლექსთა შედგენილობის ანალიზი და წარმოქმნის საკითხი „საგანგებო კვლევის საგანია“¹⁵⁶.

ქართველურ ენებში გარკვეულ ფონეტიკურ პოზიციაში კანონზომიერად ჩნდება ბგერა.

შენიშნულია, მაგალითად, რ ბგერის განვითარება, რასაც იწვევს „წინამძვეალი ხმოვნის რეკურსიისა და მომდევნო ლშულის ექსკურსიის შეზვედრის მომენტები“¹⁵⁷; გ, კ, ლ ბგერათა განვითარება ბავისმიერთა წინ, განსაკუთრებით ვ-ს წინ, გამოწვეულია ვ-ს განსხვავებული არტიკულაციით¹⁵⁸.

¹⁵³ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 109.

¹⁵⁴ ა. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, 1942, გვ. 129.

¹⁵⁵ იქვე, გვ. 130.

¹⁵⁶ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 109.

¹⁵⁷ ს. ქლენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, 1949, გვ. 185.

¹⁵⁸ ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, V, ვ სონანტის გადასვლა ღვ, გვ, ქვ-დ, ენიმკის მოანბე, X, 1941, გვ. 236.

ასევე ნაჩვენებია ვ:გ, ჩ:ქ, კ:კ კომპლექსთა ჩანოყალიბება მეგრულ-ქანურში ჯ, ჩ, კ ბგერათა აქტიური არტიკულაციის საფუძველზე; კ ბგერია განვითარება შ-სთან, რასაც ხელს უწყობს შ-ს წარმოთქმის თავისებურება¹⁵⁹; ვ ბგერის განვითარება ბაგისმიერი ხმოვნისა და არაბაგისმიერ სმოვანზე ან არაბაგისმიერიდან ბაგისმიერზე გადასვლისას...¹⁶⁰

ქართველური ენების მასალის შესწავლის საფუძველზე დადგენილია: ხშულ-მსკდომ ბგერათა წინ ვითარდება ნ || მ ბგერები. ამ ბგერათა „განვითარების ხშირი შემთხვევა გარდაძევალი ბგერის დამდგარ ბგერად გადაქცევის მწვენიერი ილუსტრაციაა“¹⁶¹.

საკითხავია: ბგერის განვითარება საერთოდ, ხოლო კერძოდ ქარმონიულ კომპლექსთა მეორე კომპონენტის გაჩენა ხომ არ ეხლისხმობს გარდაცვალი ბგერის დამდგარ ბგერად ქცევის პროცესს?

ძველ ქართულშიც სიტყვაში ზოგჯერ ისეთი თანამოვანი იჩენს თავს, რომელიც ძირეული ნაწილისაგან გამოიყოფა და არავითარი მორფოლოგიური დანიშნულება არა აქვს; ნისი ახსნა ფონეტიკურ ნიადაგზეა მოსაბერსებელი.

განვითარებულია ნ ბგერა

-ნდ-: მიასნ და აღსრულებად ლ 7, 2; ი 4, 47 DE; შდრ. მიახდა, იქვე C; უქმნდა საქმ. მოციქ. თ. 2, 45 E; შდრ. უქმნდა, იქვე V; წრ 2, 25; შდრ. აგრეთვე ახ. ქართ. წმინდა ← წმიდა; წმენდა ← წმედა; წარწყმენდა ← წარწყმედა... და დიალექტ. იმენდი, ხმიანდი, მენდალი.

-ნთ-: დაინთქმოდეს ლ 5, 7 E; შდრ. დაითქმოდეს, იქვე D; დაითქა A 19, 287, 31; შდრ. აგრეთვე ახ. ქართ. ნთხევა ← თხევა და დიალექტ. ანთასი.

-ნტ-: თიანტრონსა კიმ. I, 120, 17; 121, 2; შდრ. თიანტრონსა კიმ. I, 120, 17 C; შდრ. აგრეთვე ბერძნ. θῆλαρ-ჯა, θῆλαρ-ი.

-ნჯ- ქენჯნილი A 19, 406, 19; საანჯმნო Sin 26, 201 r, 2; შდრ. იჯმნა თავადმან ერისა მისგან მრ 6, 46 C; შდრ. აგრეთვე დიალექტ. ნჯავრობს.

¹⁵⁹ ს. ქლენტო, ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, 1953, გვ. 90.

¹⁶⁰ ს. ქლენტო, ქართული ენის ფონეტიკა, 1936, გვ. 247.

¹⁶¹ ს. ქლენტო, ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, 1953, გვ. 104.

-5კ-: განანქრიოს ლ 20, 18 C; შდრ. განანქრიოს, იქვე DE¹⁶²

-6კ-: ქორტა ... მწინკული A 1109, 5 r, მწინკულევანე ბისაგან კიმ. 1, 118, 24 C; შდრ. შემწიკულნი A 1109, 5 r, 4; მწიკული Sin 26, 9 v, 7; შდრ. აგრეთვე ახ. ქართ. ღრიანკალი ← ღრიაკალი.

განვითარებულია რ ბგერა

მეტროვანი A 19, 143, 1; შდრ. საბა: მტკოანი — ბერი წუღრ თეთრი; მტკოვანება — წვერ თეთრობა; შდრ. აგრეთვე ძე. ქართ. ნტკე, კან. ხჩ-ე || ქჩ-ე || ჩქ-ე || ჩ-ე და მეგრ. ჩ ე ← რჩ-ე (=თეთრი)¹⁶³.

სიყრმილი საქმ. მოციქ. თ. 7, 11 D; შდრ. სიყმილი, იქვე Z; მრ 13, 8 C; შდრ. აგრეთვე სევან. ლი-ყჰ-ე.

ჯუარსა დაემრშქუალა Sin 20, 74 v, 1; 74 v, 10; შემრშქუალა, იქვე 58 r, 8; შდრ. სამშქუალთაჲ ი 20, 25.

საფურძველი ლ 6, 48 D; დაფურძნებულ, იქვე; საფურძველისა ლ 6, 49 D; შდრ. საფურძველი ლ 6, 48 E; დაფურძნებულ, იქვე E.

შესაძლოა, რ განვითარებულია უცხო სიტყვაში სტრიქონი: სტრიქონთა კიმ. II, 113, 28; შდრ. სტრიქონთა, იქვე D; სტრიქონი S 1138, 37 r, 16; A 19, 190, 32; შდრ. აგრეთვე ბერძნ. στρυξ.

ცნობილია, რომ „რ მეგრულში ბუნებრივ (ჩვეულებრივ) კომპლექსს ქმნის მომდევნო თანმიოვნებთან (რს, რზ, რდ, რკ...)“¹⁶⁴. შესაძლოა ასევე აიხსნას რ-ს გაჩენა ძველ ქართულში. დამაკმაყოფილებელი პასუხის გაცემა მოითხოვს ზეტ ფაქტობრივ მასალას¹⁶⁵.

¹⁶² ამ სიტყვის ძირია -ქრ-, იგივეა, რაც გვაქვს ქრ-ოლ-ა-ში (- * ქარ-ოლ-ა): შდრ. ქარ-ი.

¹⁶³ ა. ჩიქობავა, კანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 1938, გვ. 235; მეგრულში დადასტურებული რ-ქ: ქჩე=რჩე.

¹⁶⁴ გ. როგავა, ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობიდან — მეგრ. რ ქართ. გ, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. X, № 8, 1949, გვ. 50.

¹⁶⁵ საგულისხმოა რ-ს გაჩენა სპარსული წარმომავლობის სიტყვაში — დერ გ ი, შდრ. 𐬎𐬀𐬎𐬀. მ. ხუბუა, სპარსული წინაენისმიერები ქართულში, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. V, № 6, 1944.

განვითარებულია ვ ბგერა

ო ფუძიან სახელებში, -ება და სხვა სუფიქსის დართვისას სუფიქსსა და ფუძეს შორის ხშირად ვ ბგერა ჩნდება:

უშჯულოვებანი A 1109, 60 r, 26; უშჯულოვებისა A 19, 337, 18; უშჯულოვებითა მ 23, 28 E; შდრ. უშჯულოვებითა, იქვე DC. სათნოვებასა S 1138, 23 v, 6; 118 v, 11; ყულროვებით, იქვე 175 v, 16; სიტკბოვებაა Sin 26, 34 r, 15; სარწმუნოვებაა S 1138, 100 r, 11; Sin 26, 34 v, 17; A 95, 49, 12; A 19, 368, 25; 355, 12; 353, 26; 339, 17; სარწმუნოვებითა (იზხნის X ს. წარწერა); შდრ. სარწმუნოვებაა ხანმ. მრ. 152, 18; სარწმუნოვებითა A 1109, 10 r, 6. სიტფოვებისაგან A 19, 331, 20: უბიწოვებაა A 19, 337, 27; ურცხვნოვებით, იქვე 361, 21; უცომოვებისა მ 26, 17 E; შდრ. უცომოვებისა, იქვე D. სასოვებით A 19, 97, 30; A 1109, 66 r, 4; შდრ. სასოებისაგან, იქვე 66 r, 2; სასოებაა S, 1138, 402, 7; იობ. 14, 7. უღმრთოვებაა A 19, 368, 2; კიმ. I, 188, 27; უშვილოვებაა A 19, 371, 1.

ასევე: ასოვებ S 1138, 114 r, 11; შდრ. ასოთა მ 5, 29.

ვ ბგერა ჩნდება ორ ო-ს შორის: უნაყოფოვო კინ. I, 142, 15.

მსგავს ვითარებაში გაჩენილია ვ უცხო წარმომავლობის სიტყვაშიც: სტოვასა Sin 39, 4 v, 16; ი 5, 2 DE; ი 10, 23 DE; შდრ. სტოასა ი 10, 23 C და ბერძნ. *στοάζ*.

უ-ე-ს შორის: უეე: სიტრუეშ A 19, 165, 25; S 1138, 26 r, 18; A 1109, 65 v, 17; ხანმ. მრ. 146, 2; გაცრუეებად A 19, 325, 3; ცრუეებად საქმ. მოციქ. თ. 5, 3 D; გეცრუეები მ 20, 13 C; შიშუეელი კიმ. I, 38, 20; დრკუეებასა A 19, 337, 22; უეექუელად A 1109, 61 r, 8; ვარსკულავთ მრიცხუეელობაა A 19, 269, 20; უტყუეელი A 95, 76, 4; უტყუეელისა A 19, 297.

უ და ი-ს შორის: უვი: ვტყუევი S 1138, 41 r, 2; ტყუევიან Sin 39, 40 r, 4; A 19, 311, 14; ვტყუევით, იქვე 116 v, 6; ტყუეილი A 95, 16, 23; ტყუეილით A 1109, 10 r, 16; შდრ. ტყუიან საქმ. მოციქ. თ. 14, 19 C; სიტრუეისანი ლ 13, 27 DE; შდრ. სიტრუისანი, იქვე C; კუევი, ისტ. ქრესტ. 284, 19; ძუევისაა იობ. 4, 10; რუევი (სამწევრისის წარწერა).

უვა: აღუვაროს S 1138, 49 r, 6; შუვა მრ 6, 47 DE; შუვამდგომლობითა A 19, 66, 3; შდრ. შუამდგომელი Sin 20, 60 r, 8. უვალრცს Sin 26, 89 v, 8; 69 r, 1; უვალჯილცს A 1109, 65 v, 26; არლარა უფუვარსა სიგლახაკითგან ვიქმთ A 95, 84, 16; მტყუვართა S 1138, 99 r, 13; ტყუვა A 95, 17, 12; მტყუვარნი მ 24, 24 DE; შდრ. მტყუარი Sin 39, 122 r, 9.

ვ ბგერა გარკვეულ ფონეტიკურ პოზიციასი ჩინს თავს. თუ აქვე გავითვალისწინებთ ვ ბგერის გაჩენის შემთხვევებს სსვა ქართველურ ენებში, ნათელი გახდება ვ-ს კანონზომიერი და ფონეტიკურად განპირობებული გამოვლინება, ამდენად ბგერის განვითარება.

უნდა აღინიშნოს ერთი საგულისხმო გარემოება: ვ ბგერის გაჩენის შემთხვევათა დიდი უმრავლესობა ისეთ სახელებზე მოდის, რომელთაც ფუძეში აქვთ **ო** და **უ** ბგერები, იგივე შეიძლება ითქვას ვ ბგერის დაკარგვის შესახებაც. ვ ბგერის დაკარგვის ფაქტს არა აქვს ახლა ჩვენთვის მნიშვნელობა. ენაში ხომ ისეთი ფორმებიც არსებობდა, რომელშიც ვ ჯერ კიდევ არ იყო დაკარგული. საკითხავია: ვ-ს გაჩენას ხომ არ უწყობდა ხელს ასეთი ფორმების არსებობაც?

საგულისხმოა ისიც, რომ მეორეული ვ გვაქვს სონორი თანხმოვნების მეზობლობაშიც. ასეთ პოზიციასი კი ვ-ს განვითარება ნაკლებად მოსალოდნელი. მისი გამოვლენის ახსნა შესაძლებელია ისეთ ფორმათა ანალოგიით, სადაც ვ ფუძის ძველი კუთვნილებაა.

მაგ. ნ ბგერასთან: იყოს სეტყუაჲ... ყოველსა ზედა მწუხანვილსა ველისასა განოსლვ. 9, 22; მწუხანვილსა ზედა თივასა მრ 6, 39; შდრ. დაადნვე Sin 26, 7 r, 8; უსწრვე მოციქულთა A 19, 159, 13; დააცხრვე, იქვე 324, 2; 441, 28; A 95, 39, 1; დააცხრვენ Sin 20, 79 v, 21; Sin 39, 40 v, 8; Sin 26, 213 v, 20; დავაცხრვეთ A 1109, 23 v, 4, რომლებიც აორისტში -**ო** ნიშანს დაირთავენ. მესამე პირის სუბიექტური ნიშანი **ო**, როგორც ცნობილია, „წარმომდგარია ან -ა'საგან წინამავალ თანსწოვანთან შერწყმით, ანდა ამგვარი წარმოშობის მოვლენათა ანალოგიით“¹⁶⁶. ის წინამავალი თანსწოვანი, რომელიც -ა'სთან შეერთებით **ო**-ს მო-

¹⁶⁶ ა. ჩიქობავა. მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში, ვენიკის მოამბე, V—VI, 1940, გვ. 14.

გვცემდა, წარმოდგენილ მაგალითებში ჯერ კიდევ შენახულია. უფრო მეტიც: იგი ზოგჯერ შენახულია ო-ს მეზობლადაც: შჯული და-
ა ცხრეო (←^ადააცხერეა) A 19, 340, 1; 95, 26.

ამგვარად, აღნიშნულ ფუძეებში ვ-ს პირველადობა ექვს არ იწვევს.

იგივე შეიძლება ითქვას ვ ბგერის შესახებ შემდეგ სიტყვებში: დაატკბენის A 1109, 60 r, 30; განიფრთხვეს A 19, 224, 4; განიფრთხვეთ, იქვე 223, 8; შეიმკვების Sin 26, 175 v, 15; Sin 20, 48 r, 2; შეამკვის მ 6, 30 (.; შეამკვის A 19, 454, 32; განეაქრთენე გამოსლვ. 23, 27.

ამგვარად, სიტყვაში ბგერის გაჩენის მიზეზი შესაძლოა სიტყვის ბგერითი შედგენილობის გარეთ იყოს, მას სიტყვის გარეშე მყოფი ფაქტორი განსაზღვრავდეს. ასეთ შემთხვევაში სიტყვაში ბგერა ფონეტიკურად კი არაა განვითარებული, არამედ ჩართულია სხვა ფორმის ანალოგიით, ასოციაციურადაა მასში გადატანილი.

ბგერის ჩართვის სხვა შემთხვევათაგან. შეიძლება დავასახელოთ:

მიღმართ ცხორ. იოვ. და ეფთვ., 65, 2; შდრ. მიმართ, იქვე 68, 1; 111, 4; ი 7, 39 D.

აქ დას გაჩენა აღმართის ანალოგიითაა ახსნილი.

ურთიერთარს: იტყოდეს ურთიერთარს ი 7, 35 D საქმ. ზოციქ. თ. 19, 38 E; შდრ. ურთიერთას მ 13, 30 D. რ-ს გაჩენა სხვაგვარად ვერ აიხსნება, თუ არა არს ზმნადართულ აღწერით ფორმათა ანალოგიით¹⁶⁷.

მ- პრეფიქსიან სახელთა ანალოგიით შეიძლება იყოს გაჩენილი მ ბგერა სიტყვაში მბრძოლად: დასცხრა მბრძოლად მისა მიმართ A 1109, 22 r, 18; შდრ. მიუვალნ... ბრძოლად ლ 14, 31.

ეგების ასევე აიხსნას მ ბგერის გამოვლენა შემდეგ მაგალითში: დაამწულილნეს A 95¹⁶⁸; შდრ. დიალექტ. მწვრილი და ძველი ქართული გამოვიწულილავ ბალაჰვ. 19, 21 ♀; დავაწულილადე, იქვე 45, 14 C; წულილ მ 7, 14 C... თუ მ შენდგვი დროის დანართია და არაა პირველადი. იგივე შეიძლება ითქვას ტექსტებში პარალელურად დადასტურებული ფორმების

¹⁶⁷ ამ სიტყვაში რ-ს გაჩენა შენიშნული აქვს ნ. მარს სინას მონასტრის ხელნაწერშიც (№ 66), იხ. Н. Марр, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, 1940. გვ. 153.

¹⁶⁸ Н. Марр, Дейния трех святых близнецов... ЗВО, т. VII, вып. I—IV, 1906, გვ. 295. გამოთქემელს ფორმა შეუაწორობია და ტექსტი და-
ა წულილნეს შეუტანია (გვ. 332).

შესახებ: მგურდი II გურდი: მ გ უ რ დ ი ს ა შენისაგან გარდამოგ-
და Sin 26, 251 v, 4; მაგრამ: გ უ რ დ თ ა ი 20, 25 C; მ ც ხ ე -
დ ა რ თ ა ზედა Sin 26, 36 v, 13; შდრ. ც ხ ე დ ა რ ს ა ლ 17, 34.

ძველ ქართულში გვაქვს ნაზმნარი სახელი წ რ ა ფ ა ე: წ რ ა -
ფ ა ე ხანმ. მრ. 127, 21; A 19, 88, 19; S 1138, 146 v, 10; გვაქვს ს
თავსართიანი ფორმაც: ს წ რ ა ფ ა ე A 1109, 24 v, 17; ს წ რ ა ფ ი თ
A 95, 14, 31. ზმნის მეორე სუბიექტური პირის ფორმაა:
ი ს წ რ ა ფ ე და გარდამოგედ ლ 19, 5 C.

ასეთივე ფორმითაა წარმოდგენილი მაგალითები: ი ს წ რ ა ფ ა
ლ 19, 6 C; მივისწრავეთ საქმ. მოციქ. თ. 16, 11 D;
მსწრაველ კიმ. II, 175, 6; შდრ. ი წ რ ა ფ ა ლ 19, 6 DE; მივი-
წრავეთ საქმ. მოციქ. თ. 16, 11 C; მწრაველ კიმ. II, 155,
21; A 19, 296, 24; 18, 31; 232, 11; A 95, 20, 11.

ქართულში გვაქვს სიტყვები: ასხვაეებს, ქვევით...
გ. ახვლედ იანის აზრით, ამ სიტყვებში ვ „შესაძლოა განვითარ-
ებული იყოს ფონეტიკურად — ფუძის ვ-ს გავლენით“¹⁶⁹.

X საუკუნის სინურ ხელნაწერში გვხვდება ასეთი მაგალითე-
ბი: უ რ შ უ რ ვ ე ლ ი: მკურნალად უ რ შ უ რ ვ ე ლ ა დ 219 r, 11;
მწყრობრი: მწყრობრსა მათსა თანა აღმრაცხე 215 r, 11;
მძრლავრი: მძრლავრთა არცხუნეს 219, 14.

ხომ არაა რ-ს გაჩენის მიზეზი აქაც ფუძისეული რ ბგერის
გავლენა?

ფსიქოლოგიაში ცნობილია ე. წ. „ჩონჩხის ბგერა“, რომე-
ლიც „სიტყვის შთლიან ბგერით ხატს წარმომადგენლობს და მისი
არტიკულაციისას სუბიექტსაც ამ ხატის შთაბეჭდილების ქვეშ
აყენებს“¹⁷⁰. „ჩონჩხის ბგერა“ სიტყვის წამყვანი, დომინანტური
ბგერაა. მისი გავლენით შექმნილი განწყობა საფუძველია დისტან-
ციური ასიმილაციისა. მაგ., ს ი მ შ ი ლ ი → შ ი მ შ ი ლ ი: ს შეი-
ვალა შ-დ იმიტომ, რომ ამ სიტყვაში დომინანტი ბგერაა შ, რო-
მელიც „სუბიექტს სიტყვის სათანადოდ წარმოთქმის განწყობას
უქმნის. განწყობას იმისას, რომ სიტყვა სწორედ ამ შ ბგერის
არტიკულაციის გავლენით იქნეს წარმოთქმული“¹⁷¹.

¹⁶⁹ გ. ახვლედ იანი, ზუგადი ფონეტიკის საფუძველები, 1949, გვ. 232.

¹⁷⁰ ხ. ხოჯავა, ფონეტიკური ასიმილაცია და დისიმილაცია როგორც
ფსიქოლოგიური ფაქტი, ფიქოლოგია, IX, 1954, გვ. 103.

¹⁷¹ იქვე, გვ. 104.

თუ სიტყვაში დომინანტი ბგერის გამოყოფის შესაძლებლობა მართლა არსებობს და თუ ასეთი ბგერის განწყობა საფუძველია დისტანციური ასიმილაციისა, ლოგიკურია ასეთი შესაძლებლობის დაშვება: სიტყვის კოარტიკულაციის დროს დომინანტი ბგერა ქმნის სიტყვაში იდენტური ბგერის გაჩენის საფუძველს.

არის თუ არა ეს ბგერის განვითარება, ბგერის კანონზომიერი გაჩენა? შეუძლებელი არაა ეს იყოს დომინანტი ბგერის განწყობით წარმოქმნილი გარდამავალი ბგერის დამდგარ ბგერად ქცევის პროცესის შედეგი.

ამგვარად, სიტყვაში ბგერის მეორეულობა გულისხმობს ბგერის განვითარებასა და ბგერის ჩართვას. განვითარების საფუძველი შეიძლება იყოს ფონეტიკური და ფსიქოლოგიური ფაქტორები, ჩართვა კი მხოლოდ ფსიქოლოგიური (სიტყვის გარეთ მყოფი) ფაქტორით აიხსნება.

განვითარება ფონეტიკურ პროცესს გულისხმობს, ჩართვა — არა.

მეტათესისი

მეტათესისი სიტყვაში ბგერის ან ბგერათა ადგილის შეცვლას გულისხმობს, შესაბამისად გვაქვს მარტივი და საურთიერთო მეტათესისი. მარტივი მეტათესისი შეიძლება იყოს კონტაქტური და დისტანციური, საურთიერთო მეტათესისი — დისტანციურია¹⁷².

სიტყვაში ადგილს იცვლის უმთავრესად სონანტი რ, ლ, მ, ნ, ვ ბგერები. შენიშნულია ჩქანიერ თანხმოვანთა მეტათესისის შემთხვევებიც; ასეთია მაგ.: ნ ა ხ შ ი რ ი ← ნ ა შ ხ ი რ ი¹⁷³; თ თ უ ე ← *ლ თ უ ე ← *დ ლ თ ე¹⁷⁴; დ ი ა ლ ე ქ ტ . ბ ლ ა რ ტ ი ← *ბ ყ ა რ ტ ი ← ბ ა რ ტ ყ ი; დ ი ა ლ ე ქ ტ . ბ ლ ე რ ტ ა ← ბ ყ ე რ ტ ა ← ბ ე რ ტ ყ ა¹⁷⁵.

ძველი ქართულიდან შეიძლება დავასახელოთ:

¹⁷² გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ 204 — 205.

¹⁷³ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, III, 3 და ხ სიბილანტ-აფორიკატებთან¹მეზობლობაში, საქ. არქივი, ნაკვ. I, 1927, გვ. 182.

¹⁷⁴ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში, იბ.-კავკ. ენათმეცნიერება, I, 1946, გვ. 79.

¹⁷⁵ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, თბილისის უნ. მოამბე, X, 1941, გვ. 292.

I. მარტივი მეტათეზისი

რ-ს მეტათეზისი

რჯმალი ← ჯრმალი: რჯმლები კიმ. I, 38, 15; შდრ. მეჯრმლეთა, იქვე 159, 23; მეჯრმლჲ მრ 6, 27.

ჯურღმული ← ჯურღმული: ჯურღმულისა A 1109, 44 v, 7; უკლებლივ ჯურღმული || ჯურღმული გვაქვს ოთხთავის შატბერდულ ხელნაწერებში: შდრ. ჯურღმულსა A 1109, 43, 28; შდრ. აგრეთვე: ღრმა, სიღრმე || სიღრმე¹⁷⁶.

ნ. მარის სიტყვით, რ-ს მეტათეზისია მომხდარი სიტყვაში დაადგრა და გვაქვს დაადრგა წმ. ვარლამის ცხოვრების შემცველ ხელნაწერში¹⁷⁷. ილ. აბულაძის ცნობით კი ბალავარიანის მოკლე რედაქციის უძველესი სრული ხელნაწერი ამ სიტყვას ყოველთვის მეტათეზისმონხდარს წარმოგვიდგენს: დადრგომა-ნუსხა XIII—XIV საუკუნისაა და მასში დადასტურებული ფაქტი იმდენადაა ჩვენთვის საინტერესო, რომ იგი თავიდან ბოლომდე გასდევს მთელ ხელნაწერს¹⁷⁸.

აღაფრქუევედეს საქმ. მოციქ. თ. 22, 23 ლ; შდრ. აღაფქურევედეს, იქვე C; აღმოაფქურევენ Sin 39, 128 v, 3; შდრ. საბა: ფქურევა — შებნევა თუ შეპყურება.

ხრუსიპი A 19, 243, 26; 245, 10; ნაგრამ არის ასედაც: ხურსიპი, იქვე 242, 17; ხურსიპოს, იქვე 248, 28; შდრ. ბერძნული χρυσουπια:.

ვიპრაქოზსა კიმ. II, 83, 33; შდრ. ვიპარქოზი და ბერძნული πιαρχιδ.

ნ-ს მეტათეზისი

მნთდა ← მთნდა: ძმ... რომელი მნთდა A 19, 396, 1; შდრ. მთნდა, იქვე 396, 26.

ძნელია თქმა, რომელია ამოსავალი შენდები ორი ფორმიდან: მოვედით სამონდ საქმ. მოციქ. თ. 20, 15 Ⴀლ; შდრ. სამნოდ, იქვე AK, მაგრამ, ცხადია, ერთ-ერთში ნ-ს ადგილი აქვს

¹⁷⁶ მხოლოდ ამ ფორმითაა (სიღრმე) წარმოდგენილი ეს სიტყვა კილ-ეტრატის იადგარში, ა. მარტიროსოვი, კილ-ეტრატის იადგარის ორთ. და ფონ. თავისებურებანი, 1941, გვ. 61.

¹⁷⁷ Н. Марр, Жизнь св. Варлаама Сирокавказского, Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивера, часть II, ЗВО, 1900, т. XIII, გვ. 107.

¹⁷⁸ ილ. აბულაძე, ბალავარიანის ქართული რედაქციები, 1957, გვ. 019.

შეცვლილი; ასევეა: მანასონ კვარელი საქმ. მოციქ. თ 21, 16 F; შდრ. მნაასონ, იქვე Ⴀ.

ლ-ს მეტათეზისი

პალტონ ← პლატონ არღარა პალტონს... ეხადით A 95, 84, 8, თუ იგი შეცდომის შედეგი არაა.

ვ-ს მეტათეზისი

დადგენილია, რომ კომპლექსთა განსაზღვრული თანამიმდევრობისას — ჩქამიერი † რგ — ლვ — მვ — ნვ აუცილებლად იცვლება ვრ — ვლ — ვმ — ვნ-დ. ჩანს, ვ გადასმება ნუღამ რეგრესულად.

ვ-ს მეტათეზისი აიხსნება რ — ლ — მ — ნ სონორების მარცვლოვნად წარმოთქმის არიდების აუცილებლობით: რ — ლ — მ — ნ-ს „მეტი შესაძლებლობა აქვთ, ვიდრე რომელიმე სხვა თანემოვანს, იქნენ მარცვლოვან ბგერებად ისეთ ბგერათა გარემოცვაში, რომელნიც მათზე ნაკლები სონორობისაა“. ქართულისთვის უცხოა სონორების მარცვლოვნება, მათი მარცვლოვნობის ასარიდებლად ხდება ვ-ს რეგრესულად გადასმა. გადასმის შედეგად იქმნება ისეთი ბგერათა კომპლექსი, სადაც რ — ლ — მ — ნ აღარ აღემატებიან სონორობით მომდევნო ხმოვანს და წარმოითქმებიან უმარცვლო რ — ლ — მ — ნ¹⁷⁹.

დაეუშვათ, ეს ახსნა სწორია. მასზე დაყრდნობით გაირკვევა ძველი ქართულის მეტათეზისის ის შემთხვევები, სადაც აღნიშნულ კომპლექსში ვ რეგრესულადაა გადასმული. მაგ.: თვრ ← თრვ: ათურამეტი ლ 13, 16 C; შდრ. ათრვამეტი, იქვე DE.

მაგრამ აუხსნელი დარჩება ვ-ს პროგრესული მიმართულების მეტათეზისი საესებით მსგავს კომპლექსში: თრვ ← თვრ: მომთვრალეთა S 1138, 62 r, 14; შდრ. მომთვრალჲ, იქვე 61 r, 6; მთრვალობითა Sin 26, 135 v, 10; მთრვალთა A 19, 143, 29; მთრვალობამან A 1109, 54 v, 23; დამშთრვისა საქმ. მოციქ. თ. 21, 25 ლ; თ. 15, 29 D; თ. 15, 20 D; შდრ. დამშთვარისა თ. 15, 20 ლ; დამშდვრისა A 19, 56, 32.

რა განსაზღვრავს ვ-ს გადაადგილებას? აშკარაა, რომ აქ იგი არ უკავშირდება მარცვლის საკითხს: რ ბგერისათვის მეორეულია სიტყვაში ისეთი პოზიცია, რომელშიც იგი მარცვლოვნად

¹⁷⁹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საუფძვლები, 1949. გვ. 358—360.

უნდა წარმოითქვას. დაეუშვათ, ვ კი არაა პროგრესულად გადას-
მული, არამედ პირიქით, რ ბგერამ იცვალა ადგილი რეგრესულად.
ერთი რამ მაინც გაურკვეველი დარჩება: თუ ვ-ს მეტათეზის განა-
პირობებს რ ბგერის მარცვლოვნად წარმოთქმის არიდების აუცი-
ლებლობა, აქ რ ბგერა რატომ ექცევა ფონეტიკური ცვლის შედეგად
ისეთ პოზიციაში, სადაც იგი მარცვლოვნად უნდა წარმოითქვას?

იგივე შეიძლება ითქვას შემდეგი მაგალითის შესახებ: ს ლვ ←
ს ვლ: შეს ლვაჲ მ 14, 22 C; აღმოს ლვასა ხანმ. ლექტ. 059,
2; შდრ. შესუ ლაჲ მრ 10, 23 C; შესულად მრ 10, 25 C; მი-
მოსულასა ცხ. იოვ. და ეფთვ. 115, 14. აქაც ვ-ს მეტათე-
ზისი განაპირობებს სიტყვაში ლ ბგერის ისეთ პოზიციას, სადაც
ლ-ს შესაძლებლობა აქვს იქცეს მარცვლოვნად.

საგულისხმო ისაა, რომ ვ-ს მეტათეზისი სხვა ფონეტიკურ
პოზიციაშიც იჩენს თავს, მაგ., რ ბგერასთან მეზობლობისას მაშინ,
როცა მათ წინ არაა ჩქამიერი თანხმოვანი:

ლარვა ← ლავრა: კეთილსა ლარვასა მისწუდებოდეთ
A 1109, 19 r, 4; შდრ. ბერძნ. λάρβα.

პროგრესულადვე იცვლის ადგილს ვ არასონორ თანხმოვანთა
კომპლექსში: შიშთვილი ← შიშდვილი ← შიშვდილი ←
შიშუდილი: შიშთვილ-იბა მ 27, 5 DE; შდრ. შიშუდილ-
იბა, იქვე C.

თაყუანი ← თავყანი: თაყუანის-ეც A 19, 430, 22;
შდრ. თავყანის ხუცემდეთ ხანმ. მრ. 131, 8; თავყანის-
ხცეს ხანმ. ლექტ. 058, 9; 058, 17; კონტამინაციის შედეგაა: თავ-
ყუანის მცემელთა A 19, 342, 5; თავყუანის-ჰსცე ლ
4, 8 E.

თუ აქვე გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ სუბიექტური
პრეფიქსი პირველი პირისა ვ ხანმეტსა და ჰემეტ ტექსტებში
მესამე პირის ობიექტურ ხ, ჰ თავსართებთან მეზობლობაში
გადაისმის და გადაადგილდება სწორედ პროგრესულად, ნათელი
გახდება ვ-ს მოძრავი ხასიათი არა მხოლოდ ჩქამიერი ბგერისა და
რვ, ლვ, მვ, ნვ კომპლექსებში.

ამისდა მიხედვით ისმის კითხვა: ხომ არაა ვ-ს გადა-
ადგილების მიზეზი, განურჩევლად იმისა, თუ რომელ კომპლექსშია
იგი, თვით ვ ბგერის თავისებურება, რაობა?

არასონორ თანხმოვანთა მომდევნო რვ, ლვ, ნვ კომპლექ-
სებში ვ ბგერის მეტათეზისის გამოწვევი მიზეზის ახლებური
გაგება მოცემული აქვს გ. როგავას: ახალი ქართული.

ენის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე განსხვავება უმარცვლო უ-სა და ვ-ს შორის მოიხსნა. ძველი ქართულიდან უცხო იყო რ, ლ, ნ სონორთა და უმარცვლო უ-ს კომპლექსები. ამიტომ მას შემდეგ, რაც ვ ბგერა გაუტოლდა უ-ს, ვკერ ძლებს ჩქამიერ თანხმოვანთა მომდევნო რ — ლ — ნ სონორებთან, გადაინაცვლებს მით წინ და ქმნის ჩქამიერ თანხმოვანთან ერთად ჩვეულებრივ კომპლექსს. თუ ასეთი კომპლექსის შექმნის შესაძლებლობა არაა, ვ (უ) იძულებულია შეეგუოს თავის ადგილს, მაგ., ბარვა, დამალვა...¹⁸⁰

ჩანს, განსაზღვრულ კომპლექსში ვ-ს მეტათეზისი უკავშირდება ვ ბგერის ბუნების ისტორიულად შეცვლის საკითხს. ეს შეცვლა კი ნავარაუდევია ახალი ქართული ენის განვითარების გარკვეულ ეტაპზე.

საკითხავია: როგორღა აიხსნება ვ-ს მეტათეზისი ძველ ქართულში (მაგ.: მთრვალე, ათურამეტე)?

II. საურთიერთო მეტათეზისი

ლ — რ

ძრიელი ← ძლიერი: ძრიელისა Sin 26, 161 v, 1; 159 r, 14; მადრიელენ, იქვე 160 r, 12; განძრიელდებიან Sin 43, 10 v, 17; უძრულთა Sin 20, 15 v, 8; 82 r, 14; განმადრიელე, იქვე 4 r, 3; უძრულებათა მ 4, 23 D; უძრულნი ლ 4, 40 D; ძრიელი (ატენის წარწერა, XI ს.); შდრ. ძლიერმან, იქვე; ლ 1, 49; უძლურნი ლ 4, 40 E.

ცარიელი ← ცალიერი: დაცარიელდა Sin 20, 104 v, 10; ასევეა X საუკუნის ათონის № 57 ხელნაწერშიც¹⁸¹; შდრ. ცალიერ S 1138, 55 r, 5; A 95, 90, 25; ცალიერად კიმ. II, 218, 36; დაცალიერდების A 19, 66, 8; A 1109, 70 v, 7.

მ — ლ

განგურემა ← განგუმერა: განგურემაჲ საქმ. მოციქ. თ. 16, 27 D ლ; შდრ. განგუმერად, იქვე C.

ნ — ლ

მოლენდებოდა ← მონელდებოდა: ცეცხლი იგი მოლენდებოდა კიმ. I, 170, 24.

¹⁸⁰ გ. როგავა, ვ ბგერის მეტათეზისის საკითხისათვის ქართულში, ქუთაისის სახ. პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XVIII, 1958, გვ. 119—125.

¹⁸¹ И. Книш и дзе, Житие... св. Антония-Раваха, Хр. В., т. II, вып. I, 1913, გვ. 75.

მაგდანელელი ← მაგდალენელი: მარიამ მაგდალენელი მ 27, 56 DE; მრ 15, 40 DE. მაგრამ ასედაცაა: მაგდანელელი, მაგდანელი, იქვე C; მაგდანელმან მრ 16, 1; შდრ. ბერძნული Μαγδαληνή, Μαγδαλέ.

კ — ჰ

როსპიკი ← როსკიპი: როსპიკად განჩინებულ იყო და ისიძედა A 1109, 66 v, 21; როსპიკნი A 19, 465, 10.

ძველ ქართულში ბგერათა თანამიმდევრობა სიტყვაში მტკიცეა. ჩვეულებრივ სონანტი ნ რ ლ მ ვ ბგერები არღვევენ სიტყვაში ბგერათა ისეთ თანამიმდევრობას, როგორც მოსალოდნელია.

დარღვევის მიზეზი უთუოდ მოლაპარაკის მიდრეკილებაა „შეცვალოს ამ ენისათვის უჩვეულო ბგერათკომპლექსი ჩვეულით“¹⁶². მაგრამ ის ფაქტი, რომ უმეტესად სონანტი ბგერები იცვლიან ადგილს, გვაფიქრებინებს: მეტათეზისის მიზეზი თვით გადაადგილებული ბგერის რაგვარობაშიცაა.

¹⁶² გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, 1956, გვ. 178.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Фонетическая система языка — изменчивая, историческая категория. С течением времени изменяется артикуляционный базис, а вместе с ним и звуковой состав языка.

В грузинском языке отмечается процесс распада фарингальной и ларингальной звуковых систем. Наличие этого процесса подтверждается как фонетической системой и историей данного языка, так и показаниями родственных языков: система затворных грузинского языка подразумевает утерю звонких и глухих придыхательных фарингальных звуков в шестой группе трочных согласных. Учитывая особенности этой системы, специалисты не только считали возможным существование звонкого фарингального звука и теоретически даже восстанавливали его (Н. Марр), но и на основе логопедических данных отыскивали ему физиологическое обоснование (Г. Ахвледиани). Данные сванского и древнегрузинского языков фактически подтверждают потерю как звонкого звука φ , так и глухого придыхательного звука ξ q: в сванском до сих пор, в виде пережитка, будто бы сохранился звонкий член фарингальной группы трочных согласных, теоретически предполагаемый и в других картвельских языках (С. Жгенти); в том же сванском и некоторых диалектах грузинского языка и до настоящего времени существует звук ξ q, процесс утери которого наглядно представляет древнегрузинский язык.

В результате утери звонкого члена упростился и ряд ларингальных спирантов. Этот звонкий член и до настоящего времени обнаруживается в абхазско-абазинских диалектах

(К. Ломтатидзе). Что же касается звука ʒ h , то он оказался стесненным и стоял на пути вырождения уже в древнегрузинском языке.

В древнегрузинском часто исчезает звук a j , поскольку сильная тенденция к монофтонгизации вызывает исчезновение именно этого звука.

Звук ʒ e настолько утерялся уже в древнегрузинском языке, что в настоящее время трудно обнаружить даже его следы; затруднительно выяснить также фонетическую сущность знака z y . В древних литературных памятниках буквы ʒ e и z y употребляются только лишь со вторичной функцией. Даже в результате специального изучения всех возможных случаев употребления этих букв не удастся установить соответствующие им теоретически возможные звуки, выявить звуковой эквивалент буквы.

Вопрос особенно усложняется в результате отсутствия прямых сведений относительно звуковых особенностей древнегрузинского языка. На основании же одних только данных графического изображения звука нельзя идти дальше констатации факта и делать каких-нибудь выводы.

Звуковой состав языка изменяется и в результате возникновения новой фонемы: в определенных фонетических условиях проявляется тенденция превращения одного звука в другой, и этот процесс завершается образованием независимой фонетической единицы (Г. Гопашвили). Не должна вызывать сомнения и возможность превращения переходного звука в устойчивый, что является основой для формирования новой фонемы.

В процессе речи звуковая сторона языка испытывает непрерывные изменения, которые обуславливаются сочетанием звуков (коартикуляцией) в слове, ударением и позицией звука — аудитором. В результате происходит замена, утеря и изменение месторасположения звуков.

Характер изменения звуков в некоторых случаях настолько сложен, что он влечет за собой существенное изменение формы слова, поэтому установление его первоначального вида в лучшем случае становится возможным лишь при учете данных родственных языков. Установлено, что в результате длительного и сложного процесса развития некоторые полнзначные слова

изменились до того, что стали вспомогательными словами, аффиксами, частицами и предлогами.

Тщательный анализ реально существующей формы позволяет иногда выявить неизвестное до сих пор явление или дать новое освещение уже отмеченному явлению. Последовательное наблюдение за процессом изменения слова даст возможность обнаружить его начальную форму, восстановить первичный вид его корня и основы. Вне этого невозможна правильная квалификация формы, а, следовательно, невозможны этимологические разыскания и установление звуковых соответствий.

Изменения во времени и в процессе речи определяют содержание фонетического развития. Научное изучение конкретного языка предполагает выявление закономерностей и основных тенденций этих изменений, рассмотрение в историческом аспекте звуковых систем и процессов.

С этой целью изучены древнегрузинские рукописи (А 1109, А 95, А 19, Siu 20, Sin 26, Sin 39, S 1138), хранящиеся в Институте рукописей Академии наук Грузинской ССР, все литературные памятники V—X вв., опубликованные исследователями, а также богатый эпиграфический материал того же периода.

Наша работа не предполагает описание лишь фактических данных. В ней, по мере возможности, представлена попытка дать интерпретацию привлеченного материала.

Օ է В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Многие исследователи грузинского языка задавались целью выяснить фонетическую сущность знака Օ է. По мнению некоторых авторов грамматик грузинского языка, Օ է является гласным, другие же называют его дифтонгом (С. Додашвили, Н. Марр..).

Во многих языках исторически различаются долгие и краткие гласные. По мнению С. Какабадзе, таким различием характеризуется и древнеармянский язык, где, в частности, встречаются два количественно различных звука զ և: շ долгий и շ краткий. Тот факт, что в словах, вошедших в грузинский язык посредством армянского, Օ է соответствует

То же самое наблюдаем и в других случаях: ქმნეს *kmnēs* «сделали», ср. ქმნეს *kmnes*; ქუეშე *kwešē* «под, впризу», ср. ქუეშე *kweše*; აღმოსცენდების *aḡmoscēndebis* «всходит», ср. აღმოსცენდების *aḡmoscēndebis*.

Необходимо выяснить вопросы: почему дифтонг *je* графически передается тройко: *je || e || je* || *ē || e*, и что является причиной незакономерного употребления *ē*.

Надо полагать, что в древнейший период развития грузинского языка дифтонг *je* передавался лишь двумя знаками *je*, точно так же, как и дифтонги *aj*, *oj*. И действительно, в некоторых рукописях с большей или меньшей распространенностью встречается написание *je*. Однако следует считаться и с особенностью самого грузинского письма, с его фонетическим принципом, где каждому звуку соответствует один знак. Выражение дифтонга *je* знаком *ē* есть вторичное явление. Возможно, в древнейшем грузинском произношении знаку *ē* соответствовал лишь один звук, схожий с дифтонгом *je*. В дальнейшем этот звук исчез, и знак, некогда передававший звук, схожий с дифтонгом *je*, и оставшийся вне звука, был использован для передачи указанного дифтонга, несмотря на нарушение принципа грузинского письма.

Таким образом, факт параллельного употребления *je* и *ē* для передачи одного и того же содержания — дифтонга *je* — находит свое объяснение.

Что же касается передачи теоретически ожидаемого дифтонга *je* при помощи букв *je || e || je*, то следует отметить, что это не является результатом графического смешения знаков *ē* и *e*. Здесь мы, по-видимому, должны иметь дело с отражением древнего произношения: в речи отмечается начало процесса распада дифтонга. Различная степень выражения этого процесса по-разному отразилась и в написании: чем более широкий характер получает процесс распада дифтонга, тем чаще встречается *e* вместо ожидаемого *ē*; в некоторых же рукописях (напр. № 107 «Анбандиди») знак *ē* почти изгнан из употребления.

В тех памятниках, где вместо знака *ē* часто применяется *e*, дифтонговое толкование *ē* ставится под сомнение:

можно думать, что знак $\mathcal{U} \bar{e}$, хотя бы в некоторых случаях, не соответствует дифтонгу даже и тогда, когда это следует ожидать теоретически, поскольку в живой речи произошло изменение — дифтонг превратился в монофтонг. Следовательно, содержание изменилось, а правописание осталось старое: продолжали писать $\mathcal{U} \bar{e}$, но произносили уже не $\mathfrak{z} \bar{e} e_j$, а $\mathfrak{z} e$.

Факт утери фонстического содержания $\mathcal{U} \bar{e}$ логически повлек за собой орфографическое смещение $\mathcal{U} \bar{e}$ и $\mathfrak{z} e$. В $\mathcal{U} \bar{e}$ видели уже звук $\mathfrak{z} e$, поэтому его начали употреблять и вместо $\mathfrak{z} e$.

Чем слабее тенденция превращения дифтонга в монофтонг, тем реже встречается $\mathfrak{z} e$ вместо $\mathcal{U} \bar{e}$. В то же время редко или вовсе не встречается непоследовательное употребление $\mathcal{U} \bar{e}$.

Таким образом, в основе параллельного употребления $\mathcal{U} \bar{e}$ и $\mathfrak{z} e$ вместо теоретически ожидаемого дифтонга $\mathfrak{z} \bar{e} e_j$ лежат изменения, имевшие место в произношении. Изменение природы $\mathcal{U} \bar{e}$, со своей стороны, становится основой графического смещения $\mathcal{U} \bar{e}$ и $\mathfrak{z} e$.

ЗНАК $\mathfrak{z} y$ И СВЯЗАННЫЕ С НИМ ФОНЕТИЧЕСКИЕ И ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

Принцип написания дошедших до нас эпиграфических и письменных памятников, согласно которому каждому знаку соответствует один звук, а каждый звук передается одним знаком, нарушается знаком $\mathfrak{z} y$ и звуком $\mathfrak{u} u$: знак $\mathfrak{z} y$ передает теоретически ожидаемый дифтонг $\mathfrak{u} w i$ ($\mathfrak{U} \mathfrak{e} \mathfrak{b} \mathfrak{t} \mathfrak{z} \mathfrak{s} = \mathfrak{U} \mathfrak{e} \mathfrak{b} \mathfrak{t} \mathfrak{u} \mathfrak{i} \mathfrak{s} \text{ } \mathfrak{s} \mathfrak{e} \mathfrak{n} \mathfrak{t} \mathfrak{y} \mathfrak{s} = \mathfrak{s} \mathfrak{e} \mathfrak{n} \mathfrak{t} \mathfrak{w} \mathfrak{i} \mathfrak{s}$ «для тебя»), а звук $\mathfrak{u} u$, слоговой или неслоговой, в большинстве случаев выражается двумя знаками $\mathfrak{u} \mathfrak{z} \mathfrak{o} \mathfrak{y}$ ($\mathfrak{u} \mathfrak{z} \mathfrak{z} \mathfrak{o} \mathfrak{i} \mathfrak{s} = \mathfrak{u} \mathfrak{z} \mathfrak{o} \mathfrak{i} \mathfrak{s} \text{ } \mathfrak{o} \mathfrak{y} \mathfrak{v} \mathfrak{i} \mathfrak{s} = \mathfrak{u} \mathfrak{v} \mathfrak{i} \mathfrak{s}$ «имеется у него»; $\mathfrak{t} \mathfrak{o} \mathfrak{z} \mathfrak{o} \mathfrak{l} \mathfrak{o} = \mathfrak{t} \mathfrak{u} \mathfrak{z} \mathfrak{o} \mathfrak{l} \mathfrak{o} \text{ } \mathfrak{t} \mathfrak{o} \mathfrak{y} \mathfrak{a} \mathfrak{l} \mathfrak{i} = \mathfrak{t} \mathfrak{u} \mathfrak{a} \mathfrak{l} \mathfrak{i}$ «глаз»).

В древнегрузинском языке эта норма написания нередко нарушается:

а) ожидаемый дифтонг $\mathfrak{u} w i$ передается посредством знаков $\mathfrak{u} \mathfrak{z} \mathfrak{o} \mathfrak{y} \mathfrak{i}$ и $\mathfrak{u} \mathfrak{z} \mathfrak{o} \mathfrak{y}$ ($\mathfrak{U} \mathfrak{e} \mathfrak{b} \mathfrak{t} \mathfrak{u} \mathfrak{z} \mathfrak{o} \mathfrak{i} \mathfrak{s} \parallel \mathfrak{U} \mathfrak{e} \mathfrak{b} \mathfrak{t} \mathfrak{u} \mathfrak{z} \mathfrak{s} \text{ } \mathfrak{s} \mathfrak{e} \mathfrak{n} \mathfrak{t} \mathfrak{o} \mathfrak{y} \mathfrak{i} \mathfrak{s} \parallel \mathfrak{s} \mathfrak{e} \mathfrak{n} \mathfrak{t} \mathfrak{o} \mathfrak{y} \mathfrak{s}$, ср. $\mathfrak{U} \mathfrak{e} \mathfrak{b} \mathfrak{t} \mathfrak{z} \mathfrak{s} \text{ } \mathfrak{s} \mathfrak{e} \mathfrak{n} \mathfrak{t} \mathfrak{y} \mathfrak{s}$ «для тебя»);

б) звук $\mathfrak{u} u$ передается одним знаком: только лишь буквой $\mathfrak{z} y$ (здесь этот звук чаще бывает неслоговой, реже сло-

говой) и иногда только лишь буквой α \circ ($\text{სიკვდილი} = \text{სიკუ-}$
 დილი $\text{siqydili} = \text{siqwdili}$ «смерть»; $\text{თჳ} = \text{თუ}$ $\text{tu} = \text{tu}$ «если»;
 $\text{ობიწობაჲ} = \text{უბიწობაჲ}$ $\text{obi\textasciitilde}obaj = \text{ubi\textasciitilde}obaj$ «непороч-
ность»). Такое разнообразие проявляется в древних ханмэтных
памятниках и увеличивается в памятниках IX — XI веков.

Возникает несколько вопросов фонетического и орфо-
графического характера:

1. Какой звук соответствует знаку ჳ უ и чем определяется факт передачи звука უ u и дифтонга უო wi посредством ჳ უ .

2. Почему звук უ u передается по-разному и какое из этого вытекает следствие.

ჳ უ как знак должен был выработаться для передачи лишь одного звука. Тот факт, что в древнегрузинском написании ჳ უ выражает звук უ u и в то же время соответствует дифтонгу უო wi , по всей вероятности, свидетельствует о родственной связи звука, выражаемого посредством ჳ უ , как с звуком უ u , так и с звуком ო i .

Во всех рассмотренных нами рукописях дифтонг უო wi передается знаком ჳ უ , однако иногда встречается и написание ოჳო ($\text{ეტყოჳის} = \text{ეტყჳის}$ $\text{etqoyis} = \text{etqys}$ «скажет»). Следует полагать, что это написание являлось единственным для определенного периода развития грузинского письма, потому выражение одного и того же дифтонга посредством ჳ უ представляет собой вторичное явление. Такому изменению могло содействовать то обстоятельство, что звук ჳ უ был похож на звуки უ u и ო i , или же то, что знак ჳ უ существовал вне соответствующего звука.

Троюкую передачу звука უ u через посредство ოჳ ჳ ო ოუ უ ო , конечно, нельзя считать исходным положением. Звук უ u передавался сначала только лишь знаками ოჳ ოუ . В факте передачи звука უ u посредством одного знака следует видеть стремление избежать сложного написания звука უ u .

Чем объясняется употребление знаков ოჳ ოუ для передачи теоретически ожидаемой группы უო wi (საკვრველი sakvurveli , ср. საკვრველი sakvurveli «удивительный»)?

В научной литературе это явление объясняется двояко. По мнению одних, употребление ოჳ ოუ вместо ожидаемого ჳ უ касается произношения и считается диалектным явлением: про-

износили и писали საკოზრველი saḳoḡveli «удивительный» (А. Шанидзе, А. Чикобава). Согласно второму мнению, написание ოზ ოუ вместо ჯ უ представляет собой вопрос орфографии: писали საკოზრველი saḳoḡveli, а произносили საკოზირველი saḳoḡirveli (Т. Каухчишвили, А. Мартиросов).

Если признать употребление ოზ ოუ вместо ჯ უ диалектным явлением, то это означает, что дифтонг უ ი превратился в монофтонг; если же употребление ოზ ოუ вместо ჯ უ признать орфографическим явлением, то тогда мы имеем дело с употреблением двух букв (ოზ ოუ) вместо одного знака ჯ უ.

Это могло произойти. Здесь мы сталкиваемся с тем же положением, что и в случае употребления знаков ოზ ოუ вместо ожидаемого ო ო (სარწმუნოებდა saḡḥmunoebaj, ср. სარწმუნობდა saḡḥmunoebaj «вера»).

Употребление знаков ოზ ოუ для выражения звука ო ო можно приписать традиции написания, оно является показателем орфографического своеобразия и представляет собой вопрос графики, а не произношения. Передача звука ო ო посредством ოზ ოუ представляет собой результат чисто графического смещения, в основе которого лежит та аномалия грузинского написания, которую создавала передача звука უ ი. Вполне возможно, что это и лежит в основе употребления ოზ ოუ вместо ожидаемого ჯ უ.

ДИФТОНГ

Суффикс -ო -ი при присоединении к имени существительному с гласным исходом основы превращается в неслоговой ა j и вместе с конечным гласным дает дифтонги ა ა aj, ე ე ej, ო ო oj, უ უ uj.

Выяснение истории ო ო сделало ясным процесс распада дифтонга ე ე ej. Процесс монофтонгизации касается и дифтонгов ა ა aj, ო ო oj, უ უ uj. Ему подчиняются собственные и нарицательные имена как с усеченными, так и неусеченными основами.

ცოლი ქოზასი coli kozasi, ср. ცოლი ქოზაესი coli kozajsi «жена Хузы».

შობა იოვანესი šobaj iovanesi, ср. შობა იოვანებასი šobaj iovanejsi «рождение Иоанна».

ადგილი დიოსკორიდოსი *adgili dioskoridosi*, სრ. ადგილი დიოსკორიდოესი *adgili dioskoridojsi* «место Диоскорида».

შემთხვევად იესუსა *šemtšwevad iesusa*, სრ. შემთხვევად იესუსა *šemtšwevad iesujsa* «на встрече Иисусу».

Или:

მაცხოვრება შენი *mačxovreba šeni*, სრ. მაცხოვრებაჲ შენი *mačxovrebaġ šeni* «твое спасение».

მეუფე ჰურიათაჲ *meupe huriaataġ*, სრ. მეუფეჲ ჰურიათაჲ *meupeġ huriaataġ* «царь Иудейский».

სიტყოსა მისგან *siťposa misgan*, სრ. სიტყოსა მისგან *siťpojsa misgan* «от теплоты».

ძუძუს მტყ *zuzus mtč*, სრ. ძუძუს მტყ *zuzujš mtč* «молочный брат».

Особо следует отметить сильную тенденцию распада дифтонга *ეჲ ej*, сравнительно устойчива позиция дифтонгов *აჲ aj*, *ოჲ oj*, *უჲ uj*. Особенно ценны данные форм сравнительной степени с окончаниями *ე e* и *ო o*, где преобладают случаи упрощения дифтонга *ეჲ ej*. Некоторые памятники (напр. рукопись S 1138) прекрасно иллюстрируют сказанное: *ოჲ oj* во всех случаях представлен в неизменном виде, в то время как *ეჲ ej* монофтонгизирован.

Процесс распада дифтонга подразумевает утерю звука *ჲ j*. В живой речи произошло изменение, и оно нашло отражение в письме; необходимость употребления знака *ჲ j* ограничилась: он уже оказался ненужным и им перестали пользоваться. Такая утеря фонетической функции *ჲ j* обусловила и случаи незакономерного его применения. Знак *ჲ j* иногда употребляется вместо *ი i*: *საიდუმლოჲ sajdumloj*, სრ. საიდუმლოჲ *saidumloj* «тайный»; *შეერთებს ჶejertebš*, სრ. შეერთებს *šejertebš* «соединит»; *მოითხოვა moitšova*, სრ. მოითხოვა *moitšova* «потребовал»; *ახარებნ jxarebn*, სრ. იხარებნ *ixarebn* «радуется»; *ეკლესიჲს eklesijš*, სრ. ეკლესიის *eklesiis* «церковный».

АССИМИЛЯЦИЯ

Анализ данных древнегрузинского языка выявляет все известные виды ассимиляции — прогрессивную и регрессивную, контактную и дистанционную, полную и частичную. Из них

прогрессивная ассимиляция встречается редко, регрессивная — сравнительно чаще.

Например:

а) Альвеолярный дрожащий звук **რ** **r** полностью уподобляется предшествующему альвеолярному шелевому звуку **ლ** **l**: უძღუარი → უძღულე *uzluri* → *uzluli* «немошный».

б) Переднеязычный свистящий звук **ს** **s** частично уподобляется последующим заднеязычным шипящим звукам **ჯ** **ʃ**, **ჩ** **ç**, **ც** **ç** и превращается в шипящий звук **შ** **ʃ**: სჯინს → შჯინს *sʃis* → *ʃʃis* «судит»; სჩან → შჩან *sčan* → *ʃčan* «видно»; სამსკუალი → სამშკუალი *samsčwali* → *samʃčwali* «гвоздь».

Сила ассимиляции в комплексах **სჯ** **sʃ**, **სჩ** **sç**, **სც** **sç** настолько сильна, что ожидаемая исходная форма оказалась почти изгнанной из употребления.

в) Звук **ს** **s** иногда полностью уподобляется последующему звуку **შ** **ʃ**: საშუვალ → შაშუვალ *sašwval* → *šašwval* «середина»; სიშთვილისბმა → შიშთვილისბმა *sištivilis-bma* → *šištivilis-bma* «повеситься».

Часто утвердившимся оказывается результат ассимиляции, а исходная форма утрачивается: შეშა ← *სეშა *šeša* ← *seša* «дрова»; შიში ← *სიში *šiši* ← **siši* «страх»; ცეცხლი ← *სეცხლი *sechli* ← **sechli* «огонь».

По сравнению с ассимиляцией согласных ассимиляция гласных встречается гораздо реже. В качестве примера полной регрессивной ассимиляции можно привести ღმრთეებაჲ *γmrteebaj* «божество», ღმრთებრი *γmrteebri* «божественный» (← ღმრთაებაჲ *γmrtaebaj*, ღმრთებრი *γmrtaebri*).

ДИССИМИЛЯЦИЯ

Закон диссимиляции является действующим фонетическим законом в древнегрузинском языке. Из двух одинаковых звуков слова один диссимилируется:

а) რ — რ → რ — ლ || ლ — რ *r — r* → *r — l* || *l — r*: მარტკარი → მარტკალი *martyri* → *martyli* «мученик»; საბრარდელი → საბლარდელი *sabrardneli* → *sablardneli* «одежда, верхнее платье».

ბ) ლ—ლ→ლ—რ || რ—ლ l—l→l—r || r—l: ლელწამი→
ლერწამი lelçami→lerçami «тростник»; მოსლული→მოს-
რული mosluli→mosruli «пришедший».

ვ) მმ→ვმ || მმ mm→vm || mm: ემმანუელ→ევმანუელ
|| ემმანუელ emmanuel→evmanuel→enmanuel «Еммануил»,
ср. греч. Ἐμμανουήλ.

რ) მმ→ლმ || რმ mm→lm || mm: სუნნელი→სულნელი ||
სურნელი sunneli→sulneli || snrueli «Слаговоние, аромат».

Выясняется, что диссимиляции подвергаются сонорные со-
гласные რ r, ლ l, მ m, მ m. Диссимиляция характеризуется за-
меной звуков. Чередующимися звуками оказываются ლ l, მ m,
რ r, ვ v. Вследствие указанной замены вместо одинаковых
звуков в слове появляются сходные звуки.

Диссимиляции подвергается также и один из двух сходных
звуков: მმ→მმ mb→mb: ამბავი→ანბავი ambavi→anbavi
«весть»; სექტემბერი→სექტენბერი sekdemberi→sekden-
beri «сентябрь», ср. латин. September «сентябрь, сентябрьский».

В результате изменения вместо сходных звуков в слове
образуется комплекс более различных звуков.

Реже отмечаются случаи диссимиляции гласных: ე—ე→
უ—ე e—e→u—e: ერთიერთი→ურთიერთი ertierti→
urtierti «друг друга».

В древнегрузинском языке имеется суффикс -ეან -ean,
обладающий несколькими функциями: ადამი—ადამ-ეანი
adam-i—adam-ean-i «Адам—потомство Адама», перен. «человек»;
არა—არ-ეანი arga—arg-ean-i «парус—парусный».

Иногда суффикс -ეან -ean переходит в -იან -ian.
Причиной изменения является регрессивная диссимиляция глас-
ных.

Чередование гласных особенно часто встречается в словах
иностранного происхождения. Некоторые из них, по-видимому,
результат неадекватного восприятия звука, основа других чере-
дований выходит за пределы произношения грузинского языка,
а некоторые из них требуют дальнейшего исследования. Воз-
можно, что путем диссимиляции получены ანდრია andria,
ср. греч. Ἀνδρέας «Андрей», ср. также ანდრეა andrea; ენია
enia, ср. ენეა enea, греч. Ἐνέα; точно также: სოსთინე
sostine, ср. სოსთენე sostene, греч. Σωσθηνός.

Выясняется, что в зависимости от направления фонетического процесса диссимиляция может быть прогрессивной и регрессивной, а в зависимости от расстояния — контактной и дистанционной. Диссимиляция сходных звуков обычно является контактной, а одинаковых звуков может быть контактной и дистанционной.

Какое направление действия диссимиляции является преимущественным и чем определяется это направление?

Согласно исследованию И. Кипшидзе, в мегрельском диалекте занского языка отмечаются случаи только лишь прогрессивной диссимиляции, а в грузинском имеет место главным образом регрессивная диссимиляция, однако встречаются случаи и прогрессивной диссимиляции. Для иллюстрации автор приводит примеры из мегрельского диалекта и грузинского языка и заключает: хотя в грузинском и мегрельском встречаются случаи ассимиляции и диссимиляции всех видов, но преимущественными и характерными для них являются регрессивная ассимиляция и прогрессивная диссимиляция.

Возникает вопрос: если в мегрельском языке отмечена лишь прогрессивная диссимиляция, то как понять существование в том же мегрельском диссимиляции всех видов? Как могло случиться, что мегрельский и грузинский языки были объединены в одном выводе? В то же время, если в грузинском имеет место главным образом регрессивная диссимиляция, то как же для того же грузинского преимущественно характерным оказывается прогрессивная диссимиляция?

Анализ материала показал, что в древнегрузинском прогрессивная диссимиляция была распространена не менее регрессивной.

Направление действия диссимиляции не определяется ни адекватностью диссимилирующихся звуков, ни их сходством, ни позицией звуков в слове: одни и те же звуки могут диссимилироваться и регрессивно, и прогрессивно; контактная диссимиляция обычно регрессивна, однако регрессивно диссимилируются и разобщенные звуки.

ИЗМЕНЕНИЕ СОГЛАСНЫХ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ЗВОНКОСТИ И ГЛУХОСТИ

Оглушение звонкого звука представляет собой характерное фонетическое явление древнегрузинского произношения. Оно обуславливалось разными фонетическими факторами:

а) ассимиляцией. Под влиянием глухого звука звонкий звук в слове оглушается. По направлению действия процесс может быть прогрессивным и регрессивным, а по расстоянию — контактными и дистанционными.

Звонкость теряют звуки β δ , γ ζ : ნებ-სით → ნეფსით nebsit → nepsit «добровольно»; დააბრკო-ლოს → დააპრკოლოს daabrkolos → daaprkolos «соблазняет»; წაბთგრა → წაპთქრა čahtgra → čahtkra «предстал»; დაშდა → დაშთა dašda → dašta «остался»; დადადყო → დადატყო γαγαdqo → γαγატყო «закричал»; აღუხება → ახუხება aḡwseba → axwseba «наполнить»; ძოწეული → წოწეული zoceuli → coceuli «багряница, порфира»; გიძს → გიც giḡs → gie «имеешь».

Выясняется, что ассимиляцию вызывают придыхательные и абруптивные согласные. В результате вместо звонкого имеем, с одной стороны, глухой придыхательный звук, а с другой — глухой абруптив.

б) фонетической позицией звука. В абсолютном конце слова проявляется тенденция оглушения звонкого согласного: დ → თ d → t: უნებლიად → უნებლიათ unebliad → unebliat «невольно»; სათნოდ → სათნოთ satnod → satnot «благовольно»; ელისაბედ → ელისაბეთ elisabed → elisabet «Елизавета». ბ → ფ b → p: აკურთხებ → აკურთხეფ aḡurtxeb → aḡurtxep «благословишь»; იოსებ → იოსეთ ioseb → iosep «Иосиф».

Высказанное в научной литературе мнение, согласно которому действие закона оглушения звонких шумных в абсолютном конце слова будто бы начинается в т. н. среднегрузинском языке, требует исправления: тенденция оглушения звонкого согласного в абсолютном конце слова уже с древнейших времен является характерным свойством грузинского произношения.

в) диссимиляцией. Из двух звонких звуков в слове один оглушается: ბრღვება → ბრტვება brḡvva → brtvva «тлеть»;

წარდგრომილი → წართქრომილი (←*წართგრომილი)
çardgromili → çartkromili (←*çartgromili) «представленный».

В данном случае действие закона диссимилятивного оглушения не вызывает сомнений. Формы, полученные в результате его действия, должны были существовать в гораздо большем количестве, нежели представлено в древних памятниках.

Во многих случаях трудно выявить причину оглушения звука: есть возможность предложить несколько объяснений. Например, формы კრედსაბმელი || → კრეტსაბმელი kred-sabmeli || → kretsabmeli «завеса» являются параллельными. Причиной изменения в данном случае может служить или регрессивная дистанционная ассимиляция (ассимилятором является звук ქ k) или диссимилятивное оглушение: из двух звонких რ — ლ r — l один оглушился. Причиной может быть также и сложный фонетический процесс: возникновение диссимилятивной абрутилизации после ассимилятивного придыхания კრედსაბმელი → კრეტსაბმელი → კრეტსაბმელი kred-sabmeli → kretsabmeli → kretsabmeli (ср. диалектный ამისთვინ → ამისტვინ amistvin → amistvin «для этого»).

В древнегрузинском языке встречаются случаи озвончения глухого звука, которые являются результатом:

а) действия закона ассимиляции — глухой звук озвончается под влиянием звонкого звука. В отношении направления действия — это регрессивный процесс, а в отношении расстояния — контактный.

Озвончаются звуки თ t, ს s: კიდეაგაბ → კიდელაგაბ kidejtgau → kidejdgau «из края»; ამგავსებს → ამზგავსებს amsgavsebs → amzgvavsebs «уподобляет».

Выясняется, что для древнегрузинского языка характерным было не только ассимилятивное оглушение, но и такое же озвончение. Комплекс глухой + звонкий изменяется

двойко

- глухой + глухой (დაშდობა → დაშთობა dašdoma → daštoma «остаться»).
- звонкий + звонкий (კიდეაგაბ → კიდელაგაბ kidejtgau → kidejdgau «из края»).

Вопрос о том, почему сходный комплекс дает разные результаты, требует объяснения.

б) действия закона диссимляции — озвончается в слове один из двух затворных. В данном случае диссимлятивное озвончение звуков по направлению действия может быть как прогрессивным, так и регрессивным.

Озвончаются глухие абруптивы: ღ რ ი ღ ზ : ღ ი ლ ლ ი → ღ ი ლ ლ ი rilci → bilci «мерзость»; ტყვბა → ტყვბა tkerpa → tkeb-na «утапгивать».

На основе анализа вышеприведенных примеров можно прийти к следующим выводам:

1. Изменение согласных в зависимости от звонкости и глухости — результат ассимиляции или диссимляции. Одним из факторов изменения согласных является также позиция звука в слове — ауслაუტ.

2. Сфера действия закона ассимиляции значительно расширяется, если в слове одновременно сосредотачиваются звонкие и глухие звуки. В этом случае проявляется сильная ассимилятивная тенденция, в результате чего получаем или два глухих звука (ассимилятивное оглушение), или два звонких звука (ассимилятивное озвончение). Первый случай значительно преобладает над вторым; в сходных комплексах (глухой + звонкий) из двух возможных процессов имеет место преимущественно один — звонкий звук оглушается.

Интерес вызывает вопрос о том, почему большинство случаев ассимиляции приходится на звонкие звуки и, с другой стороны, почему преобладают случаи ассимилятивного оглушения при ассимилятивном озвончении.

Причина кроется в слабой звонкости согласных в древнегрузинском языке.

3. Для грузинского произношения характерным являлась диссимляция не только одинаковых, но и сходных звуков: из двух звонких или глухих звуков один изменяется, т. е. теряет или приобретает звонкость по тому же закону, по которому изменились два одинаковых звука.

4. Сильная тенденция к оглушению звука в древнегрузинском языке, обусловленная различными фонетическими факторами, является еще одним подтверждением того, что суффикс множественного числа -*თ* t представляет собой оглушенный суффикс -ლ -d.

5. Действием закона оглушения конечного звука в слове объясняется факт исчезновения знака -d в родительном с отношением: причиной исчезновения является нахождение звука -d в акулауте: წყაროდ ცხორებისად წყაროდ სო-
rebisad → წყაროდ *ცხორებისათ წყაროდ სო-
რებისად ცხორებისა წყაროდ სო-
რებისა «источником жизни».

СУБСТИТУЦИЯ

Грузинское произношение характеризуется и другими изменениями звука в слове. В древнегрузинском параллельно встречаются формы: ვასკულავი || მასკულავი vaskwłavi ||
maskwłavi «звезда», ცხონდა || ცხომდა cxonda || cxomda «вы-
жил; исцелился»... В научной литературе это фонетическое явление известно под названием субституции.

Под субституцией подразумевается внезапное, «случайное», спорадическое изменение звуков, являющееся результатом неправильного (неадекватного) восприятия звуков, и, следовательно, оно не обусловлено фонетически. Своеобразная «закономерность», проявляющаяся в такой замене звуков, состоит в том, что заменить друг друга могут лишь такие звуки, которые сходны преимущественно акустически (Г. А х в е д и а н и).

Необходимо выяснить, являются ли все случаи, которые рассматриваются в качестве субституции, действительно результатом неправильного восприятия звука, или часть из них все же обусловлена фонетически. В положительном случае интересно выяснить: какой именно фонетический закон является здесь определяющим. Если же выявить причину изменения окажется невозможным, то тогда насколько правомерно объяснять результат изменения неадекватным восприятием.

На материале древнегрузинского языка выясняется, что ряд случаев чередования звуков, которые в специальной литературе относятся к субституции, объясняется диссимилятивным озвончением, диссимилятивным оглушением и действием фонетического закона оглушения конечного звонкого согласного. Следовательно, мы имеем дело с закономерными изменениями.

В древнегрузинском языке часто отсутствует фонетическое основание чередования звуков, однако это не означает, что мы имеем дело с «случайным», спорадическим изменением звуков: диалектный ბატარა (← პატარა) *baṭara* (← *paṭara*) «маленький» считали результатом субституции, т. е. незакономерного изменения звука до тех пор, пока не была установлена закономерность диссимильтивного озвончения (Г. Ахвледиани).

Наличие подобных фактов, а также и то обстоятельство, что взаимно чередующимися оказываются не только артикуляционно сходные, но и артикуляционно различные звуки, дает основание заключить, что даже такие чередования звуков, основа которых пока остается невыясненной, не могут быть признаны результатом неправильного восприятия звука, их нельзя считать акустическим явлением. Не исключена возможность, что причиной некоторых изменений может явиться неизвестная до сих пор фонетическая закономерность. В результате выявления этих закономерностей станет ясной основа чередования звуков так же, как ясен путь превращения формы პატარა *paṭara* в ბატარა *baṭara* «маленький».

Если основа чередований звуков выяснится и в других случаях, тогда возникнет вопрос: какое содержание останется у субституции как наименования, будет ли она служить обозначением какого-либо фонетического явления?

ИСЧЕЗНОВЕНИЕ ЗВУКОВ

В древнегрузинском языке редукции подвергаются все пять гласных.

Редуцирован звук *ა* *a*: ძლით *ḡlit*, ср. ძალით *ḡalit* «силою»; ლერწმისა *lerḡmisa*, ср. ლერწამისა *lerḡmisa* «тростника»; მოძღურისა *moḡwrisa*, ср. მოძღუარისა *moḡwarisa* «учителя»; მომავლისა *momavlis*, ср. მომავალისა *momavalisa* «будущего».

Редуцирован звук *ე* *e*: სოფლისა *soplisa*, ср. სოფელისა *sopelisa* «мира»; სასუმლისა *sasumlisa*, ср. სასუმელისა *sasumelisa* «чаши».

Редуцирован звук *o* *i*: გამობრწყნდის *gamobrçqndis*, ср. გამობრწყინდის *gamobrçqindis* «заблестал»; შერაცხლება *šeracxleba*, ср. შერაცხილება *šeracxileba* «почитать».

Редуцирован звук *o* *o*: ეგრეб *egden*, ср. ეგორეб *ego-den* «постольку».

Редуцирован звук *u*: აღქმისა *aṭkmisaj*, ср. აღთქმისა *aṭkwmisaj* «завета»; მომწყდარი *momçqdari*, ср. მომწყუდარი *momçqwdari* «нобитый»; ღწოლა *ççola*, ср. ღუწოლა *uṭçola* «заботиться» и იღუაწა *iṭwaça* «забылся о нем».

В эпиграфических и письменных памятниках, с одной стороны, сохраняется полиогласие слова, а, с другой стороны, из слова выпадают даже два гласных. Это касается всех частей речи — как имен, так и глаголов.

В специальной литературе ударение грузинского языка рассматривается в сравнительно-историческом плане. Установлено, что в древнегрузинском языке ударение интенсивно-динамическое, оно не фиксировано на определенном слоге. Между интенсивным ударением и редукцией гласного существует закономерное взаимоотношение: колебания в отношении редукции гласных, отмечаемые в древнегрузинском, объясняются разнообразием ударений в диалектных слоях древнегрузинского языка (А. Чикобава).

Следует отметить, что некоторые основы в древнегрузинском языке представлены только лишь в редуцированном виде. Например, не встречаются формы ტეხედომა *ṭexedoma* «сломаться», აღიპყრა *aṭirqa* «поднял»..., имеем: ტყდომა *ṭqdoma*, აღიპყრა *aṭirqa*.

Интересно выяснить, почему в определенных основах не проявляется диалектное различие ударения. Если причиной редукции является интенсивное ударение, то тогда, почему в ряде основ не удастся обнаружить и следа действия неинтенсивного ударения? Полагается — выпадение или сохранение гласных обуславливается и морфологической формой слова.

Фонетическое изменение слова предполагает и исчезновение согласных. Такое исчезновение подчиняется определенной закономерности, которая выражается в следующем:

ა) Исчезает в слове один из двух одинаковых согласных. Это выпадение звука имеет место в различных фонетических позициях, как при непосредственном, так и при отдаленном соседстве: აბა მამაო aba mamao, ср. აბბა მამაო abba mashao «авва отче». დიად diad, ср. დიდად didad «весьма, очень». Часто исчезает показатель направительного падежа -დ -d перед послелогом -მდე -mde «до»: დასასრულამდე dasasrulamde, ср. დასასრულადმდე dasasruladmde «до окончания». განვლეთ ganvlet, ср. განვევლეთ ganvvet «мы прошли» თუე tve, ср. თთუე ttve «месяц». ჩული čyli, ср. ჩჩული ččyli «младенец».

ბ) Исчезает в слове также и один из двух сходных звуков. Особенно часты случаи исчезновения звука ვ v: მოსლაჲ moslaj, ср. მოსლვაჲ moslvaj «прийти, приходить»; მოაქცივნეს moakcivnes, ср. მოაქცივნეს moakcivnes «возвратили»; კლდოანი kldoani, ср. კლდოვანი kldovani «скалистый»; უწყოდე ucqode, ср. ვუწყოდე vucqode «я знал»; კურთხეული kurtxeuli, ср. კურთხევული kurtxevuli «благословенный».

Из двух лабиализованных звуков один исчезает: ბრწყინვალე brçqinvale, ср. მბრწყინვალე mbrçqinvale «блестящий»; также, из двух придыхательных утерян один: მაშინ mašin, ср. მასშინ masšin «тогда».

в) Отмечаются случаи исчезновения звонкого согласного в соседстве с глухим звуком. მ m: საღთო saγto, ср. საღმთო saγmto «божний»; ქვშა kyša, ср. მქვშა mkyša «песок».

რ r: უჩულოება uculoeba, ср. ურჩულოება urçuloeba «беззаконность, беззаконие»; სისქე siske, ср. სისრქე sizrke «толщина»; უტყნელება uqçneleba, ср. უტრწნელება uqrcneleba «нетленность»; მსხუეპლი msxwepli, ср. მსხუერპლი msxwerpli «жертва».

ლ l: საცეცხური sacecxuri, ср. საცეცხლური sacecxluri «кадила».

ვ v: საკიცხელი saçixeli, ср. საკიცხველი saçixveli «осменяемый».

г) Исчезает согласный и в абсолютном конце слова:

ვ v: კულა kula, ср. კულავ kulav «опять».

რ რ: ჩუგბთაგბ ღwentაeb, სრ. ჩუგბთაგბრ ღwentაebr
«подобно нам».

Что лежит в основе указанных изменений?

1. Исчезновение одного из находящихся в контакте или отстоящих друг от друга двух одинаковых или сходных согласных является результатом действия закона диссимилиации.

В научной литературе высказано мнение, что в комплексе заднеязычный + რ რ (+ аффриката) + заднеязычный теряется один из заднеязычных, напр. ჳრკო → რკო grko → rko «жёлудь»... Диссимилативное исчезновение обуславливается и акцессивностью комплекса (გრ- gr-) (Г. А х в л е д и а н и).

Не вызывая сомнений то обстоятельство, что тяготение к суперированию акцессивного комплекса согласных детерминировано физиологически, поэтому это явление носит общий фонетический характер. Возможно, что акцессивная последовательность согласных в грузинском языке является реальной основой таких фонетических изменений, как исчезновение согласных; однако не исключено и то, что для осуществления диссимилиации в отмеченном звукосоетании совершенно достаточным может оказаться наличие двух заднеязычных звуков. В пользу этого свидетельствует закономерный характер исчезновения одного из двух сходных звуков и в неакцессивных комплексах.

2. Единственная закономерность исчезновения звуков в комплексе отсутствующих одинаковых и сходных согласных заключается в том, что столкновение в слове глухого и звонкого звуков сопровождается исчезновением последнего. Причину исчезновения ჳ შ, ბ პ, რ რ, ლ ლ, ჳ ვ следует искать в действии закона ассимиляции.

Ставится вопрос: почему результатом ассимиляции является исчезновение звука?

Известно, что для фонетической системы грузинского языка характерны троечная, парная и единичная группы. В последнюю группу входят звуки ჳ შ, ბ პ, რ რ, ლ ლ, ჳ ვ, которые оглушились в результате ассимиляции. Но вследствие того, что в грузинском языке глухие фонемы ჳ შ, ბ პ, რ რ, ლ ლ, ჳ ვ отсутствуют, они исчезли.

Такое исчезновение звуков можно назвать ассимилятивным исчезновением.

3. Звуки *ჩ*, *რ*, *ვ* исчезают и в конце слова. Причиной этого является действовавший в древнегрузинском языке фонетический закон оглушения звонкого звука в абсолютном конце слова.

Таким образом, в основе исчезновения в слове одного из двух одинаковых, сходных или различных звуков лежат законы диссимиляции, ассимиляции и оглушения звонкого звука в абсолютном конце слова.

Анализ данных древнегрузинского языка позволяет прийти к следующему общему выводу.

Результат диссимиляции и ассимиляции иногда идентичен—звук исчезает. Однако общее между ними проявляется не только в идентичности, но и в различии результатов: в результате диссимиляции один из двух одинаковых или сходных звуков то исчезает (напр. *შესლული* → *შესული* *šesuli* → *šesuli* «вошедший»), то расподобляется (напр. *შესლული* → *შესრული* *šesuli* → *šesruli* «вошедший»). Следовательно, под изменением подразумеваются исчезновение и расподобление. При ассимиляции из двух разных звуков один то исчезает (напр. *უტრწნელება* → *უტწნელება* *uqṛcneleba* → *uqcneleba* «нетленность»), то уподобляется другому (напр. *გადატა* → *გადატა* *gadaqda* → *gadaqta* «приключился»). Таким образом, под изменением здесь подразумеваются исчезновение и уподобление.

Причина различного результата диссимиляции вызывает определенный интерес и требует дальнейшего исследования. Ассимилятивное же исчезновение и уподобление обусловливается фонетической сущностью звука.

ПОЯВЛЕНИЕ ЗВУКА

В древнегрузинском часто появляется согласный звук, который выделяется из корневой части и в то же время не имеет морфологического назначения.

Причины появления звука различны: соответственно имеем развитие или вставку звука. В первом случае основа изменения лежит в самом слове, причины же второго выходят за пределы звукового состава слова.

Например, отмечено развитие звуков *g, k, γ* перед губными, особенно перед звуком *v*, что вызвано особой артикуляцией этого звука (В. Топурия). Отмечено также развитие звука *h* *r*, вызываемое встречей рекурсии предшествующего гласного и экскурсии последующего затворного, и звука *j* *k* в соседстве со звуком *θ* *ξ*, обусловленное особенностью произношения звука *θ* *ξ* (С. Жгенти). В грузинском языке формирование т. н. гармоничных комплексов согласных также сопровождается развитием звука (А. Чикобава).

Возникает вопрос: не означает ли развитие звука вообще и, в частности, закономерное появление второго компонента гармоничного комплекса, что здесь мы имеем дело с процессом превращения переходного звука в установочный?

Из случаев появления (развития) звука в древнегрузинском обращает на себя внимание следующее:

Развитие звука *b* *n*: უჭმბდა *uqmnda*, ср. უჭმდა «ему нужно было»; ср. в новогрузинском: წმინდა ← წმიდა *sminda* ← *smida* «чистый; святой»; წმენდა → წმედა *smenda* ← *smeda* «чистить»; წარწყმენდა ← წარწყმედა *carcqmenda* ← *carcqmeda* «погубить; трата» и диалектный ხმინდალი ← ხმიინდალი *xmiandi* ← *xmiadi* «пресный хлеб»... Тоже: დაინთქმობდა *daintkmoda*, ср. დაინთქმობდა *daitkmoda* «тонул», დაინთქა *daitka* «утонул»... ср. также в новогрузинском ნთხევა ← თხევა *ntxeva* ← *txeva* «изливать» и диалектное ანთასი ← ათასი *autasi* ← *atasi* «тысяча». თიანტრონსა *tiantronsa*, ср. თიანტრონსა *tiaṭronsa*, ср. греческое θέατρον «театр, зрелище». საანჯმნო *saanḡmo*, ср. იჯმნა *iḡmna* «простился». განაქრიოს *ganakrios*, ср. განაქრიოს *ganakrios* «подул бы». მწინკული *mṣinkwli*, ср. მწიკული *mṣikwli* «грязь»... ср. в новогрузинском ღრიანკალი *ḡrianḡali* ← ღრიაკალი *ḡriaḡali* «скорпион».

Развитие звука *h* *r*: მტროვანი *mḡrcovani*, ср. მტროვანი *mḡrcovani* «седой; старик» и მტროვანება *mḡrcovaneba* «посесть; старость»... ср. также чанское ხ-ე || კ-ე || ჩ-ე || რ-ე *xḡ-e* || *kḡ-e* || *čk-e* || *ḡ-e* и мегрельское რ-ე ḡ-ე «белый».

Тоже: სიყმლი *siqmili*, ср. სიყმილი *siqmili* «го-лод», ср. сванское ლიყმ-ე *liqm-e* «утонуть, тонуть».

Иногда вторичность звука не вызывает сомнения, но трудно определить причину его появления. Например, появление **g v** в соседстве со звуками **o o**, **u u**: უბაცოფოვო *pbacopovo*, ср. უბაცოფოო *pbacopoo* «бесплодный»; სიცრუეშ *sicruvē*, ср. სიცრუე *sicruē* «неправда»; უვექუელად *uvekwelad*, ср. უექუელად *uekwelad* «несомненно»; ვტყუვი *vtqvi*, ср. ვტყუი *vtqi* «лгу».

Из анализа материала становится ясным закономерное и фонетически обусловленное появление звука **g v**, а следовательно, и его развитие. Однако в этих формах не исключена и возможность аналогии таких форм, где **g v** является древней принадлежностью основы. Это означает, что согласный **g v** в слове развит не фонетически, а включен в него по аналогии с другой формой, перенесен ассоциативно.

Приведем другие случаи вставки звука: по аналогии со словом აღმართი *aṣmarti* «подъем» получено მიღმართ *miḡmart*, ср. მიმართ *mimart* «по отношению»; по аналогии с описательными формами глагола получено ურთიერთარს *urtiertars*, ср. ურთიერთას *urtiertas* «друг другу»; по аналогии с именами, имеющими префикс **მ-** *m-*, получено მცხედარი *mchexdari*, ср. ცხედარი *chexdari* «кровать; постель».

Таким образом, выясняется, что появление согласного в слове подразумевает развитие и вставку звука. Развитие — это закономерное, фонетически обусловленное появление звука, вставка же объясняется психологическим фактором.

МЕТАТЕЗА

Метатеza получила распространение в древнегрузинском языке. Она может быть простой и сложной.

Перестановлен звук **რ**: რჭმალი *rqmali*, ср. ქრმალი *qrmali* «сабля»; ჯურღმული *ḡurḡmuli*, ср. ჯურღმული *ḡurḡmuli* «колодец», ср. также ღრმა *ḡrma* «глубокий», სიღრმე *siḡrme* «глубина»; დაადრგა *daadrgra*, ср. დაადგრა *daadgra* «остановился»; აღაფრქუედა *aḡarḡkwevda*, ср. აღაფქურედა *aḡarḡkwevda* «сыпал», ср. также ფქურევა *ḡrkweva* «сыпать»; то же самое и в заимствованных словах:

ხურსიპოს xursipos, სრ. ხრუსიპოს xrusipos, греческое

χρῦσιππος; ვიპრაქოზი viprakozi, სრ. ვიპარქოზი viparkozi, греческое ὑπαρχος «заместитель, помощник; наместник, правитель».

Примеры взаимной метатезы: ლ~რ l~r: ძრიელი zrieli, სრ. ძლიერი zlieri «сильный»; ცარიელი carieli, სრ. ცალიერი calieri «порожний». მ~რ m~r: განგუმერა gangumera, სრ. განგუმერა gangumera «поразить». ნ~ლ n~l: მოლენდება molendeba, სრ. მონელდება moneldeba «замедляется»; მარიამ მაგდანელელი mariam magdaneleli, სრ. მარიამ მაგდალენელი mariam magdaleneli, სრ. греческое Μαγδαληνη, Μαγδαλά «Мария Магдалина».

В научной литературе установлено, что при определенной последовательности комплексов — шумный + რვ rv, ლვ lv, მვ mv, ნვ nv — неизменно имеет место метатеза и получаем: ვრ vr, ვლ vl, ვმ vm, ვნ vn. Регрессивная перестановка ვ v объясняется стремлением избежать слогового произношения сонорных რ r, ლ l, მ m, ნ n. В результате метатезы создается такой комплекс звуков, где რ r, ლ l, მ m, ნ n уже не превышают своей сонорностью последующего гласного звука и произносятся как неслоговые რ r, ლ l, მ m, ნ n (Г. А х в л е д ი ა ნ ი).

Допустим, что это положение правильно. На его основе можно объяснить такие случаи метатезы в древнегрузинском языке, когда в отмеченном комплексе ვ v оказывается переставленным регрессивно: ათურამეტი atwrameṭi, სრ. ათრვაამეტი atrvameṭi «восемнадцать».

Однако, чем же объясняется прогрессивная метатеза ვ v в совершенно сходных комплексах: თრვ←თვრ trv←tvr მომთრვალე momtrvale, სრ. მომთვრალე momtvrale «пьяница»... დამშთრვისა damštrvisa, სრ. დამშთვრისა damštvrisa (← დამშდვრისა damšdvrisa) «утопленника»..., а также в слове შესლვაჲ šeslvaj, სრ. შესულაჲ šeswłaj «войти» и შევალს ševals «войдет».

Чем определяется здесь перестановка ვ v? Ясно, что в данном случае эта перестановка не имеет отношения к вопросу слога: указанная позиция звуков რ r, ლ l, в которой они должны произноситься как слоговые, является вторичной. Если метатеза ვ v обусловлена необходимостью избежать слогового.

произношения звуков **რ** **ლ**, то тогда почему здесь звуки **რ** **ლ** попадают вследствие фонетических изменений в такую позицию, где они должны произноситься как слоговые?

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что метатеза **ვ** **უ** проявляется и в другой фонетической позиции, например, в соседстве с звуком **რ** **ლ**, тогда как между ними нет шумного согласного: **ლარვა** larva, ср. **ლავრა** lavra «лавра», ср. также греческое **λαύρα**. Прогрессивно меняет место звук **ვ** **უ** и в комплексе несонорных согласных: **შიშვილიბა** šišvil-iba (← **შიშვილიბა** šišvil-iba), ср. **შიშვილიბა** šišvil-iba «удавился»... **თავანისცემა** taqvanis-cemaj, ср. **თავანისცემა** tavqanis-cemaj «поклониться».

Если учесть и тот факт, что субъективный префикс первого лица **ვ** **უ** в ханмэтных и һасмэтных текстах в соседстве с объективными префиксами третьего лица **მ** **ჰ**, **ს** **ხ** переставляется именно прогрессивно, то станет ясным подвижный характер **ვ** **უ** и не только в комплексах шумный + **რ** **ლ**, **ლ** **ვ**, **მ** **ვ**, **ბ** **ვ**.

Исходя из этого, ставим вопрос: не является ли причиной перемещения **ვ** **უ** характер этого звука, его непрочная артикуляция?

Вообще, в древнегрузинском языке последовательность звуков в слове устойчива. Сонанты же **ბ** **ღ**, **რ** **ლ**, **შ** **ვ** обычно нарушают в слове существующую последовательность звуков.

Причиной нарушения, несомненно, является склонность говорящего заменять несвойственный данному языку комплекс звуков привычным комплексом (Г. Ахвледиани). Однако, тот факт, что в большинстве случаев сонантные звуки подвергаются перестановке, заставляет думать, что причина метатезы кроется и в самой сущности перемещенного звука.

შრომაში გამოყენებული წყაროები

ა) გამოცემული ძეგლები

1. ანტიოქ სტრატეიკი, წარტყუნება იერუსალმისაჲ, გამოსცა ნ. მარმა, TP, IX, СПб., 1909.
2. ცხორებაჲ და წამებაჲ წმიდისა ანტონი რავაზისი, გამოცა ი. ყიფშიძემ, Xp. B., т. II, вып. I, СПб., 1913.
3. ასურელ მამათა ცხორებათა არქეტიპები, გამოსცა ს. კაკაბაძემ, ტფ., 1928.
4. ბალავარიანის ქართული რედაქციები, გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1957.
5. ბასილი დიდი, ექუსთა ღღეთაჲ, გამოსცა მ. კახაძემ, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. II (25), თბ., 1946.
6. ბასილი კესარიელი, მგეცთათჳს სახისა სიტყუაჲ წიგნთაგან თქუმული წმიდისა ბასილი ეპისკოპოსისა კესარიელისაჲ, გამოსცა ნ. მარმა, TP, VI, 1904.
7. განჩინებაჲ და განწესებაჲ მოძღუართა მიერ მართლმორწმუნეთაჲ, რომელსა ჰყოფენ იერუსალმს, გამოსცა კ. კეკელიძემ (Иерусалимский канонарь VII века, Тифлис, 1912).
8. გიორგი მთაწმიდელი, ცხორებაჲ იოვანესი და ეფთჳმესი, გამოსაცეხად დაამზადა ი. ჯავახიშვილმა, დაიბეჭდა სერიაში „ძველი ქართული ენის ძეგლები“, 3, თბ., 1946, ა. შანიძის რედაქტორობით.
9. ცხორებაჲ და მოქალაქეობაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ვარლამ მოღუაწისა, რომელი იყო მთასა კავკასსა, გამოსცა ნ. მარმა (Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивера, ЗВО, т. XIII, 1901).
10. თომაჲ სახარების აპოკრიფის ქართული ვერსიის ნაწყვეტები და მისი გაუგებარი ადგილები, გამოსცა ა. შანიძემ, თბილისის უნივ. შრომები, ტ. XVIII, თბ., 1941.
11. იაკობ ცურტაველი, მარტყოლაჲ შუშანიკისი, გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ. 1938.

12. ცხორება და განგება წმიდისა იოვანე ურპაელისა კათალიკოსისაჲ, გამოსცა ქ. კეკელიძემ, Xp. B., т. II, вып. 3, СПб., 1913.

13. იოანე ქართველის კალენდარი, გამოსცა ქ. კეკელიძემ, თბილისის უნივ. შრომები, ტ. XXXIX, 1950.

14. წიგნი, რომელი დაწერა იოსებ არიმათიელმან, მოწაფემან უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესმან, და თხრობაჲ აღმსენებისათჳს ეკლესიისა, რომელი-იგი არს ლუდიას შინა, გამოსცა ნ. მარმა, TP, II, СПб., 1900.

15. ნეტარისა იპოლიტეს თქუმული თარგმანებაჲ ქებაჲ ქებათაჲ, გამოსცა ნ. მარმა, TP, III, СПб., 1901.

16. იოვანე ბოლნელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი, გამოსცა მ. ჯანაშვილმა, ტფ., 1911.

17. კიმენი, ტ. I, გამოსცა ქ. კეკელიძემ, ტფ., 1918.

18. კიმენი, ტ. II, გამოსცა ქ. კეკელიძემ, თბ., 1946.

19. კათოლიკე ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები X—XIV საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ქ. ლორთქიფანიძემ, თბ., 1956.

20. მრავალთავი, გამოსცა ილ. აბულაძემ, ენიშკის მოამბე, ტ. XIV, თბ., 1945.

21. მამათა სწავლანი, გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1955.

22. ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1945.

23. სიტყუაჲ ცხოვრებისა და ლუაწლთა... პეტრე ახლისა, მღღელ მოწამისა, კაპეტოლელელთა ქალაქსა შინა წამებულისათა, გამოსცა ქ. კეკელიძემ, Xp. B., т. IV, вып. I, СПб., 1915.

24. უამის წიგვაჲ წმიდისა იაკობ მოციქულისა, ძმისა უფლისა, პირველ მთავარ-ეპისკოპოსისა იერუსალმელისაჲ, გამოსცა ქ. კეკელიძემ (Древне-грузинский Архидиакон, Тифлис, 1912).

25. რიცხუთაჲ, ნაწყვეტი ძველი ქართული ბიბლიიდან, გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბილ. უნივ. შრომები, ტ. XVIII, თბ., 1941.

26. საქმე მოციქულთაჲ, გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1949.

27. წამებაჲ წმიდათა მოწამეთა სპევსიპოსი, ელასიპოსი და მელასიპოსი სოფელსა კაბადუკიელთასა, გამოსცა ნ. მარმა, ЗВО, т. XVII, СПб., 1906.

28. ცხორებაჲ საბა ახურისაჲ, გამოსცა ს. ჯანაშიამ, არილი, ტფ., 1925.

29. ტომოთე ანტიოქელი, უცნობი სირიელი მოღვაწე VIII საუკუნისა, გამოსცა კ. კეკელიძემ, ენიშის მოამბე, ტ. VII, თბ., 1940.
30. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, V—X საუკუნეების ძეგლები, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, თბ., 1953.
31. ძველი ქართული ქრესტომათია, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1935.
32. წიგნი ძუელისა აღტქუმისანი, ტ. I, ნაკვეთი 1 (დაბადებისაჲ, გამოსლვათაჲ), გამოსცა აკ. შანიძემ, თბ., 1947.
33. წიგნი ძუელისა აღტქუმისანი, ტ. I, ნაკვეთი 2 (ლევიტელთაჲ, მსაჯულთაჲ, რუთისი, იობისი, ესაიაჲსი), გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1948.
34. ხანმეტი ლექციონარი, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1944.
35. ხანმეტი მრავალთავი, გამოსცა ა. შანიძემ, ტფილისის უნივ. მოამბე, ტ. VII, ტფ., 1927.
36. ხანმეტი ტექსტები, გამოცემული ივ. ჯავახიშვილის მიერ, ტფ. უნივ. მოამბე, ტ. II, ტფ., 1922—1923; „ქართული პალეოგრაფია“, თბ., 1949.
37. ჰამეტი [ტექსტები, გამოსცა ა. შანიძემ, ტფ. უნივ. მოამბე, ტ. III, ტფ. 1923.
38. Н. Марр, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, Ленинград, 1940.

ბ) ხელნაწერები

1. აპოსტოლი, საქ. მუზ. ხელნ. Sin 39, 974 წლისა.
2. დასდებელნი, საქ. მუზ. ხელნ. Sin 20, 987 წლისა.
3. პარაკლიტონი, საქ. მუზ. ხელნ. Sin 26, 954 წლისა.
4. პარხლის მრავალთავი, საქ. მუზ. ხელნ. A 95, X ს.
5. ხვანური მრავალთავი, საქ. მუზ. ხელნ. A 19, X ს.
6. უდაბნოს მრავალთავი, საქ. მუზ. ხელნ. A 1109, X ს.
7. სამოციქულო, საქ. მუზ. ხელნ. A 345 (S 1138), X ს.

გ) წარწერები

1. არეშის წარწერა, გამოსცა ა. ჯავახიშვილმა, „სტელა ისომთავრული წარწერით ნასოფლარ არეშის მახლობლად“, საქ. ზეცნ. აკად. მოამბე, ტ. V, № 7, თბ., 1944.

2. ასპინძის წარწერა, გამოსცა ვ. ცისკარიშვილმა, „წარწერები ასპინძის რაიონიდან“, მასალები საქ. და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954.

3. ატენის წარწერა, გამოსცა ივ. ჯავახიშვილმა, „К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене“, Хр. В., т. I, вып. III, СПб., 1912.

4. ატენის ახალი წარწერა, გამოსცა ს. ბარნაველმა, „ატენის ახალი წარწერები“, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VII, № 1—2, თბ., 1946.

5. ბოლნისის სიონის წარწერები, გამოსცა ა. შანიძემ, ძველი ქართულის ქრესტომათია, ტფ., 1935.

6. განძანის წარწერა, გამოსცა ვ. ცისკარიშვილმა, „განძანის წარწერების შესახებ“, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XV, № 6, თბ., 1954.

7. გარესჯის „მრავალმთის“ პოლიგლოტური წარწერა, გამოსცა მელიქსეთ-ბეგმა, ენიმკის მოამბე, ტ. V—VI, თბ., 1940.

8. გუნია-ყალას წარწერა, გამოსცა ა. ბაქრაძემ, „XIII საუკუნის წარწერა გუნია-ყალადან“, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XVII-B, თბ., 1953.

9. დავით აღმაშენებლის წარწერა, გამოსცა ექვთ. თაყაიშვილმა, „დავით აღმაშენებლის ერთი წარწერის წაკითხვისათვის“, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. X, № 8, თბ., 1949.

10. ერედვის წარწერა, გამოსცა რ. მეფისაშვილმა, „ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის საამშენებლო წარწერა“, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. V, № 10, თბ., 1944.

11. ზარზმის ეკლესიის წარწერა, გამოსცა ექვთ. თაყაიშვილმა, „შენიშვნები ზარზმის ეკლესიისა და მის სიძველეთა შესახებ“, ტფილისის უნივ. მოამბე, ტ. I, ტფ., 1919.

12. ზარზმის მონასტრის წარწერა, გამოსცა ექვთ. თაყაიშვილმა, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. I, Тифлис, 1905.

13. იშხნის წარწერა, გამოსცა ექვთ. თაყაიშვილმა, Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии, Тбилиси, 1952.

14. ლურჯი მონასტრის წარწერა, გამოსცა ვ. ბერიძემ, „თბილისის ლურჯი მონასტერი“, ქართული ხელოვნება, II, თბ., 1948.

15. მეჯულის წარწერა, გამოსცა ა. ბაქრაძემ, „X საუკუნის წარწერა მეჯულის ხეობიდან“, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX-B, თბ., 1956.

16. მცხეთის სვეტიცხოვლის წარწერა, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, „მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძრის უძველესი წარწერები და მათი დამოკიდებულება მელქიზედეკ კათალიკოსის ანდერძთან“, ქართული ხელოვნება, I, თბ., 1942.

17. ოშკის წარწერა, გამოსცა ექვთ. თაყაიშვილმა, Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии, Тбилиси, 1952.

18. სავანის წარწერა, გამოსცა ვ. ბერიძემ, „სავანე — XI საუკუნის ხუროთმოძღვრების ძეგლი“, ქართული ხელოვნება, I, თბ., 1942.

19. სამთავისის წარწერა, გამოსცა თ. ყორღანიძემ, „სამთავისის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის წარწერა ილარიონ ყანჩელისა“. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, წიგნი I, ტფ., 1892.

20. სამშვილდის სიონის წარწერა, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, ენიშკის მოამბე, XIII, თბ., 1942.

21. სამწევრისის წარწერა, გამოსცა გ. ჩუბინაშვილმა, „მასალები სამწევრისის ტაძრის შესწავლისათვის“, ქართული ხელოვნება, II, თბ., 1948.

22. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი, თბ., 1953.

23. უბის წარწერა, გამოსცა ექვთ. თაყაიშვილმა, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. V, Тифлис, 1915.

24. უკანგორის წარწერა, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, „უკანგორის ისტორიული ნაშთები“, ენიშკის მოამბე, ტ. X, თბ., 1941.

25. ფიქალწერილი, გამოსცა გ. ბოქორიძემ, „ორი ფიქალწერილი“, საისტორიო მოამბე, წიგნი I, თბ., 1925.

26. ქობერის წარწერა, გამოსცა ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, „ქობერი და მისი სომხური და ქართული წარწერები“, ტფილისის უნივ. მოამბე, ტ. VII, ტფ., 1927.

27. ხობის მონასტრის წარწერა, გამოსცა ექვთ. თაყაიშვილმა, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, წიგნი II, ტფ. 1914.

შემოკლებათა განმარტება

გამოსლვ.	—	გამოსლვათაჲ
დაბად.	—	დაბადებისაჲ
იობ.	—	იობისი
ი	—	იოვანე
კიმ.	—	კიმენი
ლ	—	ლუკა
ლევიტ.	—	ლევიტელთაჲ
მ	—	მათე
მამ. სწავ.	—	მამათა სწავლანი
მრ	—	მარკოზ
მსაჯ.	—	მსაჯულთაჲ
საქმ. მოციქ.	—	საქმე მოციქულთაჲ
შუშ.	—	მარტვლობაჲ შუშანიკისი
ხანმ. ლექც.	—	ხანმეტი ლექციონარი
ხანმ. მრ.	—	ხანმეტი მრავალთაჲი

ЗВО — Записки Восточного Отделения Русского Археологического Общества.

ТР — Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии.

Хр. В. — Христианский Восток.

შინაარსი

	გვ.
შესავალი	5
მ ძველ კართულში	8
ჯ და მასთან დაკავშირებული ფონეტიკური და ორთოგრაფიული სა- კითხები	28
დიფთონგი	44
I. კვეცადი სახელები	44
II. უკვეცელი სახელები	46
1. საკუთარი სახელები	46
2. საზოგადო სახელები	47
ასიმილაცია	50
I. თანხმოვანთა ასიმილაცია	50
1. პროგრესული სრული დისტანციური ასიმილაცია	50
2. რეგრესული სრული დისტანციური ასიმილაცია	50
3. რეგრესული ნაწილობრივი კონტაქტური ასიმილაცია	50
II. ხმოვანთა ასიმილაცია . . .	53
დისიმილაცია	54
I. თანხმოვანთა დისიმილაცია . . .	54
1. პროგრესული მიმართულების დისტანციური დისიმილაცია .	54
2. რეგრესული მიმართულების კონტაქტური დისიმილაცია .	57
3. რეგრესული მიმართულების დისტანციური დისიმილაცია	59
II. ხმოვანთა დისიმილაცია	60
თანხმოვანთა ცვლილება მელოზობიისა და სიკრუსის მიხედვით	63
მელოზობიის ბგერის დაყრუება და მისი მსგეხები .	64
I. ასიმილაციური დაყრუება	64
1. პროგრესული კონტაქტური ასიმილაცია	64
2. პროგრესული დისტანციური ასიმილაცია	65
3. რეგრესული კონტაქტური ასიმილაცია	66
4. რეგრესული დისტანციური ასიმილაცია	67
II. ბგერის დაყრუება სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში .	68
III. დისიმილაციური დაყრუება	71
1. პროგრესული დისიმილაცია	71
2. რეგრესული დისიმილაცია	72
ყრუ ბგერის გამჟღერება და მისი მიხეხები	77

I. ასიმილაციური გამეღვრება	77
რეგრესული ასიმილაცია	77
II. დისიმილაციური განეღვრება	79
1. პროგრესული დისიმილაცია	79
2. რეგრესული დისიმილაცია	80
სუბსტიტუცია	81
I. არტიკულაციურად მონათესავე ბგერათა მონაცვლეობა	85
1. საურთიერთო ბგერათმონაცვლეობა	85
2. ცალმხრივი ბგერათმონაცვლეობა	88
II. არტიკულაციურად განსხვავებულ ბგერათა მონაცვლეობა	89
ბგერათა დაკარგვა	91
I. ხმოვანთა რედუქცია	91
II. თანხმოვანთა დაკარგვა	93
ბგერის გაჩენა	118
მეტათეხისი	125
I. მარტივი მეტათეხისი	126
II. საურთიერთო მეტათეხისი	129
Фонетические процессы в древнегрузинском языке (Резюме)	131
შრომაში გამოყენებული წყაროები	156
შემოკლებათა განმარტება	161

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ვ. თოფურიძე
გამომცემლობის რედაქტორი ს. ჩიჩუა
ტექნიკური რედაქტორი ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი ლ. ჩხაიძე

გადაეცა წარმოებას 13.2.1960; ანაწილების ზომა 6×10 ; ხელმოწერილია
დასაბეჭდად 29.5.1960; ქალაქის ზომა $60 \times 92^{1/16}$;
ქალაქის ფურცელი 5,2; საბეჭდი ფურცელი 10,4; საავტორო
ფურცელი 8,64; სააღრიცხვო-საგამომცემლო ფურცელი 8,78;
შეკვეთა 183; უე 00680; ტირაჟი 1000
ფასი 6 მან. 80 კაპ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა
თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5.